

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ROBERT DARNTON

ESKİ REJİM'DE YERALTI EDEBİYATI

Çeviren: Suat Başar Çağlan

zoomkitap

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ROBERT DARNTON 1939'da New York'ta doğdu. Lisans eğitimini Harvard, tarih alanındaki yüksek lisans ve doktorasını (1964) ise Oxford Üniversitesi'nde tamamladı. 1968 - 2007 yılları arasında Princeton Üniversitesi'nde ders verdi. New York Halk Kütüphanesi ve Oxford Üniversitesi Yayınları vakıflarında yöneticiliğin yanı sıra Amerikan Tarih Kurumu ve Uluslararası On Sekizinci Yüzyıl Çalışmaları Derneği'nin üyesi olan tarihçi sayısız ödül kazandı. Darnton'a on bir üniversiteden fahri doktora unvanı verildi; 1999 yılında Fransız Hükümeti tarafından Fransa Şeref Nişanı takdim edildi. Bilhassa Aydınlanma üzerine yazdıklarıyla alanında çığır açan yazar, yüzlerce makale ve pek çok kitap kaleme aldı. En bilinen yapıtlarından biri olan *Büyük Kedi Katliamı* (çev. Mustafa Yılmaz, KÜ Yayınları, 2015) on dokuz dile çevrildi. Kitaplarından bazıları şunlardır: *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie* (1979), *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (1995), *The Case for Books* (2009), *The Devil in the Holy Water, or The Art of Slander in France from Louis XIV to Napoleon* (2009), *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris* (2010), *Censors at Work: How States Shaped Literature* (2014), *Fransız Devrimi'nde Devrimci Olan Neydi?* (çev. Utku Özmkas, zoom kitap, 2020) ve *George Washington'un Takma Dişleri: Sıradışı Bir On Sekizinci Yüzyıl Rehberi* (çev. Utku Özmkas, zoomkitap, 2022).

SUAT BAŞAR ÇAĞLAN 1984'te Bornova'da doğdu. Balıkesir Fen Lisesini ve Galatasaray Üniversitesi Felsefe Bölümünü bitirdi. İngilizce ve Fransızca'dan, aralarında George Bernard Shaw, Alain Robbe-Grillet, Saadat Hasan Manto, C.L.R. James ve Patrick Kavanagh'ın da bulunduğu yazarlardan şiir, oyun ve roman çevirileri yayınlandı. İzmir'de yaşıyor, Gazete Duvar için yazılar kaleme alıyor.

zoomkitap

Gizem Uluslararası Tercüme ve Dil Hizmetleri Ltd. Şti.

Kâğıthane Cad. Sevilen Sk. Mari Ofis, No: 24

Kat:1 D: 3 34400 Kağıthane, İstanbul

www.zoomkitap.com

Sertifika no: 45544

TARİH DİZİSİ/2

ROBERT DARNTON

Eski Rejim'de Yeraltı Edebiyatı

Özgün adı:

The Literary Underground of the Old Regime

Bu kitabın hakları Akçalı Telif Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

© 1982 by the President and Fellows of Harvard College

Harvard University Press ile yapılan anlaşma üzerine yayımlanmıştır.

© zoomkitap, 2020

© Türkçe çeviri: Suat Başar Çağlan, 2020

Birinci basım: Ekim 2022

Editör: Yılmaz Varol

Çeviri: Suat Başar Çağlan

Grafik ve uygulama: Erdem Ergin

Kapak görseli: *Gazete satıcıları*, anonim, tahminen 1848 civarı.

Baskı: Sena Ofset Ambalaj Mat. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Maltepe Mah. Litros Yolu Sk. No: 2/4 Matbaacılar Sitesi 2 DK:4NB7

Zeytinburnu / İSTANBUL

Tel: 0212 613 38 46

Sertifika No: 45030

ISBN: 978-605-72017-0-6

Her hakkı saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, geri alma sistemlerinde saklanamaz veya paylaşılamaz.

ROBERT
DARNTON

**ESKİ REJİM'DE
YERALTI EDEBİYATI**

Çeviren: Suat Başar Çağlan

zoomkitap

İÇİNDEKİLER

Önsöz, 7

- 1.** Geç Aydınlanma Çağı ve
Edebiyatın Ayaktakımı, 13
- 2.** Grub Sokağı'nda Bir Casus, 57
- 3.** Firari Yazar, 89
- 4.** Provinces'teki Gizli Kitapçı, 137
- 5.** Sınırın Ötesinde Bir Basımevi, 161
- 6.** Okuma, Yazma ve Yayıncılık, 179

Teşekkür, 225

ÖNSÖZ

U KİTAP ON SEKİZİNCİ YÜZYILDA dağılan bir dünyanın parçalarını bir araya getiriyor. Devrim öncesi Fransa'da yasadışı edebiyatın üretimi ve yayılmasıyla hayat bulan bir dünyadan, yeraltı dünyasından söz ediyoruz. O günlerde işin içindekiler hariç kimsenin görmediği bir yerdi ve şimdiye kadar öyle büyük bir tarihin altına gömüldü ki, ne kadar kazılırsa kazılsın gün yüzüne çıkarılması imkânsızmış gibi görünebilir. O halde, tüm bu parçaları bir araya getirmeye kalkışmanın anlamı ne?

Cevaben ilk olarak tarihçinin en önemli görevlerinden birinin, eski dünyaların yeniden inşası olduğunu söyleyebilirim. Tarihçinin bu işi üstlenmesinin sebebi, arşivleri eşleyip eski belgeleri elemeye yönelik tuhaf bir dürtü değil, ölümlerle konuşmak istemesidir. Belgelere sorular sorup yanıtlarını dinleyerek ölü ruhlarla ses verebilir ve yaşadıkları toplumlar hakkında bir fikre varabilir. Kaybettiğimiz dünyalarla bütün iletişimimizi koparmış olsaydık iki boyutlu, zamanla kısıtlanmış bir şimdide yaşamaya mahkûm kalırdık; kendi dünyamız da yavan olurdu.

Grub Sokağı’ndaki uyduruk yazarlara, korsan yayıncılara ve yasak kitapların kılık değiştirmiş satıcılarına dair bir kitabı tanıtmak için böyle ifadeler kullanmak kulağa fazla havalı gelebilir. Ancak konu görüldüğünden daha önemli; çünkü tarih boyunca, hatta bugün bile çok sayıda edebiyat ürünü yasaklıdır. Doğu Avrupa’daki esir kampında yer alan samizdatı ve “uçan üniversiteyi” görmüş herkes bunu bilir. On sekizinci yüzyılda ise sansür, polis ve tekelci kitap loncaları basılı metinleri resmi ortodoksilerin belirlediği sınırlar içinde tutmaya uğraştığı için yeraltı özellikle önemliydi. Heterodoks fikirler içeren metinlerin söyledikleri ancak yeraltından yayılabiliyordu. Ama nasıl? Tarihçiler Eski Rejim’de meşru edebiyatın nasıl yazıldığı, basıldığı, dağıtıldığı ve okunduğu konusunda çok az şey biliyor. Yasaklı kitaplara dair bilgimiz ise daha da az. Yine de bugün on sekizinci yüzyıl Fransız edebiyatı olarak geçen edebiyatın çoğu, on sekizinci yüzyıl Fransa’sında, hukukun karanlık tarafına geçen alanda dolaşımdaydı. Elinizdeki kitap bu çevrelerde bir tur atmanızı sağlayacak.

Bu yolları keşfetmemi sağlayan on yedi yıl önce her tarihçinin hayalindeki yerlerden birine girmemdi: İsviçre’de Neuchâtel Belediye Kütüphanesi’ndeki el değmemiş, muazzam Neuchâtel Tipografî Derneği arşivi. Tipografî Derneği krallık içindeki korsan ve yasaklı kitaplara yönelik talebi karşılamak üzere Fransa yakınlarında ortaya çıkan çok sayıda yayınevinin en büyüklerindendi. Derneğe ait belgeler dünyada bir on sekizinci yüzyıl yayıncısı hakkında bulunabilecek en zengin bilgileri içeriyor. Bu belgeler üzerinde çalıştıktan sonra Fransa’daki emniyetin, Bastille Hapishanesi’nin ve kitapçılar loncasının arşivleri gibi tamamlayıcı kaynaklara başvurmaya ve on sekizinci yüzyıl Avrupa’sında kitapları başlı başına bir güç olarak ele alan bir dizi çalışma kaleme almaya karar verdim. Bu dizinin ilk parçası olan *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie, 1775-1800* başlıklı çalışmam 1979 yılında yayınlandı. Elinizdeki metin ise serinin ikinci kitabı.

Edebî arka planı olabildiğince günışığına çıkardıktan sonra bunların tek bir büyük tablo yerine bir dizi eskizle daha

iyi betimlenebileceğini fark ettim. Tarih söz konusu olduğunda böyle bir eskiz çizimi, insanları hareket halinde yakalama, konulara alışılmadık bir ışık tutma ve karmaşık yanlarını farklı açılardan inceleme yolu sunar. Ayrıca araştırma boyunca insanlığın şaşırtıcı farklılıklarıyla karşılaşma duygusunu aktarabilir. Arşivde dosya dosya, mektup mektup çalışırken (Neuchâtel Koleksiyonunda 50 bin mektup bulunuyor), karanlığın içinden belli belirsiz görünmeye başlayan kendine has, kişisel bir biçim alan ve kitapların yazımı, basımı veya kapı kapı dolaşarak satılmasıyla tükenen bir yaşam üzerimde kalıcı etki bıraktı. On sekizinci yüzyıldan beri okunmamış elli, yüz mektup içeren bir dosyayı açmak olağanüstü bir duygu. O mektuplar Paris'te, vizyonu Parnassus ile zemin kattaki ev sahibesinin tehditleri arasında sıkışmış genç bir yazarın yaşadığı tavan arasından mı çıkacaklar? Uzak bir dağ eteğinde yaşayan, (son) tutkalını bozduğu için soğuk havaya lanet eden ve eksik gelen teslimatlar için eskicilere söven bir kâğıt imalatçısının çektiği eziyetleri mi anlatacaklar? Belki de gözleri bozan mesajları kulaklar duyabilsin ve bir kaçakçılık operasyonunun ana hatları ortaya çıkabilsin diye, okunaksız karalamaları yüksek sesle okumak gerekecek. Bu, sizi işçilerin matbaa makinelerine saldırdığı bir matbaaya veya ortalığı karıştıracak kitapların stoklandığı tezgâh altlarına, ya da satıcıların Aydınlanma'yı at üstünde veya büyük nehirler aracılığıyla Amsterdam ve Marsilya gibi antrepolara ve Lizbon, Napoli, Frankfurt, Leipzig, Varşova, Budapeşte, Moskova gibi en uzak edebî pazarlara yaydığı güzergâhlara götürebilir.

Mektuplar her yerden olabilir, her şeyi açığa vurabilir; bu yüzden çoğu kez sizi hazırlıksız yakalıyor. Yazarınız tam parasını alacağını düşündüğünüz anda kralın mührünü taşıyan bir emirle (*lettre de cachet*) şehirden sürülebiliyor. Limanda bir kitap kasası tam teslim alınacakken korsanların eline geçebiliyor. İşadamı sahtekâra, filozof casusa dönüşebiliyor. Yayıncılara dair spekülasyonlar ortaya çıkıp vagon dolusu kitap kıta boyunca dolaşırken, insanlık gözünüzün önünde biçim değiştiriyor. Basımla harekete geçen dünyanın kendine has bir *comédie humaine*'i, yani insanlık komedyası var; bu komedya öyle zengin ve karmaşık ki

tek bir cilde sığdırılması mümkün değil. Bu yüzden sistematik çalışmayı ileriki bir esere bırakarak en ilginç kısımların eskizini çizmeye çalıştım.

Edebî yeraltını işgal eden barok karakterleri araştırırken bazı klasik tarihsel sorunlarla karşılaştım. Aydınlanma Fransız toplumuna ne kadar derinden nüfuz etmişti? Radikal fikirler Eski Rejim’in yıkımına ne ölçüde katkı sağlamıştı? Fransa’da Aydınlanma ile Devrim arasındaki bağlantılar nelerdi? Yayıncı arşivleri üzerinden tekrar ele alındığında, bu sorular ders kitaplarındaki formülasyonlara kıyasla daha elle tutulur ve ayakları yere basar görünüyor. Kesin olarak yanıtlanamasa da bile, yönetilebilir parçalara indirgenmeleri ve bir dizi vaka çalışması olarak anlatı biçiminde ele alınmaları mümkün. Elinizdeki kitap işte bu vakaları sunuyor.

Bunu yaparken entelektüel tarihin genişlediği iddiasında bulunmak ve karma bir türün, yani fikirlerin toplumsal tarihinin, Aydınlanma Çağı üzerinde taze bir değerlendirme yapmaya katkıda bulunabileceğini göstermek için bir adım atıyor. Tarihçiler ve edebiyat kuramcıları on sekizinci yüzyılın büyük kitaplarını tekrar tekrar okudukça Aydınlanma’yı Batı medeniyeti içinde ayrı bir aşama olarak tasvir eder oldular. Onların emeklerinin kıymetini tartışmadan, yeni bir sorular kümesiyle karşılaşmak için kitapların ötesine geçmenin ne denli önemli olduğuna vurgu yapmak istiyorum: Edebiyat Cumhuriyeti’nde (*République des Lettres*) yazarlar kariyerlerini nasıl inşa ediyordu? Ekonomik ve sosyal durumları yazdıkları üzerinde ne denli etkiliydi? Yayıncılar ve kitap satıcıları nasıl iş yapıyorlardı? İş yapma biçimleri, müşterilerine ulaşan edebî ürünlerin fiyatını nasıl etkiliyordu? O edebiyat neydi? Okurları kimlerdi? Nasıl okuyorlardı?

Bu sorular tarihin hemen her dönemi için sorulabilir ancak Eski Rejim’i anlamak için özel bir öneme sahiptir. On sekizinci yüzyıl boyunca Fransa’da genel bir okur kitlesi ortaya çıktı; kamuoyu güç kazandı ve ideolojik memnuniyetsizlik, modern çağın ilk büyük devrimini yaratmak üzere başka akımlarla birleşerek vücuda geldi. Kitaplar bu mayaya çok büyük katkı verdiler, ancak verdikleri katkıyı değerlendirmek için sırf metinleri

değerlendirmek yeterli değil. Birçok metnin şekillendiği Grub Sokağı'yla başlayıp basım evlerinden ve kaçakçılık rotalarından geçerek, edebiyatın muazzam yeraltı dünyasındaki merdiven altı işlere ve gizli kapaklı operasyonlara uzanmak ve kitapların arkasındaki dünya hakkında daha fazlasını öğrenmek gerekiyor. Bu kitap söz konusu topraklar için sadece hazırlık niteliğinde bir keşif rehberliği yapıyor, ama bugün kaybettiğimiz bir dünyanın kapılarını açmaya ve geçmişte yok olup gitmiş bazı yaşamları görmemize yardımcı olmaya yeteceğini düşünüyorum.

1

GEÇ AYDINLANMA ÇAĞI VE EDEBİYATIN AYAKTAKIMI

Bunca çılgın kıskırtma nereden geliyor? Derneklerde ve kafelerde insanları isyana teşvik eden bir sürü önemsiz kâtip ve avukattan, tanınmamış yazarlardan, açlık çeken karalamacılar...
Bugün kitleler işte bu mutfaklarda yaratılan silahları kuşanıyor.
P. J. B. GERBIER, HAZİRAN 1789

Ülkemizin zenginlikleri layık olanlar arasında paylaştırılmalı; despotizmin alçak takipçilerini püskürttükten sonra, bodrumlarda ve yedinci kattaki tavan aralarında yaşayan erdemi arayıp bulmalıyız... Gerçek deha hemen her zaman baldırı çıplaktır.
HENRI GRÉGOIRE, AĞUSTOS 1793

N SEKİZİNCİ YÜZYIL DÜŞÜNCE TARİHİNİN tepeden görünüşü bugüne dek öyle çok ve öyle iyi anlatıldı ki yeni bir yöne doğru yola koyulmak, Aydınlanma'nın kökenine inmek, hatta Fransız Devrimi hakkındaki yakın dönem çalışmalarında yapıldığı gibi yeraltı dünyasına nüfuz ederek Aydınlanma'ya aşağıdan bakmak faydalı olabilir.

Düşünce tarihinde böyle bir kazı işlemi için yeni yöntemler ve yeni materyaller şart; felsefi denemeler üzerine düşünmek yerine arşivlere el atmak gerekiyor. Böyle bir kazı epey cüruf çıkarabiliyor; örneğin Poitiers'den bir kitapçının İsviçre'deki tedarikçisine yazdığı şu mektubu ele alalım: “İstediğim felsefe kitaplarının listesini gönderiyorum. Lütfen faturayı önceden gönderin: *Manastır'daki Venüs veya Gecelik Giymiş Rahibe, Gerçek*

Hristiyanlık, Pompadour Markizinin Anıları, Doğu Despotizminin Kökenine Dair Soruşturma, Doğanın Sistemi, Filozof Theresa, Ordunun Emrindeki Margot."¹ Burada on sekizinci yüzyıl kitapçılığının jargonuna gizlenmiş halde duran ve Fransızların ne okumak istediğini anlamayı iş haline getirmiş adamların paylaştığı "felsefi" diye bir kavram var. Buradaki "felsefi" kavramı ders kitaplarında neredeyse sofuca dilden dile dolaşan felsefi hareket görüşüyle kıyaslanacak olursa, ister istemez bir huzursuzluk yaratacaktır: Yukarıdaki kitap adlarının çoğu tamamen yabancı ve on sekizinci yüzyıldaki felsefe düşüncesine bol miktarda çöpün bir şekilde karıştığını ortaya koyuyor. Muhtemelen Aydınlanma, ders kitabı yazarlarının tanımladığı güzide düşünce ikliminde çok daha kendi halinde bir olaydı ve on sekizinci yüzyıl entelektüel yaşamına ilişkin fazlasıyla ukala, fazlasıyla metafizik görüşleri sorgulamamız gerekiyor. Aydınlanma'nın ayaklarını yere bastırmanın bir yolu onu on sekizinci yüzyıl yazarlarının bakış açısından görmek olabilir. Neticede hepsi karnını doyurmak, ailelerine barınacak bir ev bulmak ve dünyada bir şekilde başarılı olmak isteyen etten kemikten insanlardı. Elbette yazarlar hakkında bir çalışma, fikirlerle ilgili bir çalışmanın soracağı tüm sorulara cevap vermiyor. Ama onların toplumsal bağlamının doğasını ortaya koyuyor ve geleneksel edebiyat tarihinden yeni birkaç hipotez çekip çıkar-mamızı sağlayabiliyor.²

Edebiyat tarihi çalışmalarındaki gözde hipotezlerden biri, on sekizinci yüzyıl boyunca yazarın statüsündeki yükseliştir. Geç Aydınlanma Çağı'na gelindiğinde, yani Eski Rejim'in son yirmi beş yılı boyunca Fransız yazarların itibarı öyle yükselmişti ki Fransa'ya giden bir İngiliz onları, tıpkı Voltaire'in Erken Aydınlanma Çağı'nda İngiliz edebiyatçıları tanımladığı gibi tanımlanmıştı: "Yazarlarda bir nevi asalet var."³ Voltaire'in kariyeri

1. Chevrier'den Neuchâtel Tipografi Derneği'ne, 10 Aralık 1772, Neuchâtel Tipografi Derneği Evrakları, Neuchâtel Kent Kütüphanesi, İsviçre.

2. Bu hikâyeler arasında en faydalı görülenler şöyleydi: Maurice Pellison, *Les Hommes de lettres au XVIIIe siècle* (Paris, 1911); Jules Bertaut, *La Vie littéraire au XVIIIe siècle* (Paris, 1954) ve John Lough, *An Introduction to Eighteenth-Century France* (Londra, 1960), Bölüm 7 ve 8.

3. Alıntı için bkz. Marcel Reinhard, "Elite et noblesse dans la seconde moitié du XVIIIe siècle," *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 3 (Ocak-Mart 1956), 21.

Fransız toplumunun üst sınıfları arasındaki değer dönüşümüne bizzat tanıklık ediyor. 1726 senesinde Rohan'ın kabadayılarının Voltaire'e attığı dayağa alkış tutan çevreler, 1778 yılındaki muzafferane Paris turunda aynı yazara tanrı muamelesi yapıp övgüler yağdırıyordu. Voltaire kendisine dönük bu tanrılaştırmayı “sınıfının”, yani ortak değerler, menfaatler ve düşmanlar etrafında birleşerek yeni bir kariyer grubu veya “tabakasına” dönüşmeye başlayan edebiyatçıların davasını ileri taşımak için kullandı. Son yirmi yılındaki yazışmaları, kendi tabiriyle “kilisesi” için çağrı yapmak ve onu oluşturan “kardeşlerini” ve “müminleri” korumak üzere süregiden bir kampanyayı andırıyordu. On sekizinci yüzyıl sonlarında kim bilir kaç genç, üyeler arasına katılmanın, hükümdarlara ders vermenin, çiğnenmiş masumiyeti kurtarmanın ve Edebiyat Cumhuriyeti’ni *Académie Française*’den veya Ferney gibi bir şatodan yönetmenin hayalini kurmuştu. Voltaire veya d’Alembert olabilme ihtimali hırs küpü genç adamları cezbediyordu. İyi de filozof dediğiniz nasıl başarılı olabilirdi?

Tipik bir Geç Aydınlanma filozofu olan Jean-Baptiste-Antoine Suard’ın kariyerini ele alalım. Marmontel, Morellet, La Harpe, Thomas, Arnaud, Delille, Chamfort, Roucher, Garat, Target, Maury, Dorat, Cubières, Rulhière ve Cailhava gibi örneklerden de yararlanılabilir. Ancak Suard’ın avantajı bu hikâyenin kendi eşi tarafından yazılmış olması. Eşinin perspektifinden bakınca ve o eş, yani Bayan Suard, evdeki ayrıntıları ve aile bütçesini dengelemenin öneminin bu denli farkında biri olunca, bir filozofun zirveye çıkışı gerçekten de ufuk açıcı niteliğe kavuşuyor.⁴

Suard yirmi yaşında taşradan ayrılıp 1750’lerde *Encyclopédie*’nin yarattığı heyecana katılmak üzere tam vaktinde Paris’e ulaştı. Üç avantajı vardı: İyi görünümlüydü, görgülüydü ve Pa-

Voltaire’in görüşü için *Felsefi Mektuplar* içindeki meşhur 23. mektuba bakılabilir (Londra, 1734).

4. Aşağıda yer alanlar Madam Suard’ın *Essais de mémoires sur M. Suard* (Paris, 1820) kitabına dayanmakla birlikte, neredeyse aynı derecede dikkat çekici bir anı kitabı olan, D.-J. Garat’nın *Mémoires historiques sur la vie de M. Suard, sur ses écrits, et sur le XVIIIe siècle* (Paris, 1820) ile destekleniyor. Suard bugün unutulmuş bir figür olsa da Geç Aydınlanma’nın en önde gelen yazarlarından biriydi. Hiç büyük eser vermedi ama gazete yazıları, akademik konuşmaları ve çevirileriyle itibar kazandı. Metinlerinin özenli lezzeti 5 ciltlik *Mélange de littérature*’de görülebilir (Paris, 1803-1805).

risli bir amcası vardı; ayrıca arkadaşlarının arkadaşlarına yazılmış referans mektuplarına sahipti. Bağlantıları sayesinde birkaç ay ayakta kalabildi ve bu sırada çevirmenlikle geçinecek kadar İngilizce öğrendi. Sonra, *le monde* olarak bilinen sosyokültürel elit içinde bir nevi insan kaynakları uzmanı olarak görev yapan Manastır Başkanı Raynal’la tanıştı ve onu çok etkiledi.⁵ Raynal, Suard’a soylulara öğretmenlik kabilinden işler buldu; Voltaire, Montesquieu ve Buffon gibi dönemin kahramanları hakkında küçük denemeler yazmaya teşvik etti ve onu salonlara soktu. Suard taşra akademilerinin düzenlediği ödüllü deneme yarışmalarına katıldı. Küçük edebî yazıları *Mercur*e’de yayınlandı. Ardından Madam Geoffrin’in evinde göze girince *le monde* içinde daha sık görünür oldu; öyle ki bu özelliği hakkındaki tüm tasvirlerde ana tema olarak sürekli tekrarlandı.⁶ Madam d’Houdetot, Matmazel de Lespinasse, Madam Neckerve ve Madam Saurin’in salonlarının kapıları kendisine açılan Suard, *Gazette de France*’ta iş buldu: her hafta dışişleri bakanlığının temin ettiği malzemeleri cilalamak için konaklama, ısınma ve aydınlatmanın yanı sıra yılda 2 bin 500 *livre* kazanıyordu.

Suard bu aşamada alışılmadık bir adım attı ve evlendi. Filozoflar genelde evlenmezdi. Fontenelle, Duclos, Voltaire ve d’Alembert gibi Erken Aydınlanma Çağı’nın büyük figürleri hiç evlenmemişlerdi; Diderot ve Rousseau gibi evlenenler ise eşlerini kendi alanlarından, tezgâhtarlardan ve hizmetçilerden seçmişlerdi.⁷ Ancak Suard’ın döneminde filozofun itibarlı konumu evliliği makul kılıyordu. Suard kendisi gibi iyi bir burjuva soyundan bir

5. Garat, Raynal’ı şöyle anlatıyordu (*Mémoires historiques*, I, 107): “Fransa’nın ve felsefenin başkentinde seremonilerin büyük ustası gibi davranıyor, yola yeni çıkan acemileri yetenekli ünlülerle, edebiyatçıları ise üreticiler, tüccarlar, vergi yetkilileri ve vekillerle tanıştırıyordu.”

6. Garat, Suard’ı bir kişiyi *le monde*’a sokacak sosyal statüye dair bilgi ve saygının ete kemiğe bürünmüş hali (özellikle bkz. *A.g.e.*, I, 133-136) olarak tarif ediyor, *le monde*’u ise “makam, servet, edebî yetenek ve soy gibi özellikleri aracılığıyla güçlü insanların” ortamı olarak tanımlıyordu. Ona göre, “bu üç dört koşul, toplumdaki gücün gerçek kaynaklarıydı” (I, 263).

7. Montesquieu, d’Holbach ve Helvétius gibi soylu ve varlıklı filozoflar elbette bu şablona uymuyordu. Daha mütevazı yazarların ise servet kazandıktan sonra metreslerle birlikte yaşaması veya evlenmesi beklenirdi. Maupertuis, Markontel, Piron ve Sedaine gibi ünlü isimler elli yaşından sonra evlenmişti.

kız buldu; kızın ağabeyi yayıncı Panckoucke'un ve profesyonel yazarlık ile aile yaşamının beraber yürümeyeceğine dair eski moda fikirleri olan Madam Geoffrin'in itirazlarının üstesinden gelmeyi başardı; sonunda *Gazette de France*'ta devam eden işiyle birlikte bir apartman dairesinde kendine yuva kurdu. Madam Suard aile bütçesini denkleştirmek için gardırobundaki bazı eşyalardan vazgeçti. Prince de Beauvau ve Marquis de Chastellux gibi arkadaşları yeni çiftte her hafta av eti gönderdiler. Ayrıca Madam de Marchais gibi hamileri çifti akşam yemeklerine götürecek at arabaları yolladı; bu sayede yeni gelin Madam Suard "bu üstün ve erdemli konukların huzurunda"⁸ harikalar yarattı. Görülmedik bir olaydı: Madam Filozof'un, yani bir filozof eşinin kocasıyla birlikte *le monde* çevresine girmesi görülmüş şey değildi. Madam Suard kocası nereye gitse yanındaydı; hatta başlarda edebiyat camiasından dostlarına verdiği mütevazı akşam yemeklerinden oluşan kendine ait bir salon kurmaya başladı. Arkadaşları ve hamileri Madam Suard'ın bu hamlesine öyle coşkuyla yanıt verdiler ki, Saurin'in şiirindeki övgü ifadesinden hareketle *petit ménage* [*küçük yuva*] olarak bilinen bu etkinlik bir nevi ayine dönüştü. Filozof önceleri salonlara sadece eğlence için dâhil edilen ve aniden sokaklara düşüp kavga, dilencilik ve Bastille Hapishanesi'ne gönderilme [*embastillement*] tehlikesiyle yüz yüze gelebilecek bir yan karakterken gitgide saygın, evcil ve tüm kurumların en muhafazakârı olan aileye uyumlu hale geliyordu.

Le monde'a girmeyi başaran Suard para da kazanır oldu. Ortağı Başrahip Arnaud ile birlikte *Gazette de France*'ın idaresini tamamen ellerine aldıktan sonra, gelirleri adam başı 2 bin 500 *livre*'den 10 bin *livre*'ye fırladı. "Bir edebiyatçının 2 bin 500 *livre* gelire rağmen kendini yeterince zengin görmemesine şaşırın"⁹ dışışleri bürokratını devreden çıkarıp, Suard çiftinin ve Arnaud'nun hamisi olan Madam de Tessé'nin arkadaşı Prens de Beauveau'ya yakın olan Grammont Düşesi'nin kardeşi ve Dışışleri Bakanı Choiseul Dükü'ne başvurarak başarıya ulaştılar. Ne var ki böyle yardımsever bir soylular sınıfı saray politikalarındaki

8. Madam Suard, *Essais de mémoires*, s. 59.

9. A.g.e., s. 94.

aşırılıklara karşı fazla hassas olabiliyordu; d'Aiguillon'un yerine Choiseul geçince Suard çifti *Gazette* binasından çıkmak durumunda kaldı. *Le monde* bir kez daha *petit ménage*'in imdadına koştu. Suard, Académie Française'de Madam Suard'ı ağlarken görüp etkilenen ve d'Alembert ile La Harpe'in teşvikiyle harekete geçen Duc de Nivernais'nin tavsiyesiyle duruma el atan Madam de Maurepas'ın ikna ettiği d'Aiguillon'dan 2 bin 500 *livre* kıdem tazminatı aldı. Ardından Suard'a Neckers'den 800 *livre* devamlı gelir sağlandı. Suard çifti Louis-le-Grand Sokağı'nda ev tuttu. Bay Suard, Bayreuth Askeri Valisi'nin edebî temsilciliği gibi bol kazançlı bir mevkiye geldi. Arkadaşları da ona *Kraliyet Almanağı* [*Almanach Royal*] gelirlerinden 1200 *livre* aylık ayarladı. İngilizce kitap koleksiyonunu 12 bin *livre*'ye Coigny Dükü'ne satarak şehir dışından ev aldı. Kraliyet sansür memurluğuna getirildi. Ardından Académie Française seçimleri geldi ve buradan yönetici gideri adı altında 900 *livre*'yi bulan (ve 1786'da iki kat artan) gelir elde etti; ayrıca tüm oyun ve gösterilerde sansür memurluğu gibi yılda sırasıyla 2 bin 400 ve 3 bin 700 *livre* getiren ek gelirleri vardı. *Journal de Paris* yabancı bir prenses hakkında saygısız bir şiir bastığı için yayını askıya alınınca mühürdar Suard'ı çağırttı; sonraki tüm nüshaları temizlemeyi ve kârı paylaşmayı kabul ederek 1.200 *livre* daha kazandı. Madam Suard o günleri şöyle anlatıyordu: “Kabriyole bir araba aldı; mesaisi bitince bana verdiği o tatlı eve bu at arabasıyla geliyordu.”¹⁰ Zirvedeydiler. Yılda 10 bin, belki de 20 bin *livre*'yi aşan gelirleri vardı ve Eski Rejim'in son günlerinin tüm zevklerini tadıyorlardı. Devir Suardların devriydi.

Suard'ın başarı hikâyesinin en çarpıcı yanı “himayeye” bağlı olmasıdır. Bu himaye eski saray tipi hamilik biçiminde değil, yeni bir şekilde, doğru insanları tanımakla, doğru gemleri tutmakla ve on sekizinci yüzyılda kullanılan tabirle, “ekip biçmekle” mümkün oluyordu. Yaşlı, tanınmış yazarlar, zengin burjuva ve soyluların hepsi, doğru üsluba ve kusursuz tavırlara sahip genç adamları salonlara, akademilere, ayrıcalıklı gazete ve dergilere, onursal mevkilere getirme akımına katılmıştı. Tek eksik piyasay-

10. A.g.e., s. 137.

dı: Suard kitap satışlarıyla değil işin az maaşın çok olduğu işlerle ve aylıklarla geçiniyordu. Aslında az yazıyordu ve söyleyecek fazla sözü yoktu; hatta, belki söylemeye bile gerek yok, rejime karşı hiçbir şey söylemiyordu. Filozof çevresine kapağı atmıştı ve meyvesini topluyordu.

Ama böyle ne kadar meyve vardı ve Suard'ın durumu geneli ne kadar temsil ediyordu? Bu soruların cevabı kısmen Archives Nationales'deki bir kutuda yer alan 147 kişilik "Aylık Talep Eden Edebiyatçılar" listesinde ve hem yazarlar hem de onların geçim kaynakları hakkında belgelerle dolu on dosyada bulunabilir.¹¹ Söz konusu liste Maliye Bakanlığı'ndaki memurlar tarafından 1785 senesinde edebiyatçılara ödenen ücretleri, ikramiyeleri ve maaşları artırmaya ve sistematik hale getirmeye karar veren Calonne'a yardımcı olmak üzere hazırlanmış, edebiyat dünyasında "Kim Kimdir" kabilinden bir belgeydi. Calonne'a ayrıca eski emniyet müdürü Lenoir, kitap ticareti yöneticisi Vidadaud de Latour, Mareşal de Beauvau ve Nivernais Dükü adlı iki saraylı akademisyenden oluşan bir komite kılavuzluk ediyordu. Elbette devrimci olmaktan çok uzak bir gruptu bu. Calonne'un memurlarının önerilerini ve sayfa kenarlarına iliştilmiş kendi notlarını içeren ödeme listesi, bu duruma uygun bir izlenim veriyor. Yerleşik yazarlar, özellikle de akademisyenler lehine güçlü bir eğilim olduğu görülebilir. Listede Ticaret Sandığı'ndan yılda 6 bin *livre* alan Morellet, Fransa tarihçisi olarak 3 bin *livre* ve Aca-

11. Archives Nationales, F17a 1212. İlk dosyada yer alan imzasız ve tarihsiz birtakım *Observations préliminaires*'de yer alan açıklamaya göre, liste 3 Eylül 1785 tarihli bir fermanı uygulamak için hazırlanmıştı. Fermandahükümetin edebiyatçılara eskisinden daha sistematik yardımda bulunma niyeti ilan ediliyordu. *Observations*'un yazarı (muhtemelen genel müfettişin baş yardımcısı Gojard) ise önerilen sübvansiyonları abartılı bulmuştu: "Kraliyet Hazinesi tarafından edebiyatçılara ödenen ve 256 bin 300 *livre*'yi bulan meblağın yanı sıra, gazeteler ve *Kraliyet Almanagi* için verilen aylıklar söz konusu; üstelik bunların fermanın ilk maddesinde yer alan hükümlere göre başka gelirleri bulunduğunu beyan etmeden başvuru yapan kişilere de veriliyor olması mümkün." Ana listenin Archives Nationales'de yer alan eksik versiyonu (yirmi iki isim eksik) açık artırma ile satılmış ve ardından Maurice Tourneux tarafından *Revue d'histoire littéraire de la France*, 8 (1901), s. 281-311 içinde yayınlanmıştı. Tourneux'nün Arşiv'deki "O" dizisi içinde arayıp bulamadığı ek bilgiler eksik kalınca, kendisi emeklilik planının şartlarını bulamamış ve bunu yanlış bir şekilde Breteuil Baronu ile ilişkilendirmişti. F17a 1212'de bulunan belgelerin büyük bölümü de 1786-1788 dönemini kapsıyor.

démie Française daimi sekreteri olarak 2 bin *livre* kazanan Marmontel'in ismi var. La Harpe *Mercuré*'den sadece 600 *livre* aldığı için şikâyet ediyor; Mareşal de Beauvau ona 1.500 *livre* aylık bağlanması için bastırınca alt kademe memurlardan biri La Harpe'in Lycée'de öğretmenlik yaparak 3 bin *livre* daha kazandığını tespit etse de Mareşal'in isteği yerine getiriliyor. Liste Geç Aydınlanma Çağı'nın tanınmış şahsiyetlerini bir bir gösteriyor: Chamfort (kraliyet kapısından gelen 1.200 *livre*'ye ek olarak 2 bin *livre*), Saint-Lambert (1.053 *livre* talep etti, karar ertelendi), Berdardin de Saint-Pierre (bin *livre*), Cailhava (bin *livre*), Keralio, Garat, Piis, Cubières, Des Essarts, Aubert ve Lemierre.

Edebiyat Cumhuriyeti'nin alt katmanlarından güvenilir bir yurttaş olan Blin de Sainmore aylık bağlanması için gereken nitelikleri örnekleriyle belirtmiş. Kendisi bir kraliyet sansür memuruydu, Saint-Esprit Tarikatı'nın tarihçisiydi ve Rochefort Prensesi'nin himayesi altındaydı. "Ayrıca, Efendim, aile geçindirdiğimi, doğduğumda ailemin herhangi bir serveti olmadığını ve ortalama bir hayat sürmeme ancak yeten, kraliyet tarihçiliği vazifem haricinde ailem için herhangi bir geçim ve eğitim kaynağım olmadığını belirtmek isterim."¹² Demek ki aylıklar nitelikli işler için olduğu kadar yardım olarak da bağlanıyordu. Saurin ölünce dul eşi yardıma muhtaç olduğu için başvuruda bulunmuştu, zira kocası tamamen "devletin ihsanıyla"¹³ geçiniyordu. Hatta Madam Saurin bu tutarları tek tek belirtmişti:

Académie Française maaşı:	2.000
Genel Vergi Dairesi maaşı:	3.000
Mezhep değiştiren (Protestan) vaizin oğlu olduğu için aldığı maaş:	800
Sansür memuru maaşı:	400
Paris taş loncası hazinedarlık maaşı:	2.400
Toplam:	8.600

12. Blin de Sainmore'dan Genel Müfettişe, 22 Haziran 1788, Archives Nationales F17a 1212, dosya 10.

13. A.g.e., dosya 6.

Bu yardım genel olarak ciddi, hak eden yazarlara gidiyor; *le monde* ile bağlantısı bulunmayan kimseye verilmiyordu. Hükümetin listesinin başında akademisyenler vardı; mesela bakanlıktaki bir yaver bir sayfa kenarına şu notu düşmüştü: “Akademisyen unvanının Kral’dan maaş alan anlamına gelmesi tehlikesi var.”¹⁴ Ducis, “gerek Académie Française gerekse Académie des Inscriptions’dan birçok meslektaşımızın daimi ihsan niteliğinde maaş aldığı”¹⁵ gerekçesiyle ömür boyu yılda bin *livre* maaş talep ediyordu. Bu kayırmacılıktan rahatsız olan Caraccioli sinirle şunları yazmıştı:

Her biri dini ve sağlam bir ahlakı konu alan eserlerimden haberdar olduğunuzu düşünecek kadar iddialı biriyim. Otuz beş yıldır bu türde yazıyorum ve içinde bulunduğumuz yüzyılın havailiğine karşın (eserlerim) her yere yayılıp çeşitli dillere tercüme edildi. Bununla beraber, pekâlâ sefalet olarak tanımlanabilecek mütevazı bir hayat sürmeme karşın, sizden önce görev yapan ve bana hoş vaatlerde bulunan bakanların döneminde hiçbir destek alamadım. Üstelik başkalarına hem ikramiyelerin hem de maaşların akıtıldığını gördüm.¹⁶

Caraccioli’nin eleştirisinde görüldüğü üzere, maaş için “sağlam” görüşlerin şart olduğu düşünülüyordu. Bazı durumlarda hükümet kendisi lehine propaganda yapan yazarlara para yardımında bulunuyordu. Örneğin “Sayın Maliye Bakanına mali hususlara ilişkin birtakım el yazmaları temin ettiği için” Başrahıp Soulavie’ye iyi gözle bakılıyordu.¹⁷ Buna karşılık, hükümet sadakatinden şüphe duyduğu kimseye ödeme yapmıyordu. Hukuk içtihadı alanında az bilinen bir yazar olan J.-C.-N. Dumont de Sainte-Croix’ı, adının hemen yanına eklenmiş nota göre, “Bu türdeki tüm yeni sistemler belli bir teşviki hak edebilir; ancak

14. A.g.e., dosya 3.

15. Ducis’den Loménie de Brienne’e, 27 Kasım 1787, A.g.e., dosya 6. Ayrıca bkz. A. M. Lemierre’in 8 Mart 1788 tarihli benzer mektubu, dosya 10.

16. Caraccioli’den Mali İşler Müdürü’ne, 13 Ağustos 1788, A.g.e., dosya 6. Ayrıca bkz. Caraccioli’nin 8 Nisan 1785 tarihli mektubu, dosya 10: “Bu yaşta olup da hayatında hiç aylık veya bağış almamış olan tek yazar benim.”

17. A.g.e., not, dosya 3.

bunun için yalnızca devlete bildirilmeleri gerekir, çünkü halk bunları bilirse iyiye yönelik aydınlanmak yerine müesses yasalara karşı isyana kıskırılabilir.” O halde hakkı “Hiçbir şeydi”.¹⁸ Rivarol da hiçbir şey alamamıştı, ama onun sebebi hâlihazırda 4 bin *livre* gizli maaşı olmasıydı: “Çok akıllı biri ve ciddi ilkelere bağlı kalırsa her yıl kendisine ödenecek bir teşvikle, tehlikeli fikirlere eğilmekten uzak durması sağlanabilir.”¹⁹

Demek ki devletin hamiliğini belirleyen birçok husus vardı. Fransa Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi gibi modern kurumlarda olduğu üzere, monarşi muhtemelen yeni bir entelektüel elit yaratma gayesiyle ciddi fikir insanlarını destekliyordu.²⁰ Yardımlar yapılıyor, rejimi güzel gösterecek yazıları teşvik için fonlar kullanılıyordu. Gelgelelim yardımlar edebiyat dünyasında belli bir yeri olan kişilerle sınırlıydı. Delisle de Sales, Mercier ve Carra gibi az sayıda yan karakter maaş başvurusuna yeltenmiş ama hiçbir şey alamamıştı. Lenoir meslektaşlarıyla birlikte Carra, Gorsas ve Fabre d’Eglantine’i reddetmelerinin sebebini sonraları, “akademisyenler onları edebiyatın dışkısı olarak tanımladı”²¹ diyerek açıklayacaktı. Edebî avam hükümete el açarken, hükümet ancak *le monde* içinde konuşlanmış güvenilir yazarlara bağlı yapıyordu.

Üstelik büyük ölçekli bir bağıştı bu. Alt kademeden bir memurun yazdığı nota göre, toplam ödemeler yıllık 256 bin 300 *livre*’yi buluyordu; 1786 senesinde bu rakama 83 bin 153 *livre* daha eklenmişti. Ama bu yalnızca kraliyet hazinesinden doğrudan yapılan yardım tutarıydı. Hükümet gözetimindeki tayinlerle “sağlam” yazarların ceplerine çok daha fazla para akıyordu. Örneğin süreli yayınlar, edebî anlamda ayrıcalıklı olan az sayıda kişi için önemli bir gelir kaynağıydı. Kraliyet imtiyazları bazı konuları *Mercure*, *Gazette de France* ve *Journal des savants* gibi yarı resmi süreli yayınlara saklıyor, bu yayınlar rekabet kaygısına düş-

18. A.g.e., dosya 1.

19. A.g.e., dosya 1.

20. Dolayısıyla Archives Nationales’deki belgeler Marcel Reinhard tarafından “Elite et noblesse”te öne sürülen iddiaları destekler görünüyor.

21. Lenoir belgeleri, Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422.

meden (devlet, sansürü geçmeleri ve imtiyazlı yayınlara tazminat ödemeleri kaydıyla bazı ihtiyatlı yabancı yayınların dolaşımına izin veriyordu) tekel olmanın avantajlarından faydalıyor ve kazandıklarının bir kısmını hükümetin belirlediği yazarlara aktarıyordu. 1762 yılında *Mercure* Geç Aydınlanma Çağı'nın yirmi aydınına 30 bin 400 *livre* ödemişti.²² Bir de arpalık denebilecek, işi az parası çok görevler vardı. Kral yalnızca resmi tarihçiye ihtiyaç duymakla kalmıyor, denizcilik, kraliyet binaları, kralın şahsi organizasyonları ve Saint-Esprit Tarikatı için ayrı ayrı tarihçilere de para yardımı yapıyordu. Kraliyet hanedanının farklı kolları okurlar, sekreterler ve kütüphanecilerle doluydu; görevlendirilen kişiler bu makamlarda değil, aslında o makamlar için çalışıyor ve konumlarını bekleme odalarında dikilerek, övgüler düzerek, salonlarda yeni dostluklar kurarak ve doğru insanları tanıyarak elde ediyorlardı. Elbette Académie Française üyesi olmak her daim avantajlıydı.²³

İster sevgiyle ister nefretle yazılmış olsun on sekizinci yüzyılda akademinin tarihi ve *küçük tarihi* hakkında yazılan onlarca cilt²⁴ aynı ana temayı ortaya koyuyor: Aydınlanma Fransız elitini kazanmak için başarılı bir kampanya yürütmüştü. 1760'taki *Chasse aux Pompignans*'nın, 1763'te Marmontel'in seçilmesinin ve 1772'te d'Alembert'in daimî sekreterliğe terfi etmesinin ardından akademi filozofların eline kaldı. Onlar için bir nevi lokale dönüştü ve aklın gelişini ilan edip eski kafalı akademisyenlerin tükendiği hızda yeni felsefeler ortaya koyarak, reziller dedikleri kişilere karşı düzenlenecek saldırılar için ideal bir forum halini aldı. Neredeyse felsefi salonların tekelinde bulunan, yeni felsefeye ilişkin bu işlev, yalnızca aynı topluluktan kişilerin zirveye çıkabileceğini kesinleştirdi. Böylece Voltaire'in kilisesi onun inancına dönenlerle kuşatılmış oldu. Bayrağı eline alan yeni neslin görüntüsü ihtiyar düşünürün yüreğini ısıttı. Voltaire seçi-

22. Pellisson, *Les Hommes de lettres*, s. 59.

23. Bkz. *Kraliyet Almanağı*'nın yıllık sayılarındaki akademisyen isimlerinden hareketle sıralanmış atamalar.

24. İçlerinde en açıklayıcı olanı: Lucien Brunel'e ait, *Les Philosophes et l'Académie française au dix-huitième siècle* (Paris, 1884).

mi kazandığı için Suard'ı kutlarken sevincini de övünerek ortaya koyuyordu: “İşte, Tanrıya şükürler olsun, yeni bir kariyer doğdu... Nihayet felsefenin gerçek meyvelerini görüyorum ve mutlu bir adam olarak öleceğime inanmaya başlıyorum.”²⁵ Böylece Suard ve çevresi, yani Geç Aydınlanma'nın başrahipleri, edebiyat dünyasının zirvesini ele geçirirken on sekizinci yüzyıl ortasından kalma filozoflar geriledi ve öldü. Yeniler arasında Thomas, Marmontel, Gaillard, La Harpe, Delille, Arnaud, Lemierre, Chamfort ve Rulhière gibi yazarlar, Marquis de Chastellux, Maréchal de Duras, Aix Başpiskoposu Boisgelin ve Sens Başpiskoposu Loménie de Brienne gibi felsefi zihinlere sahip *grands* [*ekâbir*] adı verilen güçlü saray ve din adamları vardı.

Gens de lettres [edebiyatçılar] ile *grands* adı verilen “kodamanların” bir araya gelişi, yüzyılın ortasından itibaren felsefi yazında gözde bir konu haline gelmişti. Duclos, *Considérations sur les mœurs de ce siècle* (1750) başlıklı eserinde yeni düzeni muzafferane bir tavırla ilan ediyordu. Duclos'un açıklamasına göre, yazmak yeni bir “meslek” haline gelmişti ve yeteneği büyük ancak geçmiş mütevazı adamlara ayrıcalıklı bir “konum” sağlıyordu. Böyle yazarlar saray mensuplarından ve zengin hamilerden oluşan bir topluluğa entegre oldular ve bu süreç herkese fayda sağladı: *Gens du monde* [cemiyet insanları] eğlence ve eğitim, *gens de lettres* [edebiyatçılar] ise zarafet ve saygınlık kazandılar. Sosyeteye yükselmek doğal olarak toplumsal hiyerarşiye daha fazla bağlılığı beraberinde getirdi. Duclos statü ve mevki konusundaki tüm inceliklerden iyi anlardı; edebiyatçının saf yetenekle yükselişinden gurur duyarsa da bir insanı *le monde*'a dâhil eden unsurlara da aynı saygıyı besliyordu: “İnsan hem doğuştan hem de konumu sayesinde *le monde adamı* olur.”²⁶

Le monde'dan olmanın baş savunucusu Voltaire de aynı fikirdeydi. *Encyclopédie*'de yer alan “Gens de lettres” makalesinde on sekizinci yüzyıl için şöyle yazıyordu: “Çağın ruhu insanları genellikle çalışmalarını için olduğu kadar *le monde*'a uygunlukları

25. Basım yeri Garat, *Mémoires historiques*, s. 342.

26. Charles Pinot-Duclos, *Considérations sur les mœurs de ce siècle*, ed. F. C. Green (Cambridge, İngiltere, 1939; 1. Basım 1750), s. 140 ve genel olarak bölüm 11-12.

itibariyle de [edebiyatçı] yaptı. Balzac ve Voiture'un dönemine kadar toplumun dışına itilmişlerdi. Ama o günden beri toplumun ayrılmaz parçası oldular." *Felsefe Sözlüğü*'ndeki "Beğeni" maddesi ise Voltaire'in kültür anlayışındaki seçkin eğilimi açığa vuruyordu: "Beğeni felsefeye benzer. Çok az sayıda ayrıcalıklı ruha özgüdür... Kişinin servetinden başka bir şeyle meşgul olmadığı burjuva ailelerinde bilinmez." Sürekli olarak saraylıları kültürel açıdan yetiştiren, hatta kendisi de onlardan biri olmaya çalışan ve nihayet soyluluğa giden yolu satın almayı başaran Voltaire, Aydınlanma'nın *grands* denen büyüklerle başlaması gerektiğini düşünüyordu: Aydınlanma topluma hâkim tepeleri bir kez ele geçirdikten sonra kitlelerle de uğraşabilirdi; ama onların okumayı öğrenmesini önlemeye özen göstermesi gerekiyordu.

D'Alembert temelde aynı stratejiye inanıyor ancak "üstadının" saray beğenisini paylaşmıyordu.²⁷ Academie Française'e seçilmesinden iki yıl önce yayınlanan *Essai sur les gens de lettres et les grands* (1752) başlıklı denemesi yazarlar için bir nevi bağımsızlık bildirgesine dönüştü ve yazarlığı onurlu yeni bir meslek (bugünkü sosyolojik anlamında değil, Duclos'un kullandığı biçimde) olarak ortaya koydu. Ancak himayenin aşağılayıcı uygulamalarının karşısında "demokratik" bir edebiyat cumhuriyetini savunan sert üslubuna rağmen d'Alembert toplumun hiyerarşik olduğunu ve olması gerektiğini, ayrıca *grands*'ın en tepeye ait olduklarını vurguladı.²⁸ *Histoire des membres de l'Académie française* (1787) kitabını yazdığı sıralarda, yani Duclos'un ardından geldiği daimî sekreterlik görevinde Akademi'nin idaresini üstlenmişken, Duclos'un bahsettiği konuyu muhafazakâr bir damardan bir kez daha formüle etti. "Edebî asiler sürüsünü" [*frondeurs littéraires*], boşa çıkmış emellerini akademiye yönelik saldırılara dönüştürdükleri için yerden yere vurdu. Akademideki *grands seigneurs* [bü-

27. Voltaire ile d'Alembert arasındaki stratejik anlama ve taktiksel farklılıklar, ayrıca (görünüşe bakılırsa Diderot'yu arada bırakan) d'Holbach grubu konusundaki fikir ayrılıkları için bkz. John N. Pappas, *Voltaire et d'Alembert*, Indiana University Humanities Series, no. 50 (Bloomington, 1962).

28. D'Alembert, *Essai sur la société des gens de lettres et des grands, sur la réputation, sur la Mécènes, et sur les récompenses littéraires. Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie* (Amsterdam, 1773: 1. Basım 1752) içinde, s. 403, 367.

yük efendiler] ve yazarlar karışımını savundu. Ayrıca son derece seçkinli Aydınlanma görüşü uyarınca saraylıların beğeni ve dil uzmanı rolünün altını çizdi; bu görüş, bilginin kademeli olarak aşağı doğru yayılma sürecini ifade ediyordu, içinde toplumsal eşitlik ilkesine yer olamazdı.

Toplumda, özellikle de büyük bir devlette, sınıfın açık ayrımlarla tanımlanmasından başka çare bulunmadığını, gerçek saygımızı yalnızca erdem ve yetenek kazanabiliyorsa, doğuştan ve mevkiden gelen üstünlüğün bizim riayetimize ve hürmetimize baskın çıktığını anlamak için felsefenin illa büyük bir çaba göstermesi mi gerekiyor? Edebiyatçılar diğer sınıfların böylesine meşru ayrıcalıklarını nasıl kıskanabilir veya yanlış yorumlayabilir?²⁹

Duclos, Voltaire ve d’Alembert, yazarın yeni mevkisinin (ancak Diderot ve d’Holbach’ın temsil ettiği filozof markasının değil) sözcüleri olarak, “tarikat kardeşlerini” seçkinlere katılmak için kendilerine sağlanan hareket yeteneğinden faydalanmaya çağıldılar. Toplum düzenine kafa tutmak yerine onu desteklemeyi önerdiler.

Peki bu süreç ne anlama geliyordu? Düzen mi aydınlanıyordu, yoksa Aydınlanma mı yerleşik düzen haline geliyordu? Muhtemelen ikisi de doğrudur; gerçi üzerine fazlaca konuşulmuş “yerleşik düzen”³⁰ teriminden uzak durmak ve yukarıda da bahsedilen on sekizinci yüzyıla has *le monde* kavramına geri dönmek daha iyi olabilir. Büyük filozoflar yüzyıl ortasında kendi ilkeleri için savaştıktan ve XV. Louis’nin saltanatının son yıllarında zaferlerini sağlama aldıktan sonra, her muzaffer ideolojinin maruz kaldığı sorunla karşılaştılar: Gelecek nesil içinde davaya layık müritler bulmaları gerekiyordu. Kabul etmek gerekir ki “kuşak” belirsiz bir kavramdır.³¹ Muhtemelen gerçekte kuşaklar değil, sa-

29. D’Alembert, *Histoire des membres de l’Académie française morts depuis 1700 jusqu’en 1771* (Paris, 1787), I, xxiv, xxxii.

30. Bkz. Henry Fairlie, “Evolution of a Term”, *The New Yorker*, 19 Ekim 1968, s. 173-206.

31. Doğum ve ölüm tarihleri net kategorilere ayrılmayacak kadar çakışsa da

dece demografik “sınıflar” vardır. Yine de büyük filozoflar son derece derli toplu bir demografik birlik oluşturur: Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778); ardından Buffon (1707-1788), Mably (1709-1785), Rousseau (1712-1778), Diderot (1713-1784), Condillac (1715-1780) ve d’Alembert (1717-1783). Bu büyük adamların doğumları değil ama ölümleri, çağdaşlarını doğal olarak çok sarsmıştı. Voltaire, Rousseau, Diderot, Condillac, d’Alembert ve Mably 1778 ile 1785 yılları arasında öldüler; ölümleri, çoğu 1720 ve 30’larda doğmuş gençlerin doldurması gereken çok önemli bir boşluk bıraktı.

Büyük filozoflar yaşlandıkça haleflerini bulmak için salonları dolaşmaya başladılar. Yeni bir d’Alembert aradılar ve sonuçta, *Gluckisme*’in baş takipçisi Marmontel’i buldular. Thomas’ın Diderot gibi güreleyebileceği ve La Harpe’in Voltaire gibi ısrılabileceği konusunda kendilerini ikna etmeye çalıştılar. Ama yararı olmadı. Eski Bolşeviklerin ölümüyle Aydınlanma Suard gibi değersizlerin eline kaldı: Ateşini kaybetti ve zayıf bir ışığa, ilerlemeye yönelik rahvan bir yükselişe dönüştü. Kahramanca tavırdan Geç Aydınlanma’ya geçiş, hareketi evcilleştirdi, *le monde*’a entegre etti ve onu Eski Rejim’in son yıllarındaki kaygısız yaşama [*douceur de vivre*] buladı. Madam Suard’ın son maaşlarını aldıklarını bildirdikten sonra belirttiği üzere, “O korkunç ve felaket döneme [Devrim’e] kadar sadece yumuşak ve rengarenk bir yaşam sürdürdüğümüzü hatırlıyorum.”³² Sansür memuru kocası, Be-

“kuşakları” büyük olayların tecrübe edilmesine göre ayırmak mümkün. İster otuz ister on beş kişi olalım, yaşanan dönemin getirdiği duygusal farklılık, II. Dünya Savaşı’nı görmemiş olan bizim gibileri ona katılanlardan veya tam gerçekleştiği sırada gazetelerden takip edenlerden ayırıyor. Muhtemelen Aydınlanma’nın büyük eserlerini on sekizinci yüzyıl ortasında yazan ve okuyan insanlar ile “klasikler” haline gelmeye başladıktan sonra okuyanlar da benzer bir deneyim çizgisiyle ayrılıyordu. Suard (1734-1817) şöyle hatırlıyordu: “On sekizinci yüzyılın ikinci yarısına hâkim olan felsefi ruhun patlama yaptığı dönemde *le monde*’a girdim. Kanunların Ruhu Üzerine’yi okuduğumda on dokuz yaşındaydım [yani 1753 yılında, yayınlandıktan beş yıl sonra okumuş]. Taşradaydım ve böyle bir şey okumaktan çok mutlu oldum. Kısa süre sonra Buffon’un *Doğa Tarihi* ve Condillac’ın eserleri çıktı; ardından 1752’de *Encyclopédie* ve Haller’in *Découverte de l’irritabilité*’si geldi” (alıntı yeri Garat, *Mémoires historiques*, II, 445). Kuşak ve dönemlere ayırma sorununa dair literatür taraması için bkz. Clifton Cherpak, “The Literary Periodization of Eighteenth-Century France”, *Publications of the Modern Language Association of America*, 84 (Mart 1969), 321-328.

32. Madam Suard, *Essais de mémoires*, s. 155.

aumarchais'nin o kadar da devrimci olmayan *Figaro'nun Düşünü* oyununu onaylamaya yanaşmamıştı. Bunun üzerine Beaumarchais bütün enerjisini spekülasyona ve nihayet Paris'teki en büyük konağın, sonradan görmelerin hayalindeki, "hakkında çokça konuşulan" yapının inşasına vakfetmişti.³³

Ne var ki Aydınlanma düzeni köktenci uçlarını törpülemedi; zira üst düzey filozofları öncüllerinden ayıran bir nesil olduğu gibi, onları edebiyatın ayaktakımı yaşamından, zirveye çıkmayı başaramayıp Grub Sokağı'na geri düşen çağdaşlarından ayıran bir kuşak da vardı.

Muhtemelen edebiyat dünyası her zaman bir hiyerarşiye bölünmüştü. Bir ucunda ağır topların *le monde*'u diğerinde Grub Sokağı vardı. Bu çevreler on yedinci yüzyılda da vardı, bugün de var. Ancak Geç Aydınlanma Çağı'ndaki toplumsal ve ekonomik koşullar Eski Rejim'in son yirmi beş yılında iki grup arasında alışılmadık bir uçurum yarattı ve bu ayrışma, derinlemesine incelenirse, devrim öncesinde sorulan standart sorulardan biri hakkında bazı ipuçları verebilir: Aydınlanma ile Devrim arasındaki ilişki neydi?

İlk bakışta, XVI. Louis'nin iktidarıyla birlikte yazarın kaderinin kayda değer ölçüde iyileşmiş olması gerekir gibi görünüyor. Eldeki az miktarda veri hep aynı yöne işaret ediyor: Basılı metinlere dönük talepte ciddi bir genişleme vardı.³⁴ Yüzyıl boyunca

33. Alıntı yeri Louis de Loménie, *Beaumarchais et son temps* (Paris, 1856), II, 424. Suard *Figaro'nun Düşünü*'ne eseri radikal bulduğu için değil, cinselliği ele alışını sahneye uygunsuz gördüğü için itiraz ediyordu (Madam Suard, *Essais de mémoires*, s. 133). Aynı tutumu gösteren bir düzine çağdaş referans alıntılanmak da mümkün. Fitnenin kokusunu alma konusunda Fransa'daki hiç kimsenin eline su dökemeyeceği Lenoir bile Beaumarchais hakkında şöyle diyordu: "Bu yazarın neredeyse tüm oyunları ahlaka aykırı olduğu gerekçesiyle sahneye konmadan engelleniyor, ancak entrikalarıyla sansürün içinde kendine bir yol bulmayı başardı. Uzun süredir gerekli onay ve izin verilmeden bekletilen oyunlarının sansürden geçirilmesi için birçok kez emir aldım" (Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1423). *Figaro'nun Düşünü*'nün bir "devrimci" mesajı varsa bile devrim öncesi Fransa'da bunu fark eden olmadı. Oyunun "Her şey bir şarkıyla biter" şeklindeki şarkısı aslında politik sessizlik için bir formül değil miydi? Beaumarchais tıpkı Voltaire gibi varlıklı, asalet verilmiş, yükselişte bir adamdı ve servetinin büyük bölümünü Voltaire'in eserlerini yeniden düzenlemeye ayırmıştı.

34. On sekizinci yüzyıl Fransa'sındaki okuryazarlık, eğitim ve kitap üretimi hakkında bilgi için bkz. Michel Fleury ve Pierre Valmary, "Le progrès de l'instruction

okuryazarlık oranı muhtemelen iki katına çıktı ve ekonominin genellikle yukarıya doğru gidişi, eğitim sistemindeki iyileşmelerle birleşerek büyük ihtimalle daha geniş, daha müreffeh ve boş zamanı daha çok olan bir okur kitlesi ortaya çıkardı. Gerek imtiyaz ve *örtük izin* [*permissions tacites*] talepleri, gerekse dolaylı olarak sansür memuru, kitapçı ve basımcı sayıları, kitap üretiminde muazzam artış yaşandığını gösteriyor. Ancak yazarların herhangi bir yayın patlamasından faydalandıklarına dair kayda değer veri yok. Aksine tüm veriler ağır topların kendilerine maaş bağlatırken çoğu yazarın bir nevi edebî proletarya içine gömüldüğünü gösteriyor.

Kabul etmek gerekir ki Grub Sokağı'nın büyümesine dair bilgiler istatistiklerden değil anekdot tarzı kaynaklardan geliyor. Mallet du Pan'ın iddiasına göre, aralarında çok sayıda uyduruk yazarın [*hack*] da bulunduğu üç yüz isim Calonne'un aylıkları için başvurmuştu; Mallet du Pan durumu şöyle anlatıyordu: "Paris yeteneği hemen belli olan gençlerle ve yazarlık yapan kâtip, muhasebeci, avukat ve askerlerle dolu; bunların hepsi yazarlık yapıyor, açlıktan ölüyor, hatta dilencilik yapıyor ve kitapçıklar [*pamphlet*] çıkarıyorlar."³⁵ Her yıl 40-50 bin kitapçık şiiri için *emniyet izni* [*permissions de police*] dağıttığı bilinen Oğul Crébillon,

élémentaire de Louis XIV à Napoléon III," *Population*, 12 (Ocak-Mart 1957), 71-92; Pierre Gontard, *L'Enseignement primaire en France de la Révolution à la loi Guizot (1789-1833)* (Lyon, 1959); Robert Estivals, *La Statistique bibliographique de la France sous la monarchie au XVIIIe siècle* (Paris ve Lahey, 1965); son olarak François Furet, "La 'librairie' du royaume de France au dix-huitième siècle", bulunduğu yer: *Livre et société dans la France du XVIIIème siècle*, I (Paris ve Lahey, 1965), s. 3-32. 1781 senesi için hazırlanan *Almanach de la librairie*'de verilen 1.057 kitapçı ve basımcıdan yaklaşık beşte biri Paris'te faaliyet gösteriyordu. Bu Almanak en erken 1778 yılı için yapıldığından, on sekizinci yüzyılın başarıyla bir kıyaslama yapmak mümkün değil. Ancak 1750 senesi için hazırlanan *Kraliyet Almanagi*'nda 79, 1789 senesi için hazırlananda ise 181 kraliyet sansür memurunun adı geçiyor; gelgelelim bu artış kitapları daha sıkı denetleme isteğinden değil kitap üretiminin artmasından kaynaklanıyor. Sadece istatistik eksikliği değil yazar tespiti sorunu yüzünden de on sekizinci yüzyıl yazarlarının tahmini sayılarını ortaya çıkarmak asla mümkün olmayabilir. Robert Escarpit *La Sociologie de la littérature*'de (Paris, 1958) bu yönde cesur fakat başarısız bir girişimde bulunmuştu.

35. *Mémoires et correspondance de Mallet du Pan pour servir à l'histoire de la Révolution française, recueillis et mis en ordre par A. Sayous* (Paris, 1851), I, 130. Lenoir aylık için başvuran tahminen 4 bin kişi olduğunu yazıyordu (muhtemelen 400 yerine yanlışlıkla böyle yazmıştı). Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422.

taşradan Paris’e akın eden “bir sürü şair ve yazar özentisi” tarafından kuşatılmıştı.³⁶ Mercier her yerde bu “aç yazarlarla, zavallı yazar bozuntularıyla” [*écrivains affamés, ces pauvres barbouilleurs*] karşılaşıyordu;³⁷ Voltaire de edebiyat dünyasının dibine dolmuş “bakımsız kitleyi” sürekli ele alıyordu. Voltaire’e göre, “geçimini sağlamak için yazan bu sefil tür”, yani “insanlığın posası” ve “edebî haşerat” [*lie du genre humain, canaille de la littérature*], toplumsal seviye bakımından fahişelerden daha aşağı bir konumdaydı.³⁸ Benzer bir kafa yapısına sahip Rivarol ve Champcenetz, Paris’in tavan aralarına ve suyollarına dolmuş, henüz keşfedilmemiş Voltaireler ve d’Alembertler ile alay ederek onlar için yalandan bir nüfus sayımı bile yaptılar. Beş yüzden fazla yazar bozuntusu hakkında makaleler yazdılar; bu zavallılar kısa süreliğine bir şeyler çiziktirdikten sonra kendi görkemli hayalleri gibi karanlığa gömülmüşlerdi, birkaçı hariç: Carra, Gorsas, Mercier, Restif de la Bretonne, Manuel, Desmoulins, Collot d’Herbois ve Fabre d’Eglantine. Geleceğin devrimcisi olacak bu kişilerin isimlerinin, Rivarol’un yaptığı “aşağı edebiyatın” [*la basse littérature*] orduları arasında kaybolup gitmiş “beş ila altı yüz şairlik” sayımda geçmesi tuhaf görünüyor; gerçi Rivarol onları hakıyla yerli yerine koymuştu.³⁹

O yer Grub Sokağı’ydı ve bu sokağın her an alevlenebilen nüfusu Eski Rejim’in son yirmi beş yılı boyunca patlama yaşamıştı. Elbette bu yorum, öznel edebî kaynaklara dayalı demografik bir hayalden ibaret olabilir, ancak kaynaklar bu hayalin ayaklarını yere bastırmaya yetecek güvenceyi sağlıyor görünüyor. Sürekli olarak biraz Voltaire okuyan, filozof olma emeliyle yanıp tutuşan ve sonunda için için yanarak, başka çaresi olmadığından evinden ayrılarak tükenip gitmek üzere Paris’e gelen taşralı deli-

36. L.-S. Mercier, *Tableau de Paris*, 12 cilt (1789), X, 26-27.

37. A.g.e., s. 29.

38. Bkz. “Zavallı şeytan” şiiri ve *Dictionnaire philosophique* içindeki alıntı yapılan “Auteurs”, “Charlatan”, “Gueux”, “Philosophe” ve “Quisquis” maddeleri.

39. *Le Petit Almanach de nos grands hommes* (1788); alıntı yeri s. 5. Rivarol önsözde bütün müesses yazarları araştırma dışında tutacağını açıklamıştı: “Bu azametli devletlerden en ufak böceklerle, bir çimen yaprağının altında saklı sayısız aile, kabile, ulus, cumhuriyet ve imparatorluğa memnuniyetle inirim” (s. vi).

kanlı teması üzerinde duruluyor.⁴⁰ Duclos bile verdiği başarı formülündeki doğal sonuç konusunda kaygı duyuyordu.⁴¹ Öte yandan Paris'teki aşırı yüksek genç yazar nüfusuna kafayı takan Voltaire ("Eski Mısır'da bunlardan daha az çekirge vardır"), Grub Sokağı'nı hedef aldığını, çünkü gençliği uyararak oradan uzak tutmak istediğini söylüyordu.⁴² "Bu tutkunun [edebiyat kariyerinin] neticesinde kaybolup gidenlerin sayısı muazzam. Kendilerini işe yarar hiçbir şey yapamaz hale getiriyorlar... Kafiye ve umutlarla kıt kanaat geçinmeye çalışıp sefalet içinde ölüyorlar."⁴³ Voltaire'in saldırıları, akademilerin ve salonların şımartılmış, maaşlı sevgililerine karşı "zavallı şeytanları" savunmaya kalkan Mercier'yi yaraladı. Mercier'ye göre Faubourg Saint-Germain'de "aşağı edebiyat" [*basse littérature*] ile uğraşan "yoksullar", Faubourg Saint-Honoré'de "yüksek edebiyat" [*haute littérature*] ile iştigal eden "zenginlerden" daha yetenekli ve dürüsttü. Ama o bile karamsar bir kanaate varmıştı: "Ah! Yoksulluğun ve aşağılanmanın ne olduğunu öğrenmek istemeyenler bu kariyerden uzak dursunlar."⁴⁴ Bir başka Voltaire karşıtı olan Linguet ise bir kitabını tamamen bu konuya ayırmıştı. Hami arayan yazar adaylarının sürekli hedefi olan Linguet haklı olarak "ortaokullar alelacele trajedi, roman, hikâye ve her türden eser karalayan" ve sonuçta "ömrünün geri kalanını sefalet ve ümitsizlik içinde geçiren çocuk yazarlar için bir nevi ocağa dönüştü" diye yakınıyordu.⁴⁵

40. Konu hakkında çarpıcı bir örnek için bkz. J.-P. Brissot, *Mémoires*, ed. Claude Perroud (Paris, 1910) ilk bölümleri. Mercier taşralı yazar akınına sık değinmiş, hatta bu konuda kısa bir alegori bile yazmıştı: *Tableau de Paris*, X, 129-130. Bu yazarlardan bazılarının başkentte grup halinde dolaştığını, bu yüzden Paris doğumlu yazarların "Normandiyalılarla savaşmak zorunda olduğunu, çünkü Gaskonyalılar başta olmak üzere bunların bir nevi müfreze oluşturduğunu, kendi selefleri olarak gördükleri Montesquieu'den alıntılar yaparak sağda solda gezindiklerini" (XI, 103) anlatıyordu.

41. *Considérations sur les mœurs*, s. 141.

42. Voltaire, "Le Pauvre Diable", *Oeuvres complètes de Voltaire* (n.p., 1785), XIV, alıntı s. 162 içinde. Elbette Voltaire bu temayı düşmanlarını alaya almak için kullanıyordu, ama toplumsal bir yorum olarak da okunabilir.

43. *A.g.e.*, s. 164.

44. *Tableau de Paris*, XI, 187. Özellikle şu bölümlere bakınız: "Auteurs", "Des demi-auteurs, quarts d'auteurs, enfin metis, quarterons", "Misère des auteurs", "La Littérature du Faubourg Saint-Germain et celle du Faubourg Saint-Honoré", "Les Grands Comédiens contre les petits" ve "Le Musée de Paris".

45. S.-N.-H. Linguet, *L'Aveu sincère, ou lettre à une mère sur les dangers que court*

Taşralılar şan, şöret, para ve görünüşe bakılırsa yeterli kabiliyete sahip her yazara sağlanan mevki ve varlıklara erişmek için Paris'e akın etti. Bu insanlar genellikle soylulardan ve din adamlarından oluşan, ilham geldiği zaman yazacak boş vakti olan ve Meister'in ustalikle saptadığı üzere, "edebiyat henüz bir mesleğe dönüşmeden"⁴⁶ önce yazan erken dönem filozoflarıyla tam olarak aynı motivasyona sahip değildi. Son derece gelişmiş bir profesyonellik anlayışına sahip yazar J. J. Garnier 1764 yılına geldiğinde birçok edebiyatçının "itibar, nüfuz ve refaha ulaşmak umuduyla" işe koyulduğunu yazıyordu. "Mütevazı aileleri ve maddi zayıflıkları yüzünden ilerlemenin yolları onlar için kapalı olduğundan, herkese açık olan edebî kariyerin, hedeflerine ulaşmak için başka bir çıkış yolu sunduğunu fark etmişlerdi."⁴⁷ Mercier taşradan göçenlerin kendi mütevazı kökenlerinden kurtulup Paris'te zirveye çıkabilecekleri fikrine katılıyordu.⁴⁸ Ancak Paris'in zirvesinde, yani hakiki Paris'te kazanma azmiyle yanıp tutuşan hevesli gençlere pek yer yoktu. Belki de sosyologların iddia ettiği gibi bunun sebebi statüsü yükselen grupların içe kapanma eğilimiydi. Belki de Fransa geliştirmekte olan ülkelerin ortak rahatsızlığından mustarıptı; yani, nüfusunda çok sayıda iyi eğitilmiş ama az istihdam edilen edebiyatçı ve hukukçu bulundurmasıydı. Her halükârda, Duclos'un ve Voltaire tarafından kurulan yeni kilisenin göklere çıkardığı yeni kariyerin cazibesi, potansiyel filozof adaylarının üretiminde rekor artışa yol açmışa benziyor; öyle ki bu sayı, iptidai himaye sisteminin barındırabileceğinden çok daha fazladır. Elbette devrim öncesi Fransa'da bu konuda istatistik bulunmaması ve toplumsal kategorilere ilişkin karışıklık

la jeunesse en se livrant à un goût trop vif pour la littérature (Londra, 1763), s. v, vii. Linguet sayfa iv'te şu açıklamayı veriyordu: "Büyük yazarları saran görkeme aldanan o masum ve tecrübesiz ruhlara hitap ediyorum."

46. *Correspondance littéraire, philosophique et critique par Grimm, Diderot, Raynal, Meister, etc.*, ed. Maurice Tourneux (Paris, 1880), XII, 402: "Taklit edilecek birçok modelin varlığı ve tekniklerinin basitliği sebebiyle, edebiyat bir meslek [*métier*], dahası, uygulanması kolaylaşmış yaygınlaşan bir iş haline geldi."

47. J.-J. Garnier, *L'Homme de lettres* (Paris, 1764), s. 134-135.

48. Mercier, *Tableau de Paris*, XI, 104-105: "Taşralı edebiyatçılar Paris'te kendi küçük memleketlerinden aşına olmadıkları bir eşitlikle karşılaşılıyor: Burada kökleri unutuluyor; meyhaneci babasını kontmuş gibi anlatabiliyor ve kimse bu iddiasına karşı çıkmıyor." Mercier muhtemelen bu satırları Rivarol'u düşünerek yazmıştı.

(“edebiyat insanı” nasıl tanımlanabilir? Edebî itibara sahip kişi mi, kitabı basılmış kişi mi, yoksa yazarak geçimini sağlayan biri mi?), söz konusu hipotezleri kanıtlanamaz kılıyor. Ancak Devrim arifesinde Grub Sokağı’ndakiler ile *le monde* bünyesindekiler arasındaki gerilimi kavramak için tüm on sekizinci yüzyıl yazarlarının dökümünü çıkarmaya gerek yok. Dönemin edebî hayatındaki olgular gerçekleri ortaya koyuyor.

En çarpıcı gerçek, piyasanın Prévost ve Le Sage’in maaş yerine yazarak geçinmenin –ucu ucuna da olsa– mümkün olduğunu kanıtladığı günlerden daha fazla yazarı kaldıramıyor olduğuydu. Yayıncılar yüzyıl başına göre nispeten daha iyi şartlar sunsa da yazarlar el yazmalarına çok az para ödeyen yayın-satış loncalarının sahipleri ile hiç para vermeyen korsan yayıncılar arasında kalakalmıştı.⁴⁹ Kendini Grub Sokağı’ndan hiçbir zaman tam olarak kurtaramayan Diderot hariç, yüzyıl ortası filozoflarının hiçbiri kitap satışıyla geçinmiyordu. Mercier’nin iddiasına göre kendi döneminde yalnızca otuz kararlı “profesyonel”, yazarak geçimini sağlıyordu.⁵⁰ Fransa’da çok sayıda girişimci yazarı besleyebilecek olan açık, “demokratik” piyasa on dokuzuncu yüzyıla girildikten epey sonra ortaya çıkmıştı. Buharla çalışan matbaa makinelerinin ve büyük okur kitlesinin ortaya çıkışından önce, yazarlar ya Suard gibi servet yolunda çöple beslenerek yaşıyor, ya da yol kenarındaki oluklara uğruyorlardı.

Parnassos Dağı’na saldırma hayaliyle gelen taşralı gençlik Grub Sokağı’na bir kez düştü mü yakayı kurtaramıyordu. Mercier’nin ifadesiyle, “Aşılmaz bir engelin ayakucuna düşmüş ağlıyor... Uzun zamandır özlemini çektiği şan ve şöhretten

49. Yazarlar ile yayıncılar arasındaki mali ilişkiler için bkz. Pellisson, *Les Hommes de lettres*, 3. Bölüm; Lough, *An Introduction to Eighteenth-Century France*, 7. Bölüm ve G. d’Avenel, *Les Revenues d’un intellectuel de 1200 à 1913* (Paris, 1922). Yalnız belirtmek gerekir ki d’Avenel’in çalışması biraz hatalı, çünkü bütün mali işlemleri 1913 yılına göre frank cinsinden vermeye çalışmış. Yazarlar ile yayıncılar arasındaki anlaşmaların canlı ve çağdaş anlatımı için bkz. yayıncıları sert bir şekilde eleştiren P. J. Blondel, *Mémoires sur les vexations qu’exercent les libraires et imprimeurs de Paris*, ed. Lucien Faucou (Paris, 1879) ve her ne kadar Diderot yayıncıların paralı propagandacıları olarak yazsa da buna karşın içinde bazı iğnlemeler bulunan, Diderot, *Lettre sur le commerce de la librairie, Oeuvres complètes* içinde, ed. J. Assézat ve M. Tournieux (Paris, 1876), s. xviii.

50. L.-S. Mercier, *De la littérature et des littérateurs* (Yverdon, 1778), s. 38-39.

vazgeçmek zorunda kalmış, kariyerini kapatan kapının önünde durup titriyor.”⁵¹ Rameau'nun yeğenleri ve küçük yeğenleri, biri toplumsal diğeri ekonomik olmak üzere iki gerçek bariyerle karşılaştılar; Grub Sokağı bir kez üzerlerine bulaştıktan sonra, erik ikram edilen kibarlar cemiyetine girme yolu bulamadılar. Bunun üzerine dışa kapalı kültür dünyasına lanet ettiler. Toplumun kirli işlerini görerek, emniyet için casusluk yaparak, pornografik metinler satarak hayatta kaldılar ve yazılarını kendilerini aşağılayan ve mahveden *le monde'a* yönelik beddualarla doldurdular. Marat, Brissot ve Carra gibilerin devrim öncesi eserleri aynı belirsiz, “düzen karşıtı” hissiyatı içermez; bu metinler “edebiyat cumhuriyetini” ele geçirip onu “despotizme” çeviren edebî “aristokratlara” duyulan öfkeyle dolup taşar.⁵² Bu insanların devrimci niteliklerini kazandıkları ve zihinsel aristokrasiyi ortadan kaldırmaya yönelik Jakoben azminin doğduğu yer, entelektüel yeraltı dünyasının derinlikleridir.

Grub Sokağı'ndan çıkmanın neden imkânsız olduğu ve ona tutsak olanların zirvedeki *grands'a* neden böyle nefret duyduğunu anlatabilmek için on sekizinci yüzyıl sonlarındaki kültürel üretim tarzlarına dair bir iki kelam etmek gerekiyor. Bu bağlamda, Eski Rejim söz konusu olunca insanın karşısına hep aynı sözcük, “imtiyaz” çıkıyor.⁵³ Kitaplar bizzat kralın lütfuyla sağlanan ayrıcalıklara sahipti. Teşkilatlanmalarında Colbert'in bilfiil payı görülen ayrıcalıklı loncalar, basılı metinlerin üretimini ve dağı-

51. *Tableau de Paris*, VIII, 59.

52. Devrim öncesi Paris'teki gerçek ve düzmece bilim insanlarını kapsayan alt kültürdeki bu trend hakkında belgeler için bkz. Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France* (Cambridge, Mass., 1968), 3. Bölüm.

53. On yedinci yüzyıl sonlarındaki ticaret savaşı yayın sektörünü Paris Kitapçılar ve Matbaacılar Cemiyeti'nin (Communauté des libraires et des imprimeurs de Paris) eline bırakmıştı ve hükümetin 1777 tarihli reform girişimine karşın Paris merkezli bu lonca on sekizinci yüzyıl boyunca hakimiyetini sürdürdü. Kitap ticaretinin geçmişte kalmış “Colbertist” şartları bu dalı düzenlemeye yönelik ferman metinleri üzerinden değerlendirilebilir: Bkz. *Recueil général des anciennes lois françaises*, ed. F. A. Isambert, Decrusy ve A. H. Taillandier (Paris, 1822-1833), XVI, 217-251, XXV, 108,128. On yedinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla geçiş şartları için bkz. Henri-Jean Martin'in *Livre, pouvoirs et société à Paris au VIIe siècle (1598-1701)*, 2 cilt (Cenevre, 1969). Tiyatro özelinde tekelleşmeye daha da yatkın şartlar için bkz. Jules Bonnassies, *Les Auteurs dramatiques et la Comédie française aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris, 1874).

tımını tekeline almıştı. Kraliyetin sağladığı tekeller imtiyazlı yayınlar tarafından sömürülüyordu. Ayrıcalıklı Comédie Française, Académie Royale de Musique ve Académie Royale de Peinture et de Sculpture sahne sanatlarını, operayı ve plastik sanatları kanunen tekeline almıştı. Académie Française edebî ölümsüzlüğü yalnızca kırk adet imtiyazlı bireye bahşederken Académie des Sciences ve Société Royale de Médecine gibi kurumlar bilim dünyasını hâkimiyeti altına almıştı. Bu kurumların hepsinin üzerinde, *le monde*'u kendilerine saklayan müthiş ayrıcalıklı kültürel elit yükseliyordu.

Kurumsal bir toplum için, kültürünü kurumsal bir biçimde düzenlemek uygun görünebilir. Ancak bu ilkel organizasyon, kültürel endüstriler doğurabilecek ve edebiyatın aşırı kalabalık yeraltı dünyasına daha fazla gelir sağlayabilecek genişletici güçleri kısıtlıyordu. Mevcut durumda, ayrıcalıklı olmayan kitapların basımının önlenmesinde kitapçılar loncası polisten çok daha etkin rol oynuyordu; Brissot gibi imkânları kısıtlı yazarlar ilk eserlerinin radikal niteliğinden dolayı değil, tekeller piyasaya ulaşmalarını önlediği için mecburen sefaletle düşüyordu.⁵⁴ Sonuçta yazarlar ailelerini *le monde* mensuplarına mahsus maaş ve arpalıklarla, ya da Grub Sokağı'na atılmış hurdalarla geçindiriyorlardı.

Kültürün kurumsal organizasyonu sadece ekonomik bir sorun değildi; 1770 ve 1780'lerde Paris'e akın eden genç yazarların temel önermeleriyle de çelişiyordu. Edebiyat Cumhuriyeti'nin büyük filozofların eserlerinde tanımlandığı haliyle gerçekten de var olduğu kanaatiyle gelmişlerdi. Fizyokrasi kuramındaki "atomik" bireyciliğin edebiyattaki karşılığı olarak yorumlanabilecek, bağımsız ancak kardeş bireylerden oluşan ve içindeki en iyilerin hizmet ve ortak dava aracılığıyla hak ettikleri tüm saygınlığı, ayrıca geçim kaynağını elde ettikleri bir toplumdur bu. Gerçek edebiyat dünyasının Eski Rejim'deki her şeyle aynı biçimde işlediğini yaşayarak öğrendiler: Bireyler barok kurumlar labirentinde ne kadar ilerleyebilirse o kadar başarılı oluyordu. *Mercure*'de bir makale yayınlatmak, bir oyununuzun Comédie Française tara-

54. Bkz. 2. Bölüm.

findan kabul edilmesi, Direction de la Librairie'e bir kitabınızı sokmak, bir akademide üyeliğe alınmak, bir salona erişim kazanmak veya bürokrasi içinde işi az parası çok bir mevki bulmak için sadece yeteneğinizi kanıtlamanız yetmiyor, eski imtiyaz ve koruma aygıtlarına başvurmanız gerekiyordu.

Elbette yetenekle zirveye çıkanlar da vardı. Maury, Vena-issain köyünden yoksul bir ayakkabıcının oğluydu; Marmontel'in babası Limousin'den fakir bir terziydi; Morellet, Lyon'dan küçük çaplı bir kâğıt tüccarının oğluydu; (kendini Kont olarak tanıtan) Rivarol'un babası Languedoc'ta hancıydı; La Harpe ve Thomas ise yetimdiler. Hepsi kişisel becerileri ve burslar sayesinde yükselmişlerdi ve hızlı yükseliş imkânının tek örnekleri onlar değildi. Ancak De Tocqueville'in gözlemlediği üzere, toplumsal gerilimi yaratan şey bu hareket imkânının yokluğu değil dengesizliğiydi. Bu genel geçer durum en çok da edebiyat dünyasında önemliydi, çünkü yeni bir kariyer planı olarak yazarlığın cazibesi, *le monde'a* dâhil olabilecek veya dışında kalıp beslenebilecek olandan çok daha fazla sayıda yazar yaratmıştı. Dışarıdan bakanlar tamamen yozlaşmış bir süreç görüyor ve başarısızlıklarını kendi yeteneksizliklerine bağlamaya yanaşmıyorlardı; tam aksine, kendilerini Voltaire'in halefleri sayıyorlardı. Voltaire'in kilisesinin kapısını çalmışlardı, ancak kapı duvardı. Statüleri beklentileri kadar hızlı yükselmemekle kalmamış, aniden düşüşe geçerek onları da zıtlıklar ve çelişkilerle dolu bir dünyaya, mevkinin ve varlığın tanımlanamaz hale geldiği ve saygınlığın sefalet içinde eriyip gittiği tersyüz edilmiş bir *le monde'a* sürüklemişti. Grub Sokağı'ndan bakınca Edebiyat Cumhuriyeti bir yalandı.

Müesses edebiyat dünyasının kurumsal gerçekleri, en azından zirveye çıkmayı başaramayanların gözünde, kendi ilkeleriyle çelişiyorsa, alt tabakadakiler için hayatın gerçekleri ne olabilirdi? Grub Sokağı'nda hiçbir ilke ve resmi nitelikte kurum yoktu. Burası serbest dolaşan bireylerin dünyasıydı; ancak bunlar Locke'un bahsettiği, örtük bir oyunun kurallarına riayet eden beyefendiler değil, daha ziyade, Hobbes'un bahsettiği, hayatta kalmak için savaştan gaddar insanlardı. Kafeler salondan ne kadar

uzaksa burası da *le monde*'dan o kadar uzaktı.⁵⁵ Demokratik zekâ oyunlarına karşın, salon görece resmi bir kurum olarak kaldı. Dirseklerin masaya konmasına ve referansı olmayanların katılımına izin vermiyordu. Eski Rejim'in son yıllarında salon gitgide yüksek filozoflara özel bir alan haline geldi; filozoflar kafeleri genellikle daha aşağı edebiyat türleriyle uğraşanlara bırakmışlardı. Kafe salonun antitezi olarak işlev görüyordu. Herkese açıldı ve sokak hayatına yakınlık bakımından farklı dereceleri olabilse de sokaktan bir adımda girilebiliyordu. Büyük isimler Procope veya La Régence'ta toplanırken, daha küçükler Palais-Royal'deki meşhur Caveau'da bir araya geliyor, en mütevazı tipler ise bulvarlardaki kafelerde takılarak “dolandırıcılar, istihdam memurları, casuslar ve yankesicilerden” oluşan yeraltı dünyasına karışıyorlardı; “burada sadece pezevenkler, oğlancılar ve transseksüeller vardı.”⁵⁶

Grub Sokağı müesses kültürün kurumsal yapısından mahrum olsa da tamamen anarşinin hüküm sürdüğü bir bölge değildi. Kendince kurumları vardı. Örneğin 1780'lerde bolca ortaya çıkmaya başlayan müzeler ve liseler, tanınmamış yazarların ürünlerini sergileyecekleri, eserlerini duyuracakları ve bağlantılar kuracakları yer ihtiyacını karşılıyordu. Bu lokaller kafelerin işlevine resmi bir boyut getiriyordu. Hatta Court de Gébelin ve P. C. de La Blancherie müzeleri, başka yerde toplantı düzenleyemeyen çok sayıda filozof için birer karşı-akademi ve karşı-salon işlevi gördü. La Blancherie'nin çıkardığı *Les Nouvelles de la République des lettres et des arts* adlı dergi hem akademisyenlere laf atarak hem de *Journal de Paris* ve *Mercure*'ün dikkat etmediği eserleri incele-

55. Grub Sokağı keşfedilmemiş bir bölge olarak kaldığından (ilerideki bir çalışmada en azından haritadaki yerini saptamayı umuyorum), burası üzerine herhangi bir ikincil çalışma yok. Müstakbel bir devrimciyi nasıl sardığının bir örneği için bkz. 2. Bölüm. Büyüleyici bir yaşamöyküsü için ayrıca bkz. Paul Robiquet, *Théveneau de Morande: étude sur le XVIIIe siècle* (Paris, 1882). Morande libelle yazarlarının başı gibi davranıyor ve gerçekten de Rameau'nun Yeğeni'ndeki bazı abartılı yorumları mütevazı gösterecek çok sayıda yeraltı dünyası karakteriyle birlikte yaşıyordu.

56. Charles Théveneau de Morande, *La Gazette noire par un homme qui n'est pas blanc* (1784, “Bastille'den yüz fersah uzakta basılmıştır”), s. 212. Salonlara ve kafelere dair literatür Pellisson ve Bertaut'nun yukarıda alıntılanan eserlerinde toplanmıştır. Aydınlatıcı açıklamalar için ayrıca bkz. Karl Mannheim, *Essays on the Sociology of Culture* içinde, ed. Ernest Manheim (Londra, 1956), s. 91-170.

yerek, müze mensuplarının öfkesini ve hayal kırıklığını kısmen de olsa yansıtmayı başardı.⁵⁷ Ancak devrim öncesi Fransa'nın en etkin keskin nişancısı ve en etkili aykırı tipi Simon-Henri Linguet oldu. Linguet krala ve kiliseye saygısını sürdürse de Paris Barosu ve Académie Française başta olmak üzere Fransa'nın en muhterem kurumlarını hedef aldı. Çıkardığı kitapçıklar, hukuki notlar ve dergiler polemikçi dehası sayesinde en çok satan yayınlar arasında girdi; aristokratik ve despotik kurumsallık aleyhindeki tiratları Grub Sokağı'nın her yerinde yankılanarak Devrimin anti-elitist propagandası üzerinde belirleyici etki bıraktı.⁵⁸

Yani Grub Sokağı'nın kendini ifade edecek birtakım organları ve örgütleri yok değildi. Edebî yeraltı dünyasının birçok katmanını bulduğundan, belki de kendine has, tam gelişmemiş bir tabakalaşmadan bile söz edilebilir. Müesses bir filozofu işleyen veya *Almanach des muses*'de birkaç dizesini yayınlayabilen bazı yazarlar, *le monde* seviyesinin hemen altında yer alıyordu. Mirabeau hapiste ve borç içinde olduğu dönemlerde bile bürokrat yaşamını sürdürmüştü. Kendi adıyla yayınlanan eserler üretmek için (kendisine "Kont" diye hitap eden) kitapçık yazarlarından oluşan bir kadro kurmuştu.⁵⁹ Daha az tanınan kişilerin yazdığı ansiklopediler, sözlükler, derlemeler ve antolojiler on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında her tarafa yayıldı. Daha çığ gündelik işler yapan sözde yazarlar –bakanlar için yazan, Borsa'daki boğalarla [*haussi-*

57. *Les Nouvelles de la République des lettres et des arts*, 7 cilt (Paris, 1777-1787) adlı eserin tespit edebildiğim tek kopyası tam değil: Bibliothèque Nationale, Réserve Z 1149-1154. Ayrıca bkz. La Blancherie, *Correspondance générale sur les sciences et les arts* (Paris, 1779), Rz. 3037 ve 3392. 1780'li yıllarda el bültenleri aracılığıyla *musée* ve *lycée*'ler hakkında yayılmış bolca bilgi için bkz. Bachaumont'un *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la République des lettres en France* adıyla basılan ve genellikle *Mémoires secrets* olarak bilinen eseri.

58. Bkz. Linguet, *Annales politiques, civiles et littéraires du dix-huitième siècle*. Linguet çok okunan bu eserinde kültürel elite verip veritiriyordu (VI, 386): "Fransada ona boyun eğmemiş hiçbir şey yoktu. Bakanlıklar, yargı, bilim, edebî kurumlar, her şey onun istilasına altındaydı: [müesses filozoflar "hizbi"] her şeyi, itibarları bile kontrol ediyordu. Görkeme ve servete giden yol sadece oradan geçiyordu. Her pozisyonu felsefe yapan sonradan görmelerle doldurmuştu. Akademiler de saraylar da onun pençesindeydi; basın, sansür memurları ve gazeteler onun emrindeydi."

59. Bkz. Jean Bouchary, *Les Manieurs d'argent à Paris à la fin du XVIIIe siècle* (Paris, 1939-1943), I ve Jean Bénétruy, *L'Atelier de Mirabeau: quatre proscrits genevois dans la tourmente révolutionnaire* (Cenevre, 1962).

ers] mücadele eden ayılar [*baissiers*] için kitapçıklar kaleme alan, el bültenleri [*nouvelles à la main*] çıkaran veya çamur atmak, yasaklı eserleri pazarlamak ve polis için ajanlık yapmak gibi alçaltıcı işler yapanlar— bile görece saygınlık kazanabiliyordu. Birçok yazar kendini avukat veya mahkeme kâtabi olarak adlandırıp Adalet Sarayının kâtipler loncasında [*basoche*] tuhaf işler kaparak hukuk dünyasının kenarında geçiniyordu. Edebî yeraltı dünyasının dibinde yer alan bazıları suça bulaşmıştı. Grub Sokağı'nın en vahşi ve en tehlikeli kitapçık yazarlarından Charles Théveneau de Morande fahişeler, pezevenkler, şantajcılar, yankesiciler, dolandırıcılar ve katillerden oluşan bir alt dünyada yaşıyordu. Bu mesleklerden birçoğunda şansını denemiş ve kitapçıkları için gereken malzemeyi etrafındaki pisliğin içinden çıkarmıştı. Sonuçta eserleri iyi kötü demeden her şeyi tam bir ahlaksızlık ve yabancılaşma ruhuyla karalıyordu; öyle ki Voltaire dehşete düşüp şöyle haykırmıştı: “Yakın zaman önce, hükümdardan en son yurttaş kadar herkese hiddetle hakaret eden şu şeytani eserlerden biri (Morande'in *Gazetier cuirassé* adlı eseri) çıktı; bu eserde yer alan en zaliminden ve en saçmasından bazı iftiralar, içinde saygı ve sevgi olan herkesin üzerine korkunç bir zehir sıratıyor.”⁶⁰

Grub Sokağı saygı ve sevgiye nefes aldırılmıyordu. Buradaki çetin yaşam savaşı daha aşağı hisleri beraberinde getiriyordu; Paris polisine ajanlar ve gizli casusları tarafından sunulan raporlardan derlenmiş aşağıdaki kesitlerde belirtildiği gibi, bu kişilerin birçoğunun emniyet arşivinde kendilerine özel dosyaları vardı.

GORSAS: Her tür kepezeliğe yatkın. Versailles'dan kaçtı ve kiracı olarak Tictone Sokağı'ndaki bir beşinci kata kapattığı çocukları kötü yola sürüklediği için kralın şahsi emriyle [özellikle adı çıkmış suçluların bulunduğu bir hapisane olan] Bicêtre'e gönderildi. Gorsas *libelle* [karalayıcı metinler] yazar. Diğer basımevlerinden kovulmuş, Imprimerie Polytype'ten acemi bir matbaacıyla anlaşması vardır. [Gorsas'ın] orada müstehcen eserler bastırıldığına dair şüpheler mevcut. Yasaklı kitapları el altından satıyor.

60. *Dictionnaire philosophique*, “Quisquis” maddesi.

AUDOUIN: Kendisini avukat olarak tanıtıyor, *nouvelles à la main* çıkarıyor, yasaklı kitaplar satıyor; Prudhomme, Manuel ve başka adı çıkmış yazar ve kitap satıcılarıyla bağlantısı var. Her türlü işi yapıyor, istenirse casusluk yapabiliyor.

DUPORT DU TERTRE: Emniyette iş istiyor; Palais'de çoğu zaman iş verilmeyen bir avukat, yine de tamamen yeteneksiz değil. Domaines'de iş bulamamış. Bir binanın dördüncü katında, mütevazı bir dairede yaşıyor; zengin biri havası vermiyor [*il ne respire pas l'opulence*]. Genellikle iyi biliniyor; mahallesinde itibar görüyor.

DELACROIX: Avukat, yazar, barodan atılmış. Şaibeli davalara (kanuni) ifadeler yazıyor; ifade yazmadığı zamanlarda küfürbaz eserler kaleme alıyor.

MERCIER: Avukat; sert ve garip bir adam. Ne mahkemede davalara bakıyor ne de danışmanlık yapıyor. Baroya kabul edilmemiş ama avukat unvanı taşıyor. Dört ciltlik *Tableau de Paris*'in ve başka birkaç eserin yazarı. Bastille'e atılmaktan korktuğu için ülkeyi terk etti, sonra geri döndü ve polisle bir şekilde bağlantı kurmak istiyor.

MARAT: Cesur şarlatan. Mösyö Vicq d'Azir, Société Royale de Médecine adına Marat'nın Paris'ten sürülmesini talep ediyor. Aslen İsviçre'nin Neuchâtel şehrinden. Birçok hasta elinde ölse de satın alınmış bir doktor diploması var.

CHENIER: Küstah ve zalim bir şair. Gözden düştüğü şu günlerde kendisine âşık olan, Opéra'dan Beauménil'le birlikte yaşıyor. Kadına kötü davranıyor ve onu dövüyor —öyle çok dövüyor ki komşuları yardıma koşmasalar onu öldüreceğini söylüyorlar. Kadın Chenier'yi mücevherlerini çalmakla suçluyor; onu her suçu işleyebilecek bir adam olarak tanımlıyor ve ona tutulmaktan duyduğu pişmanlığı gizlemiyor.

FRERON: Babasının zekâsından ve yazma gücünden yoksun, genellikle küçümsenen biri. Her ne kadar hakları kendisine ait olsa da *Année littéraire*'in gerçek yazarı değil. Genç işsiz avukat-

ları çalıştırıyor. Uzun dilli alçak bir adam; en son, dergilerinden birinde “vantrilok” dediği aktör Desessarts’tan dayak yemiş –ve bununla övünmüyor. Oğlancılık suçundan Comédie Française’den kovulan Mouvel’le bağlantısı var.

PANIS: Palais’nin genç avukatı, ebeveynleri Sayın Başkan d’Ormesson’un çiftçileri [*fermiers*] olduğu için Başkanın koruması altında; Fréron tarafından *Année littéraire*’de çalışmak için görevlendirildi. Panis bir celladın damga vurduğu bir kadınla dost hayatı yaşıyor.⁶¹

Grub Sokağı’ndaki zorlu yaşamın psikolojik bedeli ağırdı; çünkü “edebiyatın dışkısı” sadece başarısızlıkla değil, yozlaşmayla da yüzleşmek durumundaydı ve bunu tek başına yapması gerekiyordu. Başarısızlık yalnızlık getirir; Grub Sokağı’ndaki şartlar sakinlerini yalnız bırakmaya bilhassa uygundu. İronik bir şekilde, aşağı edebiyatın temel yaşam birimi tavan arasıydı (on sekizinci yüzyıl Paris’inde tabakalaşma, mahalleden ziyade binada bulunduğunuz kat ile belirginleşiyordu). Keşfedilmemiş filozoflar dördüncü ve beşinci kattaki *mansardes* denen eğimli tavan aralarında, Balzac onların yaşamını romantikleştirmeden önce, Voltaire’in kendilerini adlandırdığı gibi, *edebiyatın ayaktakımı* [*canaille de la littérature*] olduklarını anladılar. Ancak bu gerçeikle nasıl barışabilirlerdi?

Fabre d’Eglantine bu açıdan tipik bir örnektir. Kendisini Molière’in halefi olarak gören, eski konumunu kaybetmiş bir avare olan Fabre polis dosyalarında şöyle geçiyor: “utanç ve

61. “Devrim sürecinde her durum ve koşuldaki kişiye dair 1781’de başlayıp 1785 yılında tamamlanan, Paris emniyetinde hazırlanmış çeşitli gizli raporların özetleri”, Lenoir belgeleri, Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1423. Dedikoduyu andıran tonu göz önüne alınırsa, bu raporlar kesin kabul edilmemeli; daha ziyade edebiyat dünyasının dibindeki yaşamın genel karakterine dair fikir veriyor gibi görülmeli. Raporların sonundaki bir notta Lenoir saygın kişileri töhmet altında bırakabilecek bazı kısımları attığını ama geri kalan pasajlara dokunulmadığını, bunların (o yazdıktan sonra imha edilmiş) diğer emniyet kayıtlarıyla kıyaslanarak doğrulanabileceğini anlatıyordu. Lenoir belgeleri genel itibarıyla güvenilir görünüyor. Örneğin Manuel örneğinde, Manuel’in edebiyatın yeraltı dünyasındaki hayatına dair bilgiler, Archives Nationales’deki dosyasından (W, 295) ve anonim bir metin olan *Vie secrète de Pierre Manuel* (yer belirtilmemiş, 1793) doğrulanabiliyor.

sefalet içinde oradan oraya sürüklenen vasat bir şair; her yerde aşağılanıyor; edebiyatçılar arasında berbat biri olduğu düşünülüyor” [*poète médiocre qui traîne sa honte et sa misère; il est partout honni; il passe parmi les gens de lettres pour un exécrationnel sujet*].⁶² Fabre’in Devrim’den bir süre önce yazdığı oyun, kulağa Grub Sokağı’nda kısıp kalmış bir yazarın gerçeklerden kaçma rüyası gibi geliyordu. Yirmi sekiz yaşında kıymeti bilinmemiş taşralı bir deha olan kahraman, Paris’teki bir tavan arasında içinden geçenleri olduğu gibi yazıyor ve Fransız edebiyatını eline geçirmiş kötü kalpli seçkinler, yani paragöz yayıncılar, ahmak dergi editörleri ve salonları tekeline alan vefasız dâhiler tarafından alaya alınıp sömürülüyor. Hastalığa ve yoksulluğa boyun eğmek üzereyken talihin yüzüne gülmesiyle erdemli ve kodaman bir burjuva onu keşfediyor, yeteneğine ve üstün ahlakına değer veriyor ve taşraya, sonsuza dek mutlu bir şekilde başyapıtlarını yazabileceği taşraya götürüyor. Oyunda kültürel elite duyulan öfkenin ve sert eşitlikçiliğin nefesi hissediliyor; bu görüşler La Harpe’in devrim öncesinde Fabre için yaptığı küskün başarısız adam tasvirini haklı çıkarıyor: “Tüm benzerleri gibi o da kendisine *homme du monde* [cemiyet insanı] diyen, toplumda kendisinin sahip olmadığı ve olmaması gereken bir mevkiye sahip herkese duyduğu nefretle zehirlenmiş.”⁶³

Muhtemelen başkaları da benzer hayallere sığınıyordu. Marat Fransa’dan ayrılıp Madrid’deki bir bilim akademisine başkan olmanın hayalini kuruyordu.⁶⁴ Hem Marat hem de Carra toplum tarafından kıymetleri bilinmemiş olsa da Newton’u geride bıraktıklarını düşünerek teselli buluyorlardı. Ancak hiçbir hayal, edebiyat dünyasının zirvesi ile dibi arasındaki, diptekilerin bulundukları yer ile bulunmak istedikleri yer arasındaki zıtlıkları silmeye yetmiyordu. Müesses yazarlar her açıdan varlıklıydı; müesses kültür kurumlarından onur ve refah elde ediyorlardı. Halbuki edebî proletaryanın toplumda yeri yoktu. Kılıksız kitapçık

62. Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1423.

63. J. F. de La Harpe, *Lycée ou cours de littérature ancienne et moderne* (Paris, 7. Yıl-13. Yıl), XI, 2. Kısım, s. 488. Fabre’in oyunu *Les Gens de lettres* ölümünden sonra *Mélanges littéraires par une société de gens de lettres* (Paris, 1827) içinde basıldı.

64. Marat’ın Roume de Saint Laurent’e mektupları için bkz. *Correspondance de Marat, recueillie et annotée par Charles Vellay* (Paris, 1908).

yazarları kendilerine edebiyat adamı diyemiyorlardı; onlar sadece *ayaktakımydı*, tavan aralarına ve suyollarına mahkûm edilmişlerdi. Yalnızlık, yoksulluk ve çöküntü içinde çalışıyor ve bu yüzden, sisteme duyulan nefret ile insanın kendisine duyduğu nefretin tehlikeli bir birleşimi olan başarısızlık psikolojisine kolayca yem oluyorlardı.

Grub Sokağı zihniyeti Eski Rejim'in son yıllarında eşî zor bulunur bir hararetle sesini duyurmaya başladı. Bu zihniyet kendini sıradan yazarların geçim kaynağı ve gözde türü olan, tarihçilerin ihmalinden kurtarılmayı hak eden *libelle* [*karalayıcı metin*] aracılığıyla duyuruyordu, çünkü *libelle* Grub Sokağı'nın dünya görüşünü yansıtıyordu: Birbirlerini alıp satan ve sonsuza dek *grands*'a yenik düşen hilekârlar ve aptallar gösterisi. Asıl hedefleri *grand monde*'du. Saraya, kiliseye, aristokrasiye, akademilere, salona, hatta monarşi de dâhil olmak üzere yüceltilmiş ve saygın olan her şeye, bugün hayal edilmesi zor, ancak o zamanlar yeraltı edebiyatında epey kıdemli sayılabilecek bir küfürbazlıkla çamur atıyorlardı. Zira kitapçık yazarları Aretino'nun devrinden beri *libelle* ile geçinmişlerdi. Fransız tarihindeki tüm büyük krizlerden, din savaşları sırasında Katolik Birliğinin yaptığı propagandadan, örneğin Fronde'daki *Maçarinades*'dan faydalanmışlardı. Ancak Eski Rejim'in nihai krizi onlara alışılmadık bir fırsat sunmuştu. Bu fırsatı toplum karşısı suçlamaları içeren en kapsamlı yayılım ateşiyle değerlendireceklerdi.⁶⁵

1770 ile 1789 yılları arasında yayınlanmış *libelle*'ler üzerine bir araştırmayı buraya sığdırmak mümkün değilse de⁶⁶ bu metinlerden birine dair açıklamalarda bulunarak nasıl bir tonda oldukları kısmen ortaya koyabilir. Muhtemelen hakkında en çok konuşulan *libelle* –bu kitapçık öyle sansasyonel ve yaygın bir hale geldi

65. Rejimin son yıllarında *libelle*'lerin hem sayısının hem de öneminin arttığını ileri süren bu yorum, sadece Bibliothèque Nationale ve British Museum'daki kitapçık koleksiyonlarının kapsamlı okumasından edinilmiş izlenimlere dayansa da XVI. Louis dönemindeki emniyet genel müdürünün benzer izlenimleri bu görüşü destekliyor: Bkz. Lenoir'ın "De l'administration de l'ancienne police concernant les libelles, les mauvaises satires et chansons, leurs auteurs coupables, délinquants, complices ou adhérents" adlı denemesi, Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422.

66. *Libelle* literatürüne dair daha kapsamlı bir tartışma için bkz. 6. Bölüm.

ki neredeyse türün bir prototipine dönüştü– Voltaire'i özellikle dehşete düşüren ve Charles Théveneau de Morande tarafından kaleme alınan *Le Gazetier cuirassé* [*Zırhlı Gazeteci*] oldu. Morande modern boyalı basındaki dedikodu yazarlarını müjdeleyen metninde, özel bir karalama ile genele yönelik hitabı kısa ve etkili paragraflarda bir araya getirmişti. “Perde arkasındaki sırları”, *magazîn kronikleri* [*chroniques scandaleuses*] geleneği içinde ifşa etmeyi vaat ediyordu.⁶⁷ Ancak yazdıkları skandalın da ötesindeydi:

Maréchal de France (hayali bir akciğer rahatsızlığından mustarıptır) beyefendinin dindar karısı çok latif bir koca bulmuştur; ancak ondan kaçınmayı dinî bir vazife olarak görür ve sonuçta kendisini, böyle sağlam olduğunu kanıtlamamış olsa dalkavukluktan öteye gidemeyecek kahyasının nezaketsiz öpücüklerine mahkûm eder.⁶⁸

Bu cinsel sansasyonizm sosyal bir mesaj içeriyordu: Aristokrasi öyle dejenere olmuştu ki kendi başına üremekten bile acizdi;⁶⁹ soylu kodamanlar ya iktidarsız ya da sapkındılar;⁷⁰ karıları tatmin olmak için daha erkeksi alt sınıfların temsilcileri olan uşaklarından medet ummak zorunda kalıyordu ve *les grands* camiasının her yerinde görülen ensest ve cinsel yolla bulaşan hastalıklar, insanlıktan geriye kalan son kıvılcımları da söndürmüştü.⁷¹ Mesajı iletmede soyutlamalardansa canlı detaylar daha kullanışlıydı:

Noail Kontu: Uşaklarından biriyle skandal derecede laubali bir ilişki kuran bu taşralı dangalak, Ekselanslarına öyle bir tokat atmış ki lord beyler sekiz gün yataktan çıkamamış... Uşak İspanyol bir asilzade, üst düzey bir Picard, Kraliyet Tarikatı

67. Charles Théveneau de Morande (imzasız), *Le Gazetier cuirassé: ou Anecdotes scandaleuses de la cour de France* (1771, “özgürlüğün simgesi olarak Bastille'den yüz fersah uzakta basılmıştır”), s. 128.

68. A.g.e., s. 167-168.

69. A.g.e., s. 169-170.

70. Morande'in iktidarsızlık ve eşcinsellik üzerine yaptığı vurgunun örnekleri için A.g.e., s. 51-52, 61.

71. A.g.e., s. 79-80.

Şövalyesi, Emniyet Müdürü, Vers____ Valisi, P____ Prensi, Arpa____ Lordu, Malta Şövalyesi, Altın Post Şövalyesi ve İsa Derneği'nin seküler üyesi vs. vs. vs. gibi kişilere nasıl hizmet edeceğini hâlâ öğrenememiş.⁷²

Okur başlangıçta olay karşısında şoke olsa da şoku atlattıktan sonra nasıl bir sonuç çıkarması gerektiğini biliyordu. Morande anekdotları yığıp hepsini aynı yöne, yani *le monde* aleyhine döndürerek okuru birtakım genel çıkarımlara götürüyordu. Toplumun en üst tabakasının hem ahlaken hem de bedenen iyileşmesi mümkün olmayan biçimde çürüdüğünü gösteriyordu:

Opera'daki kızlar arasında bir salgın hastalığın yayıldığı, hastalığın saraylı hanımlara da ulaştığı ve hatta onların uşaklarını bile etkisi altına aldığı konusunda halka uyarılar yapılıyor. Bu hastalık yüzü çekip uzatıyor, cildi mahvediyor, zayıflatıyor ve yerleştiği bölgelerde korkunç bir tahribata yol açıyor. Kimi hanımların dişleri, kimilerinin kaşları gitmiş durumda, bazılarıysa tamamen felç oldular.⁷³

Dolayısıyla Morande'ın saygın yerlerdeki aldatma, soygun, ensest ve iktidarsızlık hakkında yazdığı kronikler bir bakıma toplum düzenini yargıyordu. Üstelik Morande okuru sadece genel bir yozlaşma izlenimiyle bırakmıyordu. Aristokrasinin çöküşünü onun ordu, kilise ve devlet içindeki işlevlerini yerine getirmedeki beceriksizliğiyle ilişkilendiriyordu.

Fransa'da piyade, süvari ve ağır süvariler arasında yer alan yaklaşık iki yüz albaydan yüz seksen tanesi dans etmeyi ve küçük şarkılar söylemeyi biliyor; aşağı yukarı aynı sayıda albay dantel işleri ve kırmızı topuklar giyiyor; en az yarısı kendi adlarını okuyup imza atabiliyor; buna ilaveten içlerinden dört tanesi bile mesleğinin temel unsurlarını bilmiyor.⁷⁴

72. A.g.e., s. 182,183.

73. A.g.e., s. 131-132.

74. A.g.e., s. 80-81.

Kralın günah çıkardığı papazın birtakım silahtarlarla kırıştırdığı ortaya çıkınca bu mevki için ciddi bir rekabet doğdu ve bu makam, kralın vicdanına en uygun yüksek papaza gidecek. R___ Başpiskoposu kendisine teklif edilmesine rağmen büyük piskopos vekillerinden biriyle çok uzun süredir devam ettirdiği kepaze ilişkisi yüzünden görevi reddetti. Gèv___ ve Luy___ kardinalleri değişimli olarak birer dönem görev yapmak üzere tayin edildi; ancak ilkinin okuma yazması olmadığından, ikincisi de tokatlanmaktan [eşcinsel ilişkinin de yer aldığı bir skandala atıfla] henüz iyileşemediğinden, Majestelerinin kararının ne olacağını kestirmek mümkün olmuyor.⁷⁵

Morande aşağıdaki gibi sıcak gelişmelerle cinsel ve siyasi yozlaşma arasındaki ilişkiyi durmaksızın vurguluyordu: “Çok kışkırdığı güzel bir eşe sahip olan talihsiz Vaxen Baronu, *le monde* âdetlerini öğrenmek için kraliyet tutuklama emriyle cezaevine gönderildi ve düğ [XV. Louis’nin gözde bakanlarından La Vrillière] şimdilerde onun karısıyla yatıyor.”⁷⁶ Monarşinin yozlaşıp despotizme dönüştüğü her sayfada vurgulanıyordu: Bakanlar sırf kraliyet emirlerini imzalamak üzere fazladan bir sekreter ekibi tutuyordu; Bastille ve Vincennes hapishaneleri öyle doluydu ki muhafızları barındırmak için bahçelerine çadırlar kurulmuştu; taşrayı yıldırma üzere XIV. Louis’nin *Dragonnade*’larını model alan yeni seçkin bir polis teşkilatı oluşturulmuştu; hükümet aynı anda on adamı asabilen yeni bir makine üzerinde deneyler yapıyordu ve cellat, otomasyona dair kaygılarından dolayı değil, Maupeou’nun yeni bakanlığı adalet duygusunu zedelediği için istifa etmişti. Okurun konuyu anlayamama ihtimaline karşılık Morande durumu açıkça ortaya koyuyordu: “Şansölye Maupeou’ya göre monarşik devlet, prensin tüm tebaanın yaşam ve ölüm hakkı üzerinde söz sahibi olduğu, krallığındaki tüm varlıkların mülkiyetinin sahibi olduğu, şeref ve hakkaniyetin her daim egemenlerin menfaatlerine uygun olması gereken keyfi ilkelere dayandığı bir devlettir.”⁷⁷ Kralın bu siyasi sistemdeki yeri neydi?

75. A.g.e., s. 53.

76. A.g.e., s. 36-37.

77. A.g.e., s. 80. Bu ibare Maupeou gibi papaz olan Aiguillon Dükü’ne yapılan

“Şansölye ve d’Aiguillon Dükü kral üzerinde öyle bir tahakküm kurmuşlar ki ona sadece metresiyle yatma, köpeklerine bakma ve evlilik mukavelesi imzalama özgürlüğünü bırakmışlar.”⁷⁸ Morande kraliyet egemenliğinin ilahi bir temeli olduğu görüşüyle alay ederek⁷⁹ kralı cahil, obur bir saraylıya indirgiyordu. XV. Louis’yi tüm despotluğuna rağmen gülünç, önemsiz bir figüre dönüştürmüştü: “Avrupa’daki en büyük krallardan birinin اساسını bulma umuduyla bir tebliğ yayınlandı. Uzun aramalar sonucunda asa kontes olduğu söylenen ve onu kedisiyle oynamak için kullanan güzel bir kadının *toilette*’inde bulundu.”⁸⁰ Fransa’nın gerçek hükümdarları ve kitabın kötü karakterleri Kontes DuBarry ile Maupeou, Terray ve d’Aiguillon bakan üçlüsüydü. Morande, Madam DuBarry’yi rejimin simgesi olarak ele alıp hakkında uydurabildiği veya kafe dedikodularından çıkarabildiği her ayrıntının üzerinde uzun uzun duruyordu: Bir papazın baştan çıkardığı hizmetçi kızın gayrimeşru çocuğu olarak dünyaya gelişi, herkesçe bilinen fahişelik kariyeri, polislerin genelevlere ayak basmasını yasaklamak suretiyle eski meslektaşlarına yardım etmek için kralın gücünü kullanması, hizmetçisi olan kızla lezbiyen ilişkisi *vesaire*. Morande benzer şekilde bakanların da yetkilerini kendi ceplerini doldurmak, metres bulmak veya sırf keyfine kötülük yapmak için kullandıklarını gösteriyordu.

Grotesk, yanlış ve indirgemeci olsa da bu türden siyasi haberler yalanlanıp yok sayılmamalı. Rejimin son yıllarında mit oluşturma ve yıkmaya önemli güçler haline gelmişti; zira rejim teoride mutlakçı olsa da pratikte kamuoyunun aşırı isteklerine gitgide daha hassas hale gelmişti. Elbette on sekizinci yüzyıl Fransa’sında “kamu” ahenkli bir biçimde mevcut değildi ve iyi kötü var olsa bile siyasete doğrudan katılımın dışında bırakılmıştı.

aşağıdaki referansı gösteriyordu (s. 80): “Fransa’da asilzadelik en küçük bir lekenin bile kabul edilemez görüldüğü bir rütbeydi; ama bugün bir soylu [yani, Aiguillon Dükü], saraylıların sanatına sahip olması ve iyi yalan söylemesinden hareketle bir vilayeti zehirleyebiliyor, mahvedebiliyor ve tanıkları sindirebiliyor.”

78. A.g.e., s. 31.

79. A.g.e., s. 109. “Fransa krallarını ebedi babamızın kendileriyle akdettiği anlaşmayı gösterip kurumlarının ilahi niteliğini kanıtlamaya davet eden yeni bir kitap çıktı; kitabın yazarı bunu yapmaları için onlara meydan okuyor.”

80. A.g.e., s. 157-158.

Ancak bu dışarıda bırakılmanın getirdiği politik naiflik onu Morande tarzı gazeteciliğe daha da duyarlı kıldı. *Le Gazetier cuirassé* sorunları tartışmak yerine kişilere çamur atıyordu. Maupeou’nun ürünü olan ve rejimin kendisini yiyip bitiren bazı çıkar gruplarını yok ederek hayatta kalması için son fırsat sayılabilecek reformları çamur deryasına gömüyordu. Morande, Maupeou’nun programının kamuya yarar sağlama ihtimaliyle ilgilenmiyordu, çünkü reform onu ve onun gibileri ilgilendirmiyordu. Sistemin kendisinden nefret ediyor ve öfkelerini sistemin simgelerinin kutsallığını ortadan kaldırarak, halk gözünde sisteme meşruiyet kazandıran mitleri yerle bir ederek ve dejenere despotizm aleyhinde bir karşı-mit yaratarak ifade ediyorlardı.

Eski Rejim sona yaklaşırken Morande’nın eserleri dışındaki pek çok metinde de bu temalar *libelle* literatürü içinde gitgide önemli hale geldi. *Le Gazetier cuirassé* 1770’lerin başındaki “Maupeouana”dan 1780’lerin sonundaki “Calonniana”ya kadar uzanan hükümet karşıtı kitapçık patlamasının tarzını belirledi. Bu metinlerin en üretken yazarlarından biri olan Jean-Louis Carra, müesses bilimin dışı kapalı çevrelerine kabul edilmemiş bir adam olarak, bakanlığı lanetleme girişimlerinin arkasında Calonne’dan maaş talebinin reddedilmesinin önemli bir etken olduğunu dürüstçe belirtmişti.⁸¹ Morande’nın sebepleri de daha soylu değildi. Hem sansasyon yaratıp piyasayı sömürerek hem de lekelediği insanlara şantaj yaparak para kazanma niyetindeydi.

Gerçek inceliksiz sebebi ne olursa olsun bu ölçekte bir karalama, bir devrim çağrısına dönüşebilir miydi? Aslında hayır,

81. Carra’nın kendi yaptığı çeviriye eklediği notlar için bkz. John Gillies, *Histoire de l’ancienne Grèce* (Paris, 1787), I, 4, 11, II, 387-389, V, 387, VI, 98. Carra 1787’de Ayan Meclisi’nin açılmasından hemen önce Calonne’a saldırarak etkili bir *Mémoire* ortaya koyabilmiş (yeniden basılmış versiyonu: Carra, *Un Petit mot de réponse à M. de Calonne sur sa Requête au Roi*, Amsterdam, 1787), ayrıca *M. de Calonne tout entier* (Brüksel, 1788) gibi *libelle*’lerle onu taşlamaya devam etmiştir. Ayrıca Lenoir’a saldırmıştır (*L’an 1787: Précis de l’administration de la Bibliothèque du Roi sous M. Lenoir*, 2. Baskı, Liège, 1788); çünkü Lenoir hem Calonne’a Carra’ya aylık bağlamaması için tavsiyede bulunmuş, hem de bazı akademisyenlerin desteğiyle, Carra’yı tek ve zayıf geçim kaynağı olan Bibliothèque du Roi’daki görevinden kovdurmaya çalışmıştır. Bkz. Lenoir belgeleri, Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1421 ve 1423. Bekleneceği üzere, Carra’nın devrim öncesi aylık, arpalık ve akademide kürsü kapan edebî asilzadelere, ayrıca onları dışlayan *grands*’a karşı nefretle doludur.

çünkü *libelle*'ler belli bir plan ve programla ilerlemiyordu. Eski Rejim'in yerine nasıl bir toplumun geçmesi gerektiği hakkında okura fikir vermiyorlardı; hatta herhangi soyut bir fikir sundukları bile yoktu. Morande despotizm aleyhinde konuşurken özgürlük için haykırıyordu; aristokratik çöküşe ateş püskürürken ise tam aksine, burjuva standartları savunuyor gibiydi.⁸² Savunduğu belirgin bir ilkeler bütünü yoktu. Kendini kinik filozof⁸³ olarak adlandırıyor ve filozoflar da dâhil her şeye çamur atıyordu.⁸⁴ Çoğu *libelle* aynı kafadaydı; ideolojik bağlılık yerine bir nihilizm ruhuydu bu.

Yine de *libelle*'ler, pornografik motifleri bulunduğu bile ahlakçılık yapmaya dönük tuhaf bir eğilim taşıyordu. Morande'in saraylılar ve zengin fahişeler hakkındaki müstehcen kitapçıkları, Madam DuBarry'ye dair öfkeli tasvirde zirveye çıkıyordu:

Genelevden doğruca tahta geçen, en güçlü ve gözü pek bakanı alaşağı eden, monarşinin anayasasını bir kenara atan, içinde yaşadığı muazzam şatafat ve cüretkâr diliyle kraliyet ailesine, tahtın muhtemel varisine ve onun saygıdeğer yoldaşına hakaret eden, yine mağrur aşırılıkları ve etrafını saran zamparaların herkesçe bilinen yağmaları yüzünden aklıktan kırılan bütün bir ulusa [hakaret eden], sadece krallığın *grands*'ının ve bakanlarının değil, kraliyet kanından gelen prenslerin, yabancı elçilerin ve skandallarını ve hovardalıklarını takdis eden kilisenin kendisinin ayaklarına kapandığını düşünen biri.⁸⁵

82. İngiltere ve Fransa'daki burjuva ve aristokrat ahlakının örtük zıtlığı hakkındaki görüşleri için bkz. *Le Gazetier cuirassé*, s. 83-86, 171, 173.

83. *A.g.e.*, s. 131.

84. Kurbanları arasında Voltaire, d'Alembert ve Madam Geoffrin'in salonunda onlara eşlik edenler de bulunuyordu: Bkz. *A.g.e.*, s. 178, 181.

85. Charles Théveneau de Morande (imzasız), *La Gazette noire par un homme qui n'est pas blanc; ou oeuvres posthumes du Gazetier cuirassé* (1783, "Bastille'den yüz fersah uzakta basılmıştır"), s. 194-195. Aynı derecede çarpıcı bir başka pasaj için bkz. *Vie privée de Louis XV, ou principaux événements, particularités et anecdotes de son règne* (Londra, 1781), IV, 139-140.

Bu tondaki ahlaki saldırılar *libelle*’lerin tipik özelliği idi ve retorik bir sahtelikten ibaret değildi. Tamamen yozlaşmış bir seçkinler sınıfına yönelik genel bir aşağılama duygusunu yansıtıyordu. Bu yüzden, *libelle* metinleri uyumlu bir ideoloji benimseme de devrimci bakış açısının aktarımını sağlıyor, toplumsal çürümenin yukarıdan başlayıp aşağı doğru Fransız toplumunu yiyip bitirdiğini gösteriyorlardı. Pornografik detaylar, *Toplum Sözleşmesi*’ni özümseyememiş ve yakın gelecekte *Le Père Duchesne* gazetesini okuyacak bir topluma konuyu anlatmaya çalışıyordu.

Bu su yolu Rousseauculuğu –*Rousseau du ruisseau*⁸⁶ [*Olukların Rousseau’su*] doğal bir deyme dönüşmüştü– Rousseau’nun Fransız üst sınıfların kültürünü ve ahlakını reddiyle ilişkilendirilebilir. Gerçekten de Grub Sokağı’ndakiler Jean-Jacques Rousseau’yu kendilerinden biri gibi görüyordu. Onun kariyerine baktıklarında sadece ümitlerinin boşa çıkmayacağını hayal etmekle kalmıyor, başarısızlıkları için teselli de bulabiliyorlardı. Brissot ve Manuel benzeri tipik *libelle* yazarları gibi *débourgeoisé* olmuş, yani burjuvadan ayrılmış biri olan Rousseau, bu ayrılıktan sonra *le monde*’a yükselmiş, oranın ne mal olduğunu görmüş, seçkin kültürü toplumsal yozlaşmanın esas sebebi olarak ortaya koymuş ve doğru düzgün okuma yazma bile bilmeyen, işçi sınıfından karısıyla birlikte Grub Sokağı ortamına dönerek saf ve arınmış bir halde burada ölmüştü. Küçük yazarlar ona saygı duyarken Voltaire’i hor görüyorlardı; *le monde* mensubu Voltaire, Rousseau’yu “zavallı şeytan” olarak yaftalamış ve onunla aynı sene *le monde*’un bağrında ölmüştü.⁸⁷

O halde Voltaire’in edebiyatın ayaktakımı diyerek tepeden baktığı yazarların, kendi politiko-pornografileri içinde Rousseau tarzı bir ahlak dersi verme ihtiyacı duymalarında şaşırtıcı bir yan var mı? Onlara göre Eski Rejim başlı başına edebe aykırıydı. Onları casuslara ve kara çalıcılara dönüştürerek ahlaki çekirdeklerini bozmuş ve Voltaire’in kilisesine hizmet etme-

86. “Batakhane Rousseauları”: On sekizinci yüzyılda Restif de la Bretonne için kullanılan ve Restif’in Grub Sokağı’ndaki birçok yoldaşına uyarlanabilecek tabir.

87. Voltaire’e karşı Rousseau ile yapılan bu yaygın özdeşleştirmenin bir örneği için bkz. *Le Tableau de Paris*, XI, 186.

ye adayacakları genç vizyonun kutsallığını mahvetmişti. Bunun üzerine üst düzey ateistlere dönüştüler ve kendilerini suçlular ve sapkınlar dünyasına yollayan topluma lanet ederek içlerinde ne varsa ortaya döktüler. Kitapçıklardaki skatoloji, örneğin Elmas Kolye Vakası sırasında Cardinal de Rohan'dan kraliçeye ve saraydaki tüm önde gelenlere bulaşan cinsel hastalığa bolca yaptıkları atıflar, itlafı hak edecek kadar yozlaşmış seçkin sınıfa karşı tam bir muhalefet hissini aktarıyordu. Bekleneceği üzere, hükümet *libelle* yazarları hakkında gizli dosyalar tutuyordu ve *libelle*'leri kademeli meşruiyet ölçeğinin en dibine yerleştirmişti; yine bekleneceği üzere, bu kişilerin katalogları, yukarıda bahsi geçen "felsefi kitaplar" listesine benzeyen, elle yazılmış notlarla gizlice elden ele dolaşıyordu. *Libelle* yazarları bütünlükten yoksun ve dışarıda bırakılmış, üstelik toplumda nazik, liberal ve Voltaireci manada bir reform değil onu alt üst etmek isteyen bir alt-entelijansiya adına konuşuyorlardı.

"Devrimci" veya "devrim niteliğinde" sözcüklerini fazla rahat kullanmanın ve Eski Rejim'deki edebiyat dünyasının zirvesi ile dibi arasındaki ideolojik mesafeyi abartmanın belli tehlikeleri var. İlk filozoflar kendilerince devrimciydiler: Fransızların Katolik ve kraliyet geçmişlerinden miras aldığı geleneksel değerlerin altını oyacak bir değerler sistemini veya ideolojiyi ifade ediyor ve yayıyorlardı. Grub Sokağı sakinleri filozofların mesajına inandılar; ama kendileri de birer filozof olmak istiyordu. Bu emeli gerçekleştirme girişimleri sayesinde felsefeyi farklı bir ışık altında gördüler ve onu sadece genel olarak toplumun değil kültür dünyasının da gerçeklerine maruz bıraktılar. Büyük filozoflar da gerçeklere dair keskin gözlere sahipti ve sonraki nesildeki hallefleri en külyutmaz tipler kadar gerçekçiydi: Yukarıdan bakışın aşağıdan bakıştan daha bozuk olduğunu gösteren hiçbir kanıtımız yok. Ancak bakış açılarındaki farklılık hayati önem taşıyordu: Prensip değil perspektif farkı, felsefe değil zihniyet farkı, fikirlerin içeriğinden ziyade duygusal görünümünde bulunan bir fark. Grub Sokağı edebiyatının duygusal hamlesi devrimciydi, ne var ki tutarlı bir siyasi programı, hatta kendine özgü fikirleri bile yoktu. Hem filozoflar hem de *libelle* yazarları kendilerince

fitneciydiler: Aydınlanma, kendisi de müesses hale gelmesi bakımından seçkinlerin toplumsal düzenin meşruiyetine duydukları inancın altını oymuştu; *libelle*’ler ise seçkinlere saldırarak bu soğumayı daha derin biçimde ve daha geniş çevrelere yaymıştı. Birbirine karşıt tarafların ikisi de Devrim’in entelektüel kökenleri içinde haklı bir yere sahiptir.

Devrim gerçekleşince edebiyatın yüksek ve aşağı sınıfları arasındaki çatışmanın çözüme kavuşması gerekiyordu. Grub Sokağı yükseldi, *le monde*’u alaşağı etti, güç ve itibar makamlarına el koydu. Bu kültürel bir devrimdi ve yeni bir seçkinler sınıfı yaratarak onlara yeni işler verdi. Suard, Marmontel ve Morelette gelirlerini kaybederken Brissot, Carra, Gorsas, Manuel, Mercier, Desmoulins, Prudhomme, Loustalot, Louvet, Hébert, Maret, Marat ve eski edebî proletaryadan daha birçok isim gazeteci ve bürokrat olarak yeni bir yaşama yelken açtı.⁸⁸ Devrim kültür dünyasını tersyüz etti. Akademileri yok etti, salonları dağıttı, maaşları geri çekti, ayrıcalıkları kaldırdı ve 1789 öncesinde kitap ticaretine musallat olmuş ajansları ve çıkar guruplarını ortadan sildi. Gazeteler ve tiyatrolar öyle bir hızla ortaya çıkıyordu ki kültürel devrimin içinde apayrı bir sanayi devriminden bahsetmek mümkündü.⁸⁹ Yeni elit eski kurumları yok ederek ilkel, devrimci bir adalet

88. Aylık ve arpalıklarla çok sancılı bir şekilde elde edilip sonrasında Devrim yüzünden mahvedilmiş bir servetin çarpıcı hikâyesi için bkz. *Mémoires de l’abbé Morellet sur le dix-huitième siècle et sur la Révolution*, 2 cilt (Paris, 1921). İkinci cildin 5-7. bölümlerinde genç baldırı çıplaklarla iletişim kurmaya çalışan kıdemli bir Aydınlanmacının müthiş bir betimlemesi yapılır. Kıdemli adamın yüzyıl ortasında ortaya koyduğu, ilkelerini kanıtlamaya yönelik tezlerle hiç ilgilenmeyen gençler, bunun yerine “10 Ağustos’tan önce niye mutluydun ve o günden beri neden mahzunsun?” (II, 124) gibi soruların cevabını merak etmektedir. Baldırı çıplaklar Morellet’yi ne kadar anlıyorsa, Morellet de onları o kadar anlıyordu; bir kültür devrimiyle birbirlerinden ayrılıyorlardı.

89. Comédie Française’in tekel statüsünün kaldırılmasından sonra Paris’te 45 yeni tiyatro açıldı; 1789-1799 arasında 1.500, 1792-1794 arasında ise 750 yeni oyun sahneye kondu; halbuki Devrim’den önce yılda ancak birkaç oyun çıkıyordu. Comédie Française daha ziyade aristokrat seyircilere hitap ediyordu, hatta kralın yakın çevresini oluşturan centilmenlerden mürekkep yönetim kurulu sayesinde doğrudan krala erişimi vardı; bu yeni oyunlar ise Comédie Française’den ziyade popüler *foire* tiyatrosundan ve *drammes poissards* olarak bilinen “kaba dramlardan” oluşuyordu. Muhtemelen Paris’in avam takımı güç kazandıkça Grub Sokağı’na has türler de (*libelle* türü kitapçıklar ve *Père Duchesne* tarzı gazeteler) güç kazandı: Lümpen entelijansiya, avamın dilinden konuşmayı kesinlikle biliyordu. En çarpıcı olan ise Devrim’in gazetecilikte yol açtığı ihtilaldi. 1780’ler boyunca Paris’te birkaç düzine süreli yayın

dağıtımına girişti: Manuel bir zamanlar *libelle*'lere ket vursun diye kendisini gizlice görevlendirmiş olan emniyet teşkilatının başına geçti ve (kendisinin ve Brissot'nun polis ajanı kariyerlerine yapılan tüm atıfları dikkatle ayıkladıktan sonra) kurum arşivlerini *libelle* biçiminde yayınladı; Devrim'den önce akademik zulme kurban giden Marat'nın liderlik ettiği hareket sonunda akademileri yok etti; Eski Rejim'in hakkı yenmiş aktörleri ve oyun yazarları olan Fabre ve Collot, *comédiens du roi* denen krala bağlı komedyenlerin tekeline yıktı ve kellelerini almaya kalktılar. Rivarol Devrim öncesi yaptığı sayıma ilaveten Devrim'i eski düzende başarısız olmuş, statüye aç kalabalık erkek popülasyonunun işi olarak yorumladı.⁹⁰

Elbette kültürel devrim, tıpkı Taire'in karşı devrimci tarihine karşılık gelmediği gibi, Rivarol'un karşı devrimci propagandasının şablonuna da tam oturmuyordu. Eski seçkinlerin birçoğu, hatta Condorcet, Bailly, Chamfort ve La Harpe gibi akademisyenler bile içinde büyüyüp serpildikleri kurumların yıkımına karşı koymadılar. Alt sınıf edebiyatçıları dört bir yana saçılarak çatışmanın farklı evrelerinde farklı hizipleri destekledi. Bazıları, özellikle de Girondin Dönemi ve Direktuvar boyunca, en büyük isteklerinin *le monde*'un dirilişine katılmak olduğunu gösterdiler ve en azından 1789-1791 arasında Devrim, Geç Aydınlanma'nın yaydığı birçok fikri gerçeğe dönüştürdü. Ancak Devrim'in en devrimci tavrı, Grub Sokağı'nın seçkincilik karşıtı tutkularını ifade etmek oldu. Bu tutkuların yalnızca istihdam açlığı ve bürokrat nefretiyle açıklanması doğru olmaz. Jakoben kitapçık yazarları

dolaşırdı, onlarda da pek bir haber olmazdı. 1789'un son altı ayında en az 250 özgün gazete kuruldu ve 1790'da en az 350 tanesi dolaşımdaydı. Tiyatro hakkında bkz. John Lough, *Paris Theatre Audiences in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Londra, 1957); Jules Bonnassies, *Les Auteurs dramatiques* ve Beatrice Hyslop, "The Theatre During a Crisis: The Parisian Theatre During the Reign of Terror", *Journal of Modern History*, 17 (1945), 332-355. Basın için bkz. Eugène Hatin, *Bibliographie historique et critique de la presse périodique française* (Paris, 1866); Eugène Hatin, *Histoire politique et littéraire de la presse en France* (Paris, 1859), özellikle 2-8. bölümler ve Gérard Walter, *Hébert et le Père Duchesne* (Paris, 1946).

90. A. Rivarol ve L. de Champcenetz, *Petit Dictionnaire des grands hommes de la Révolution* (1790). Tipik bir yorum için bkz. s. vii: "Eşitliğimizi kanıtlamaya tek başına yetecek bu genel yoksulluğa ulaşmak için sarayın ve talihin ortak reddiyesinin mükemmel bir mutabakatı vesile oldu."

yaptıkları propaganda inanıyorlardı. Eski yozlaşmış benliklerini çıkarıp atmak ve bu yeni erdem cumhuriyetine ekleneni yeni insanlar olmak istiyorlardı. Kültürel devrimciler olarak eşitlikçi bir cumhuriyet içinde eşitlikçi bir edebiyat cumhuriyeti kurmak adına “aklın aristokrasisini” mahvetmek istiyorlardı. Lanjuinais, akademilerin kaldırılması için yaptığı çağrıda davalarını mükemmel bir şekilde ifade ediyordu: “Akademiler ve tüm diğer edebî teşkilatlar özgür ve imtiyazsız olmalıdır; herhangi bir himaye altında teşkilatlanmalarına müsaade etmek onları loncalara dönüştürmek anlamına gelecektir. İmtiyazlı akademiler her daim edebî aristokrasinin ocağı olmuştur.”⁹¹ Buradan itibaren atılacak tek bir adım Grégoire’in çıkardığı sonuca ulaşmak için yeterliydi: “Bodrumlarda ve yedinci kattaki tavan aralarında yoksul bir hayat süren erdemi arayıp bulmalıyız... Asıl deha hemen her zaman baldırı çıplaktır.”⁹² Muhtemelen tavan arası propagandacıları, Paris baldırı çıplaklığına çığ ve Jakobence bir Rousseauculuk enjekte eden ideolojik taşıyıcı görevi gördüler.⁹³ Hébert hiç kuşkusuz bu rolü oynayanlardan biriydi; zira Devrim’den önce unutulup gitmiş ve bir noktada, sırf locadaki koltuklar için yer göstericilik işini alabilmek uğruna Variétés’yi oyunlarından biri sahneye koymaya ikna etmeye çalışmıştı.⁹⁴

91. *Réimpression de l'ancien Moniteur* (Paris, 1861), V. 439.

92. Henri Grégoire, *Rapport et projet de décret, présenté au nom du Comité de l'instruction publique, à la séance du 8 août* (Paris, 1783). Ayrıca bkz. Konvansiyon’un aynı oturumunda hazırlanan *Discours du citoyen David, député de Paris, sur la nécessité de supprimer les académies* (Paris, 1783); Morellet ile Chamfort arasındaki polemikler (S. R. N. Chamfort, *Des académies*, Paris, 1791 ve Manastır Başkanı André Morellet, *De l'Académie française*, Paris, 1791); Devrim’in kültürel sonuçlarına dair *Moniteur*’deki tartışmalar için VII, 115-120, 218-219, XVII, 176, XXII, 181-184, 191-193, XXIII, 127-128, 130-131. Devrimcilerin Eski Rejim’in kültürel seçkinciliğinin kalıntılarına yönelik öfkesinin klasik bir ifadesi için bkz. Marat, *Les Charlatans modernes, ou lettres sur le charlatanisme académique* (Paris, 1791).

93. Albert Soboul’un aynı konuya değindiği metinler için bkz. *Les Sans-culottes parisiens en l’an II* (Paris, 1958), s. 670-673 ve “Classes populaires et rousseauisme”, *Paysans, sans-culottes et Jacobins* (Paris, 1966), s. 203-223.

94. Walter, *Hébert*, 1-2. Bölümler. Ayrıca bkz. R.-N.-D. Desgenettes (kendisi 1789 öncesinde Hébert’i aklıktan ölmek üzere olan bir yazar müsveddesi olarak tanıyordu), *Souvenirs de la fin du XVIIIe siècle et du commencement du XIXe siècle* (Paris, 1836), II, 237-254; ayrıca kendisine saldıran Robespierreci bir libelle’de Hébert’in devrim öncesi bir betimlemesi için, *Vie privée et politique de J.-R. Hébert* (Paris, Yıl II), s. 13: “Gömleksiz, ayakkabısız; yedinci katta kiraladığı odayı sırf eş dosttan birkaç sou borç almak veya aşirmek için terk ediyordu.”

O halde Aydınlanma ile Devrim arasındaki bağlantıyı araştırmak için Eski Rejim'deki kültür dünyasının yapısını incelemek, metafiziğin zirvesinden inip Grub Sokağı'na sapmak gerekli görünebilir. Böyle düşük seviyeli bir analiz Geç Aydınlanma'yı görece uysal gösteriyor. Voltaire'in *Felsefi Mektuplar* adlı eseri 1734 yılında "bomba" etkisi yaratmış olabilir;⁹⁵ ancak Voltaire'nin ilahlaştırıldığı 1778 yılına gelindiğinde Fransa bu etkiyi soğurmuştu. Haleflerinin eserlerinde şok edici hiçbir şey yoktu, çünkü onlar soğurulmuş ve *le monde*'a tamamen entegre edilmişlerdi. Elbette Concorcet gibi istisnalara da yer vermek gerekirdi ama Suard'ın çağdaşı filozofların kayda değer çok az sözü vardı. Gluck ile Piccini hakkında tartışıyor, Romantizm öncekiyle uğraşılıyor, hukuki reform ve rezalet hakkındaki teraneleri yineliyor ve kendi ekmeklerini kazanmaya bakıyorlardı. Onlar Voltaire'in kilisesinde semirirken devrimci ruh Grub Sokağı'nın cılız ve aç adamlarına, yoksulluk ve aşağılanma sebebiyle Rousseauculuğun Jakobence bir versiyonunu yaratmış kültürel parçalara geçmişti. Grub Sokağı'nın çiğ kitapçık yazarlığı, mesajıyla olduğu kadar hissiyatıyla da devrimciydi. Eski Rejim'den iliklerine kadar nefret edenlerin, ona duydukları öfkeden canı yananların tutkusunu dile getiriyordu. Uç bir Jakoben devrimin kendine has sesini bulmasını sağlayan şey, halinden memnun kültürel elitin rafine soyutlamaları değil, işte bu derinlerden gelen nefretti.

95. Gustave Lanson, *Voltaire*, çev. R. A. Wagner (New York, 1966), s. 48.

2 GRUB SOKAĞI'NDA BİR CASUS

ACQUES-PIERRE BRİSSOT’NUN HAYATI, yaşadığı döneme dair bir kıssaya benziyor. Hatta böyle olmasını garanti altına aldı çünkü senaryoyu bizzat yazmıştı. Anılarında, lekelenemez ve tavizsiz, filozoftan eylem adamına dönüşmüş, çocukken Aydınlanma’yı özümsemiş, gençken kilise ve devlet otoritesini reddetmiş ve yetişkinliğinde devrimi planlamış biri, yani devrimci ruhun ete kemiğe bürünmüş hali olarak görünüyor. Brissot’nun yaşamöyküsünü yazanlar ve Fransız Devrimi’ne hâkim birçok otorite, onun anılarını tam bir devrim öncesi kişiliğin hakkaniyetli tasviri olarak görüyor. Daniel Mornet’nin ifadesiyle, “Gençliğinden itibaren bir kuşağın tüm arzularının eksiksiz bir imgesi.”¹ Ancak iş yazışmaları ve polis zabıtları bir kişinin anılarında anlattığından çok farklı yaşadığını gösterebiliyor. Brissot’nun kariyeri hakkında yeni kaynaklara dayanan yeni bir incelemenin, onun geleneksel portrelerine bazı gölgeler ve tonlar eklemesi gerekiyor. Ancak böyle bir incelemenin, onun anıları arkasındaki çıplaklığını açığa vurmak için değil, daha ziyade bir devrimcinin nasıl şekillendiğini ve simgelediği düşünülen çağı anlamak için gerçekleştirilmesi gerekiyor.

1. Daniel Mornet, *Les origines intellectuelles de la Révolution française* (1715-1787), 5. Baskı (Paris, 1954), s. 410.

Brissot'nun devrim öncesi kariyerinin en kırılgan anının, aynı zamanda yaşamının en kritik noktası olan 1784 yazında Bastille'de geçirdiği iki ay olduğu söylenebilir. Hapishane hücrelerinden bakınca, Eski Rejim Brissot'ya onun gibi özgür ruhları bitirmeyi amaçlayan bir komplo gibi görünmüş olmalı. Chartres kentinden bir meyhanecinin on üçüncü oğlu olan Brissot hapse düşmeden yedi yıl evvel edebiyat cumhuriyetinin başkenti Paris'te saygın bir vatandaş olarak kendine yer edinmek üzere yollara düşmüştü. Aziz Pavlus'un yanılgıları, Fransız hukuk sisteminin saçmalıkları, Britanya Anayasasının artıları ve zaafı gibi kendisiyle ilgili bulduğu konularda binlerce sayfa yayınlamış ve *Correspondance universelle sur ce qui intéresse le bonheur de l'homme et de la société* ve *De la vérité ou les méditations sur les moyens de parvenir à la vérité dans toutes les connaissances humaines* gibi başlıklarından açıkça anlaşıldığı üzere, dünyaya dair ansiklopedik bir bakış geliştirmişti. Rousseau'nun İsviçre'sine ve Voltaire ile Montesquieu'nün İngiltere'sine geleneksel felsefi hac ziyaretlerinde bulunmuştu. Destek için Voltaire ve D'Alembert'e başvurmuştu. Çeşitli akademilerin düzenlediği deneme yarışmalarına katılıp iki ödül kazanmıştı. Hatta iki tane kraliyet emri [*lettre de cachet*] kazanmıştı. Ancak genç bir yazarın yapabileceği her şeyi yapmış olmasına karşın Paris onu filozof olarak görmeyi reddetmişti.

Cesur bir kararla Londra'ya taşındı ve tüm enerjisini, azmini ve babasının 1779'da ölümünden sonra kalan 4-5 bin *livre*'yi içinde bir dergi, bir yazışma sistemi ve bir lokal bulunacak "Lycée", yani dünya filozofları merkezi kurma planına yatırdı. Ne var ki dünya filozofları Brissot'nun 26 Newman Street'teki mütevazı evinde bir araya gelmeye yanaşmadı. Çok azı onunla bilfiil yazıştı veya dergisine abone oldu; sayıları öyle azdı ki Brissot'nun ortağı, 1784 ilkbaharında Lycée'ye vaat edilen lokalin bile bulunmadığı tek kişilik, kâr amacı gütmeyen bir organizasyon bulmak üzere gelen Desforges d'Hurecourt, dolandırıldığı kanaatine varmış ve bu teşebbüse harcadığını iddia ettiği 13 bin *livre*'nin iadesini talep etmişti. Aynı dönemde ev sahibi ve vergi tahsildarı da para istemeye başlamış, ayrıca Brissot borçlarından dolayı matbaacısı tarafından hapse atılmıştı. Gerekli parayı

bulup dışarı çıkmayı başardı ama Parisli spekülâtörler arasından Desforgues'un yerine geçecek birini bulmak için her şeyini vermek zorunda kaldı. Brissot sermaye kaybını telafi etmenin yolunu ararken dergisinin esas piyasasını da kaybetti, çünkü dışişleri bakanı Vergennes derginin Fransa'da dolaşımı için verilen izni kaldırmıştı. Sonra 12 Temmuz gecesi saat birde son darbe indi: Fransız resmi yetkililerini hicveden birtakım kitapçıklar yazdığı şüphesiyle Bastille'e kapatıldı.²

Brissot gençliğini başarısızlıklar ve hüsrarla biten heveslerle harcamıştı. Tüm bunlar onu Bastille'e getirmişti ve otuz yaşındayken düşündüğü üzere, geleceği geçmişinden de beter olacak gibiydi. İlk çocuğu Félix 29 Nisan 1784'te, Brissot Fransa'ya gitmek üzere yola çıkmadan kısa bir süre önce dünyaya gelmişti ve hem bebek hem de annesi zor durumdaydı. Lycée batmıştı, dergi ayakta duramıyordu; Desforgues 13 bin *livre*'sini kurtarmak ve Brissot'ya dolandırıcılıktan hüküm giydirmek için uzun, masraflı ve nihayetinde sonuçsuz kalan bir hukuk savaşı başlatmıştı. Brissot tüm yatırımını Lycée'de kaybetmişti ve halen basımcısına, kâğıt tedarikçisine ve başka kişilere büyük borcu vardı. Bu borçları ödeyecek varlığı kalmamıştı çünkü Desforgues, Newman Street'teki mobilyalarını bile sattırmıştı. Cezaevinde bulunan ve neredeyse tüm varlığı elinden alınmış olan Brissot, sonradan belirttiği üzere,³ Londra'da iflas eden işini bırakmaması için ihtiyaç duyduğu 13 bin 335 *livre*'yi nereden bulacaktı? İş, ailesi için ev ve Bastille'den çıkış yolu nasıl bulunabilirdi? Filozof olamamıştı, akıbeti ne olacaktı?

Sorunların bazıları için geçici çözümler vardı. Brissot'nun kayınvalidesi karısını ve bebeğini birkaç aylığına Boulogne-sur-Mer'deki evine götürdü; karısının Palais Royal'deki eski işvereni Madam de Genlis gerekli görüşmelerin yapılmasına yardımcı olarak 10 Eylül'de Bastille'den salıverilmesini sağladı. Ancak bir

2. Brissot'nun gençlik yıllarına dair ayrıntılı bir anlatım için bkz. Eloise Ellery, *Brissot de Warville: A Study in the History of the French Revolution* (Boston ve New York, 1915).

3. J.-P. Brissot, *Réplique de J. P. Brissot à Charles Théveneau Morande* (Paris, 1791), s.

20. Brissot Lycée'den toplam zararını 18 bin *livre* olarak hesaplamıştı (s. 21).

başka sorun Brissot'nun durumunu neredeyse umutsuz hale getirdi. 31 Ağustos 1779'dan beri Neuchâtel Tipografi Derneği'yle yazışyordu. Şu anda Neuchâtel Kent Kütüphanesi'nde bulunan yazışmalar, onun kitapçık yazarlığı serüveninin ayrıntılı kaydını ve 1784 senesinin ikinci yarısındaki ümitsizliğinin ölçeğini ortaya koyuyor. Kendi yayınlattığı metinlerin masrafını budalalık ederek bizzat üstlendi (gerçi taşralı bir meyhanecinin tanınmamış oğlunun felsefe eserlerini kim finanse edecekti?) ve Derneğin kitaplarını komisyonlarla doldurdu. Acıklı bir başarısızlıklar listesi: *Bibliothèque philosophique du législateur*, *Théorie des lois criminelles*, *De la vérité*, *Testament politique de l'Angleterre*'in, ayrıca *Correspondance universelle*'in ilk cildinin de dâhil olduğu bir düzine kadar kitapçık ve tez. Brissot bir kumar oynayarak eserlerin satışıyla yayın giderlerini karşılayacağını ve yeni Voltaire veya d'Alembert olarak kendine yer edineceğini düşündü. Sonuçta eline ne mi geçti? Küçük, açık sözlü bir kitapçık yazarı olarak görece bir itibar ve Londra'daki binlerce *livre*'lik borucuna ilaveten, Neuchâtel Tipografi Derneği'ne ödemesi gereken 12 bin 301 *livre 9 sou* borç.

Dernek Brissot'nun Bastille'den salıverildiğini öğrenir öğrenmez basım faturalarını ödemesi için ihbarname yollamaya başladı. Dernekten gelen talepleri savuşturmak için satılmamış kitaplarına el koymalarını teklif etti; bu teklif, Derneğin geçmiş tecrübeleriyle epey yüksek bir bedel karşılığında öğrendiği üzere, züğürt yazarların klasik taktiklerinden biriydi. Gelin görün ki Brissot'nun önerebilecek başka bir şeyi yoktu; üstelik hukuk üzerine on ciltlik bir felsefi eser derlemesi olan ve diğer metinlerine kıyasla okur kitlesinin daha fazla ilgisini çekebilecek gibi görünen *Bibliothèque philosophique du législateur*'ün satma ihtimali yok değildi. Ancak Brissot bu son umuda tutunmadan önce, toparlanmasının önündeki bir engeli daha kaldırmak zorundaydı. Paris emniyeti *Bibliothèque philosophique*'in beşinci cildinin bir sevkiyatına el koymuştu. Beşinci cilt olmadan on ciltlik dizinin kıymeti yoktu. Kısacası, yüzünü nereye dönse Eski Rejim'in

4. Derneğin Brissot'ya gönderdiği 12 Ekim 1784 tarihli mektubun kopyasına göre, bu onun borçlarının Dernek tarafından ilk değerlemesidir. Tipografi Derneği belgeleri, Neuchâtel Kent Kütüphanesi, buradan itibaren "STN" olarak anılacaktır.

güçleri yolunu tıkıyordu. İşlerinin nasıl bir hüsrana bulandığı, Bastille'den çıktıktan altı hafta sonra Neuchâtel'deki basımcılara gönderdiği aşağıdaki mektupta görülebiliyor:

Boulogne-sur-Mer, 22 Ekim 1784

Sayın Baylar,

Boulogne'da nihayet bulabildiğim ilk boş vaktimi hesaplarımı düzenlemek için harcıyorum. Hepsini büyük titizlikle inceledim. 3 Şubat 1784 tarihli ayrıntılı mektubumda değindiğim hususlara tam olarak cevap vermiyorlar... Ancak bunu ve diğer konuları bir kenara bırakıyorum. Bitirmek istiyorum. Yayıncılık dünyasındaki spekülasyonlara usturuplu bir şekilde elveda demek ve körü körüne girdiğim bu kariyeri bir kenara bırakmak istiyorum. Dünya hakkında, özellikle de içinde iş yapmaya çalıştığım dünya hakkında pek cahilmişim. Aldatıldım, her yere para kaptırdım. Neyse ki henüz çok geç değil ve çekilmek istiyorum. Sizinle olan hesabımız, kapanmayan son hesaplardan biri ve denkleştiremediğim son büyük hesap. Onu da kısa sürede denkleştirmek için elimden geleni yapacağım. Bu girişimi [Londra'daki Lycée] sürdüremeyecek kadar zayıf olduğumu düşünmekte haklıymışsınız. Başlangıcın, sonu kurtaracak kadar çok şey getireceğini düşünmüştüm. Ama herkes aynı anda ödeme isteyince paramparça oldum. Şimdi tasfiye sürecine yaklaşıyoruz. Ekteki tezkerede önerdiğim düzenlemelere kulak vererseniz özgürlüğümü kazanabilir hatta bir miktar kâr elde etmeyi bile umabilirim. Okumadan önce lütfen iki konuyu kesinlikle aklınızdan çıkarmayın: Birincisi, yaşamımın sonuna dek, ne kadar yüksek olurlarsa olsunlar borçlarımı ödemem gerektiğini söyleyen dürüstlüğü; ikincisi, mevcut durumum. Başımdan geçenlerden haberiniz vardır. Ancak geleceği de karartabileceği için bana en çok acı veren şeyi bilmiyorsunuz. Bastille'deki mahkûmiyet beni mahvetti. Müessesemi [Lycée] tahliye etmem gerekiyor. Bu kayıp bana 20 bin *livre*'den fazlaya mal oluyor ve beni ağır bir davanın içine atıyor; aslında, yıkıldığım sırada yardım elini uzatan bir dostumun desteği olmasa tamamen bitmiştim. Bu olağanüstü

cömertliğe 10 bin *livre* borçluyum; o para olmasa ne ayakta kalabilir ne de tüm bu felaketten kurtarabildiğim tek şey olan dergimin sürekliliğini sağlayabilirdim. Böyle belirsiz bir durumda, öncelikle geri ödeyemeyeceğim bir anlaşma yapmak istemediğim için, ikincisi, dostlarımla cömertliğini suistimal etmeyi ve sırf kendi sefaletimi gidermek uğruna onların ceplerini boşaltmayı bırakmamın zamanı geldiği için, yeni yükümlülükler altına girmeye cesaret edemeyeceğimi rahatlıkla görebilirsiniz. Bunların hiçbirisi sizi teselli etmez, biliyorum. Talihsizliklerimin hikâyesi yerine nakit para almak size daha çok uyacaktır. Ama param yok, ne yapabilirim? Size varlıklarımı teklif ediyorum; onlardan yararlanabilecek, hatta biraz kâr edebilecek bir konumda olduğunuzu görüyorum. Ekli tekliflerimi bu düşüncelerle düzenledim.⁵ Bu teklifleri değiştirebilir, rakamları yükseltebilir ve düşürebilirsiniz. Menfaatinize uyacak ve hesapları kapatmamıza yardımcı olacak her şeye açık olduğumdan emin olabilirsiniz. Sizin teklifleriniz varsa lütfen bana iletin. Nezaketinizi, iyi niyetinize dair herhangi şüphe besleyemeyecek kadar iyi biliyorum. Karşımda sert bir alacaklı olsaydı şöyle derdim: Dünyanın en sert insanı da olsanız bir *son* almanıza yardımcı olmaz. Hatta para kaybedersiniz. Ama size şöyle diyorum: Hoşgörü ve uzlaşma yoluyla size ödeme yapacağım; hatta saygı gösterdiğiniz mutsuz bir dostunuz için biraz kaynak ayırmanız bile mümkün olabilir. Sırf bunun bile, bana tatminkâr bir cevap vermeniz için yeterli bir sebep olacağını düşünüyorum. Lütfen yanıtınızı geciktirmeyin, çünkü *Bibliothèque* adlı eserime Fransa'da izin verilmesine yönelik bazı adımlar atıyorum ve bu iyiliğin yapılmasını sağlayacağıma eminim. Bu nedenle altıncı ila dokuzuncu ciltlerin iki adet dikişli nüshasını, ayrıca eğer basıldıysa onuncu cildi lütfen hemen Besançon posta arabasıyla, Paris Emniyet Müdürü Mösyö Lenoir'a gönderin. Onuncu cilt basılmadıysa, basılır basılmaz göndermeniz gerekiyor. Tüm setin bu kış satışa çıkarılabilmesi için onuncu cildi basmışsınızdır diye düşünüyorum. Baş sayfaya Desauges ile birlikte St. Jacques Sokağı'ndaki kitapçı Belin'in ismini yazmanız gerekiyor.⁶ Mösyö Lenoir'a yolladığınız gönderiyi lütfen bana da bildirin.

5. Kitap ve fiyatlarla ilgili ek liste dahil edilmemiştir.

6. Yeraltı ticaretinde uzmanlaşmış ve Brissot'nun birçok eseriyle ilgilenmiş Parisli bir kitapçı.

Sayın Baylar, en mütevazı ve sadık hizmetkârınız olmanın benim için şeref olduğunu unutmayın.

*Brissot de Warville*⁷

Bu yanıt Tipografi Derneği'ni belli açılardan tatmin etti. Brissot kitaplarını polisin elinden alabileceğini ve varlıklı bir arkadaşının onu iflastan kurtarmak için yardım ettiğini bildiriyordu. Elbette fatura ödemeleri yerine önerdiği kitaplar için fahiş fiyatlar belirlemişti, ancak Dernek pazarlık yaparak bunları aşağı çekebilirdi ve hararetli görüşmelerin sonunda öyle de oldu. Esas olan ona yardım eden kişiden, yani sonradan ortaya çıktığı üzere, 1782 yılında maliye bakanlığına yükselecek olan Cenevrelî spekülâtör Etienne Clavière'den, Brissot'nun ödeme gücüne dair bir nevi teminat ve olumlu ihtimal edinmektir. Clavière 1784'te Brissot'nun kefaretle serbest kalmasını sağladıktan sonra beş yıl boyunca onu ayakta tuttu.⁸ Neuchâtel'deki basımcılar iki adamı da çok iyi tanıyorlardı. Bu yüzden 15 Kasım 1784'te Clavière'e yazarak Brissot'nun borcunu ödeyeceğine dair teminat istediler; karşılığında ise şu yanıtı aldılar:

Mösyö de Warville'in durumuna dair bilgilerim ve gelecekteki kaynaklarına ilişkin görüşlerim ışığında, size yaptığı teklifin mevcut durumda yapılabilecek en iyi teklif olduğunu söyleyebilirim... Şu an için Fransa'da kalmaya karar verdi. Kendisine uygulanan bir nevi kısıtlama söz konusu ve gerek bilgisi gerekse yeteneği sayesinde ortaya koymaya mahir olduğu türden yararlı ve eğitici yazı işleriyle meşgul olabilmeyi umuyor. Günün birinde hükümette kazançlı bir mevki elde etmesi imkânsız değil. Görünüşe göre dürüstlüğü ve çalışma kapasitesi takdirle karşılanıyor... Emin olunuz ki, Sayın Baylar, Mösyö de Warville çetin bir durumda ve onu kurtaran dostlarının güvenebileceği tek şey, bugüne kadar bastığı eserlerden kalan ve kaleminden çıkabilecek her şeyin getireceği paranın geri

7. Brissot'dan STN'ye, 22 Ekim 1784.

8. Clavière'in ödenekleri ve bunun karşılığında aldığı hizmetlerin ayrıntılı dökümü için bkz. Robert Darnton, "Trends in Radical Propaganda on the Eve of the French Revolution (1782-1788)," Doktora Tezi, Oxford, Üniversite, 1964, s. 179-195.

ödenecek olmasıdır. Düşüncesizce kapıldığı başarı hayali onu tahmin edebileceğinden çok daha yıkıcı teşebbüslerin içine çekmiştir. Azimli biri ancak durumunu bilen dostları onun kendini kurtarmayı nasıl başaracağı hakkında kaygılanmaktan başka bir şey yapamıyorlar.⁹

Bu yazışmalar Brissot için çizilen geleneksel tasviri doğruluyor görünebilir. Edebiyat dünyasında yer edinme mücadelesi boyunca sergilediği en büyük çabaların, Eski Rejim'in keyfi güçlerinden gelen darbelerle yıkılıp gittiğini gösteriyor. Maddi sorunlarının yanı sıra *Bibliothèque* sevkياتına el konması, dergisinin imtiyazının kaldırılması ve Bastille'e kapatılmak Brissot'yu harap etmişti. İflastan ancak Clavière'in yardımıyla kurtulmuş ve bu yardım 20 ila 30 bin *livre* tutarındaki borcunun ödenmesini kısa süreliğine geciktirebilmişti; aslına bakılırsa tutar öyle yüksekti ki tüm borcunu ödemesi için filozof olmak uğruna bıraktığı mahkeme danışmanlığı maaşıyla en az elli yıl çalışması gerekiyordu. Brissot'nun ümitsiz durumu, taşralı bir burjuvanın hevesini kurutmak için devletin tüm ağırlığını kullanan politik sistem hakkında kötü düşünceler beslemesine yol açmış olmalı. Bastille'de geçen iki ay onu bir devrimciye dönüştürmüş olmalı; gerçi bu devrimci tarih kitaplarında övülen devrimcilerden değildi, zira yukarıda geçen mektupları, onun Fransız devletindeki güç sahipleriyle ilişkisine dair birtakım şüpheler uyandırıyor. Bastille'den yeni salıverilmiş bir adam nasıl olup da emniyetin başındaki birinden, yasadışı bir kitabı devletin düşünce denetimi mekanizmasından kurtarması gibi bir "iyilik" bekleyebiliyordu? Nasıl olup da hükümet eski bir tutuklusuna onu işe alabilecek kadar büyük hürmet gösteriyordu? Tüm bu soruların cevabını Jean Paul Marat'da bulmak mümkün:

Yine orada, kaldırımdaydı; beş parasızdı ve sefaletine sefalet katarcasına bir karısı ve çocuğu vardı. Yolun sonuna geldiği apaçık ortada olduğundan, Emniyet Müdürü Lenoir'a hizmetine girmeyi teklif etti ve Lenoir onu ayda 50 *écu* maaşla kraliyet

9. Neuchâtel Kent Kütüphanesi, MS. 1137.

gözcüsü yaptı. Bu soylu mesleği Bastille'in düştüğü dönemde icra ediyordu, ama hamisi kaçınca görevden ayrılmak zorunda kaldı... Belediye idaresini eline alan ve hâlihazırda hükümete yamanmış olan Bailly, [Brissot'yu] polis casusları listesindeki ismini herkese göstermekle tehdit ederek yolundan döndürdü; ardından ona kendi tarafına geçmesi şartıyla iyilik ve korumaya vaat etti.¹⁰

Kaba polemikçi yapısı sebebiyle Marat'nın suçlamaları hiçbir zaman ciddiye alınmadı. Marat aynı tavrı 1792 Haziran'ında kendisini saklandığı yerden çıkarıp provokatör olduğu için tutuklamaya kalkan Girondinlere karşı da kullandı. Marat'nın ajitasyonunda Brissot'nun, (Lenoir'ın yanı sıra) 1788'deki Amerika gezisinden sonra Orléans Dükü için çalıştığı gibi bazı maddi yanıtlar vardı. Yine de Marat, Brissot'nun Paris ve Londra'daki kitap satıcılarıyla ilişkileri gibi, ancak yakın bir dostun bilebileceği birtakım gerçekleri ortaya dökmüştü. 1792 yılına gelindiğinde Marat, "hiç kimse onun ruhunun en derinini görmek için benden daha uygun yerde olamaz"¹¹ diyordu ve Brissot'yu on üç yıldır tanıdığı düşünülürse söylediklerinde haklılık payı vardı. 1783'te Brissot onun "çok sevgili dostuydu": "Sevgili dostum, gönlümdeki yerini biliyorsun."¹² Dolayısıyla Marat'nın tanıklığı dikkate alınmaya değer ve Brissot'nun polis için casusluk yapıp yapmadığı, onun anı ve yaşamöykülerinde betimlenen tipik devrimci tablosunun doğruluğunu sınamak için kilit bir test olduğundan, daha fazla araştırılmayı hak ediyor.

Brissot'nun yaşamöyküsünü yazan ve hatıratının kaçınılmaz etkisi altında çalışan üç biyograf, casusluk konusunu neredeyse açmıyorlar. Biri hiç bahsetmezken,¹³ diğeri bunu Bris-

10. J. P. Marat, "Trait destinés au portrait du jésuite Brissot". 4 Haziran 1792 tarihli *L'Ami du peuple* içinde bir makale olarak yer almış, ardından *Annales révolutionnaires*, 5 (1912), 689 içinde yeniden basılmıştır.

11. *A.g.e.*, s. 685.

12. Marat'dan Brissot'ya; alıntı yeri: J.-P. Brissot, *Correspondance et papiers*, ed. Claude Perroud (Paris, 1912), s. 78. Ayrıca bkz. Brissot'dan Marat'ya, 6 Haziran 1782, s. 33-35.

13. Jean François-Primo, *La jeunesse de Brissot* (Paris, 1939).

sot’ya yapılan saldırıların biri olarak sunuyor;¹⁴ üçüncüsü ise bu ithamın ciddiye bile alınamayacak bir iftira olduğunu söyleyerek geçiştiriyor.¹⁵ Taine devrimci liderlerin pisliliklerini ortaya dökmek için bu suçlamayı kayda değer bulurken,¹⁶ Mathiez aynı ithamı dikkatli bir şekilde Brissot’nun düşmanlarına atfediyor ve Girondin’in kötülüğünü örneklendirmek için bu konuya değiniyor.¹⁷ Bu tereddütlerden hiçbiri Pierre Gaxotte’u Taine’in karşı devrimci atmosferi içinde herhangi delili olmaksızın bu suçlamayı tekrarlamaktan alıkoymamış.¹⁸ Devrim taraftarları arasında Michelet, Lescure ve Louis Blanc örtük bir şekilde de olsa Brissot’yu savunmaya kalkarken¹⁹ onun esas savunma avukatı, devrimcilerin yaşamlarından ahlak devşirme alışkanlığına sahip olan ve Taine’e öfkeli bir reddiye yazan Alphonse Aulard olmuştur (yazdığı Danton biyografisinde, Üçüncü Cumhuriyet çocuklarına şöyle sesleniyordu: “Bu devlet adamı tüm yaşamı boyunca annesine nasıl tapıyorsa Fransa’ya da öyle taptı; Konvansiyon’un bütün

14. Ellery, *Brissot de Warville*, s. 268.

15. Brissot’nun hayatına dair Claude Perroud’nun anlatısı belki de bu konuda Fransızcadaki en kuvvetli olandır; Brissot, *Correspondance et papiers*, s. xxxv.

16. Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine: La Révolution*, 15. Baskı (Paris, 1894), II, 133.

17. Albert Mathiez, *La Révolution française* (Paris, 1922), I, 186. Mathiez’in çizdiği kötü Brissot portresi efendisi Jean Jaurès’in versiyonuna benzese de Jaurès casusluk suçlamasından bahsetmez. Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, ed. Albert Mathiez (Paris, 1928), III, 69.

18. Pierre Gaxotte, *La Révolution française* (Paris, 1928), s. 233.

19. Jules Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Bibliothèque de la Pléiade, ed. Gérard Walter (Paris, 1952), I, 850-851, 862, II, 47; M. F. A. de Lescure, ed., *Mémoires de Brissot* (Paris, 1877), s. xl, lvi; Louis Blanc, *Histoire de la Révolution française* (Paris, 1847-1862), VI, 289-292, VIII, 500. Devrim’in diğer tarihçileri Brissot’ya yönelik casusluk iddiasını gündeme getirmese de Girondinlerin lideri olarak rolünü kaçınılmaz biçimde değerlendirmişlerdir. Daha yakın zamanda Georges Lefebvre, J. M. Thompson ve Crane Brinton tarafından yapılan değerlendirmeler onun politik bir deha olmasa bile dürüstlüğü ve idealizmini takdir etmiştir. Tuhaf bir şekilde ona Lamartine’den daha müsamahalı davranırlar. Lamartine ise Girondinler hakkında yazdığı *apologia*’nın başlarında, “yarı entrika yarı faziletten oluşan bu adamın” dürüstlüğüne dair şüphelerini dile getirmiştir. Neticede Brissot ılımlı devrimci idealizmin en yüce örneği olarak arkadaşlarıyla birlikte giyotine gitmiştir. Bkz. Georges Lefebvre, *La Révolution française*, *Peuples et civilisations*, XIII (Paris, 1951), 226; J. M. Thompson, *Leaders of the French Revolution* (New York, 1962), s. 67-91; Crane Brinton, *A Decade of Revolution, 1789-1799, The Rise of Modern Europe*, XI (New York ve Londra, 1934), 106 ve Alphonse de Lamartine, *Histoire des Girondins* (Paris, 1847), I, 235-241 (alıntı s. 241), VII, 36.

büyük vatanseverleri, sorumluluk sahibi oğullardılar”).²⁰ Aulard, *Les origines de la France contemporaine*'de Taine'in çizdiği Brissot portresini vurguluyordu: “Bir fırında doğmuş, hukuk bürosunda büyümüş, ayda 150 frank kazanan eski bir polis memuru olan bu zavallı adam, iftiracı şantajcılarının ve işportacıların eski ortağı olan bir kalem maceraperesti, kötü bir yazar ve dört başı mamur bir üçkâğıtçıdır.”²¹ Bu pasajı Brissot'ya hücum edenlere saldırmak için alıntılıyordu: “Böyle dürüst bir itiraf [yani Brissot'nun, Aulard'a göre hakiki Brissot'yu gösteren hatıratı] karşısında, sırf geçenlerde birisi herhangi kanıt sunmadan yazdı diye bu cömert felsefi fikirler üreticisinin ayda 150 frank maaşla çalışan bir casustan ibaret olduğunu söylemeden önce iki kere düşünmek gerekir.”²² Taine delil eksikliği için belge gerektiği fikrini hafife almamıştı: Girondin-Montagnard çatışmasıyla ilgilenen çoğu yazar gibi, malzemesini devrim meclislerinin tartışmalarını ve devrimci gazetelerin sütunlarını dolduran ithamlar ve kişisel tacizler arasından dikkatle seçmişti. O halde, polis casusu olarak Brissot'nun itibarını araştırmak için gözümüzü tarihçilerden bizzat devrimcilere çevirmek uygun görünüyor.

Casusluk suçlaması, Brissot aleyhinde 8 Ekim 1793 tarihinde André Amar tarafından Genel Güvenlik Kurulu'na sunulan Girondins iddianamesindeki ithamlar listesinin başında yer alıyordu. Muzaffer Montagnards adına konuşan Amar, Brissot'nun adının başına “kralların hizmetindeki polis casusu” lakabını eklemiş ve giyotine gönderilmesini istemişti. Bu kısa yorum Brissot'nun Devrim'deki rolüne dair incelemenin ortaya konmasıyla geçerliliğini yitirdi; sonuçta, 8 Temmuz tarihinde Saint-Just'un Kamu Güvenliği Kurulu için Konvansiyon Meclisi'ne sunduğu, Brissot ve diğer Girondinler aleyhindeki raporda yer almadı;²³ ancak Brissot bu iddiayı “Devrim Mahkemesi nezdinde

20. F. A. Aulard, *Danton* (Paris, 1903), s. 8.

21. Taine, *Les origines*, II, 133, Widener Library, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass., Fr. 1327.144.5 içinde.

22. F. A. Aulard, *Les orateurs de la Révolution: La Législative et la Convention* (Paris, 1906), I, 218-263, alıntı s. 221.

23. André Amar, “Genel Güvenlik Komisyonu üyesi André Amar tarafından temsil edilen Komisyon adına Ulusal Konvansiyon'un çok sayıda üyesi aleyhine iddianame”,

Savunma Taslağı’nda” uzun uzadıya reddedecek kadar ciddiye aldı. Bir kez daha hapse atılan ve bu kez hayatı söz konusu olan Brissot, kariyerini hem Devrim Mahkemesi’nin hem de gelecek nesillerin gözünde meşru ve haklı kılmaya çalıştı. Aynı koşullarda yazılan hatıratında olduğu gibi, kendini bir polis casusunun tam zıttı, tarafsız bir idealist olarak tanıtıyordu:

Kendimi her zaman polisin soruşturucu hükümrancılığının amansız düşmanı olarak ortaya koymuşumdur! Bakan ve polisle tek ilişkim, özgürlük lehine yazdıklarımın dolaylı hakkımda üç kraliyet tutuklama emri [*lettre de cachet*] çıkarılması, bunlar yüzünden iki ay Bastille’e tıklmam ve neredeyse tüm eserlerimin yasaklanması ve hepsine el konmasıdır! 1779’dan 1789 yılında polis teşkilatının ortadan kaldırılmasına kadar her sene hükümet aleyhinde eserler yayınladım ve casuslarıyla sürekli etrafımda dolaşan emniyet hiçbir zaman peşimi bırakmadı! Hal böyleyken nasıl olur da bana eziyet eden ve foyasını ortaya çıkardığım bir bakanın memurluğunu yapmış olabilirim?²⁴

Brissot masumiyetini özellikle vurgulama ihtiyacı hissetmiş olabilirdi; çünkü Girondin-Montagnard mücadelesi şiddetlenirken Brissot’nun düşmanları Marat’nın 4 Haziran 1792 tarihli suçlamasını giderek daha sık yineler olmuştu. 14 Kasım 1792’de François Chabot, Brissot’yu “eski emniyet casusu”²⁵ olmakla itham ederek Jakoben Kulübünde ona karşı şiddetli bir

Réimpression de l’ancien Moniteur (Paris, 1841), 25 Ekim 1793, XVIII, 200. Brissot’nun devrim öncesi kariyerine dair birçok referansla birlikte bu iddianame de Girondinlerin entrikaları ve siyaseti üzerinde laf kalabalığı, kafa karıştırıcı beyanlar ve belirsiz tanıklıklarla doludur; bkz. *Moniteur* ve *Bulletin du Tribunal criminel révolutionnaire* (Paris, 1793), nos. 34-64, s. 133-256. Bu yayınların taraflı editörleri casusluk suçlamalarına karşı Brissot’nun verdiği yanıtı kesip atmış olabilirler, çünkü ifadesini de bir noktada aynı ibarelerle kesiyorlardı: “Davalı burada davranışına dair uzun ve laf kalabalığıyla dolu bir savunmada bulunmuştur” (*A.g.e.*, s. 181). Saint-Just’un de Brissot’nun devrim öncesi kariyerine dair söyleyecek çok bir şey yoktur: 18 ve 19 Temmuz 1793 tarihli *Moniteur*’deki haberi için bkz. *Moniteur*, XVIII, 146-150, 153-158.

24. Brissot, *Mémoires*, II, 277.

25. François Chabot à Jean-Pierre (*metinde bu şekilde*) Brissot (1792).

saldırı düzenlemiş, Anacharsis Cloots 26 Kasım'da Jakobenlere yaptığı konuşmada bu ithamı tekrarlamıştı.²⁶ 1793 yılının Haziran-Ekim döneminde yayınlanan anonim bir kitapçık, “emniyetin ikinci sınıf zorbalarına hizmet ettiği yüz kızartıcı rolden” dolayı ülkeyi Brissot’nun infazına hazırlamaya kalkıyordu. Yazıya göre Brissot, Paris’e gelir gelmez bu role girmişti; ayrıca onu tanınamayacak kadar kötü birine dönüştürmeye yetecek miktarda uydurma ayrıntılar verilmişti.²⁷ Robespierre 24 Temmuz 1793’ta Konvansiyon Meclisi’ne yaptığı konuşmada “alçak polis casusunu” kınayarak Brissot’nun sahtekârlığını resmi öğreti haline getirdi.²⁸

Ancak Brissot’nun casus olduğu kanısının yayılması için en fazla çaba gösteren kişi Camille Desmoulins oldu. Devrim Mahkemesi, Girondinleri 31 Ekim 1793 tarihinde ölüme mahkûm ettikten sonra Desmoulins şöyle haykırıyordu: “Aman Tanrım, aman Tanrım; onları ben öldürüyorum. Aman Tanrım, onları benim maskesi düşmüş Brissot’m [*Brissot démasqué*] öldürüyor.”²⁹ Brissot aleyhine düzenlenmiş en zekice ve en etkili saldırı olan bu kitapçık, Desmoulins’in Baron de Grimm’e atfettiği bir mektup içeriyordu: “Bana Brissot de Warville’in iyi bir cumhuriyetçi olduğunu söylüyorsunuz. Evet, ama ayda 150 *livre*’ye Mösyö Lenoir’a casusluk yapıyordu. Bunu inkâr etmesi için ona meydan okuyorum; ayrıca o günlerde entrikalar kurmakla uğraşan Lafayette kendisine rüşvet verdiği ve kendi hizmetine aldığı için emniyetten kovulduğunu da söyleyebilirim.”³⁰ Desmoulins’in de muhakkak bildiği gibi mektup aslında Rivarol’un Volney aleyhine yazdığı 1 Ocak 1792 tarihli ve *Réponse de M. le*

26. Cloots’un saldırısı açıkça Brissot’yu hedef alsa da adını zikretmiyordu. Konuşma için bkz. F. A. Aulard, *La Société des Jacobins: Recueil de documents pour l’histoire du club des Jacobins de Paris* (Paris, 1889-1897), IV, 520.

27. *Vie privée et politique de Brissot* (Paris, Yıl II), s. 12.

28. *Oeuvres de Maximilien Robespierre*, ed. Marc Bouloiseau, Georges Lefebvre, Jean Dautry ve Albert Soboul (Paris, 1958), IX, 592.

29. Joachim Vilate, *Les mystères de la mère de dieu dévoilés* (Paris, Yıl III), s. 51.

30. *Jean-Pierre (metinde bu şekilde) Brissot démasqué* (ilk basım Şubat 1792), bulunduğu yer: *Oeuvres de Camille Desmoulins*, ed. Jules Claretie (Paris, 1874), I, 267. Desmoulins 1793 Mayıs’ında basılan *Histoire des Brissotins* adlı eserinde bu suçlamayı yinelemez.

Baron de Grimm à la lettre de M. Chasseboeuf de Volney başlıklı eleştirel bir yergiydi. Brissot hakkındaki yorumun mektubun ana temasıyla hiçbir ilgisi yoktu. Görünüşe göre Rivarol bu kısmı, şahsi bir dargınlığı göstermek veya Devrim’in liderlerini, kendisinin aksine, Eski Rejim zamanında zirveye çıkamamış, hevesli orta halliler arasından seçtiğine dair savını güçlendirmek adına bir nevi dipnot olarak yazmıştı.³¹

Rivarol Devrim’in erken dönemlerinde, 1792 ve 1793 boyunca Montagnard saldırılarına cephane sağlayan Brissot düşmanlarından sadece biriydi. Brissot, “Savunma Taslağında” casusluk suçlamasına karşı kendini savunurken Montagnardların bazı diğer kaynaklarına da işaret ediyordu: “İlk olarak bazı aristokratların uydurduğu, ardından Gouy d’Arsy ve Théodore Lameth tarafından yayılan bu rezil iftira, tüm gazetelerde tarafımdan reddedilmiştir. Onu resmi kanıt göstermeye çağırdım ama bu alçak iftiracılar bana cevap vermeye cüret edemedi. Bugünkü cumhuriyetçilerin, cumhuriyetçiliğin en azimli savunucularından birini karalamak için taklit ettikleri adamlar işte böyle adamlardır!”³²

1789’da radikal olarak anılan, aristokrat ve köle sahibi Marquis de Gouy d’Arsy 1791 yılında Brissot’ya sırt çevirmişti, çünkü o günlerde radikal davanın sözcüsü ve Société des Amis des Noirs’ın [*Siyahilerin Dostları Derneği*] lideri olan Brissot, Kurucu Meclis’in köle ticaretini kaldırması için kampanya yürütüyordu. Kıyı kentlerinin ticari çıkarlarını devrimin özgürlük ve

31. Rivarol’un *Ecrits et pamphlets de Rivarol, recueillis pour la première fois et annotés par A.-P. Malassis* (Paris, 1877) içinde yeniden basılan mektubu, tam da Desmoulins’in bildirdiği gibi s. 115’teki açıklamayı içerir. Maurice Tourneux’nün *L’intermédiaire des chercheurs et des curieux*, 24 (25 Ocak 1891), 62 içindeki makalesinin ardından, Ellery (Brissot de Warville, s. 243-244) Rivarol’un mektubunu *Les Actes des Apôtres*, no. 261’e kadar takip eder. Ancak bu sayıda sadece, “Baron de Grimm’in bütün Rusların baş kamu görevlisiyle yazışmalarından kalan” birtakım alakasız parçalar yer alır. Torneux, *Correspondance littéraire, philosophique et critique par Grimm, Diderot, Raynal, Meister, etc.* (Paris, 1880), XVI, 265’in kendi edisyonunda Rivarol mektubunun *Les Actes des Apôtres*’un başka bir sayısında bulunduğunu bildirir, ancak orijinalini bulamadım. Rivarol ve Champcenetz, Devrim’in liderlerine dair görüşlerini, Brissot’ya yönelik satirik bir saldırıya da içeren *Petit dictionnaire des grands hommes de la Révolution* (1790) adlı eserde dile getirmiştir.

32. Brissot, *Mémoires*, II, 277.

eşitlik ilkelerine ve dönemin insancıl duygularına yeğ tutan köle ticareti konusu çok sayıda kitapçığın yazılmasına sebep olmuştu. Brissot aleyhine yazılan tipik bir kitapçıkta Gouy d'Arsey "siyahilerin dostlarının" insanlığa hizmet etmekten uzak olduklarını ve gerçekte Paris emniyetine çalıştıklarını iddia ediyordu; Brissot ise masumiyetine dair meydan okur nitelikte bir beyan içeren ve 3 Şubat 1791 tarihli *Le Patriote français* adlı kendi gazetesinde yeniden yayımladığı bir kitapçıkla aynı dobra üslupla cevap vermişti: "Eski emniyet müdürü Lenoir ile yazıştığımı söylüyorsunuz; beni onun gizli casuslarından biri yapıyorsunuz. Kendisi beni Bastille'e atan kişidir. Bana sağladığı tek gizli iş budur. Cezaevine girmeden önce onu tanıımıyordum, sonrasında da bir daha görmedim. Aksini kanıtlayın; size meydan okuyorum."³³

Brissot 20 Mart 1792 tarihli *Le Patriote français*'de aynı gözü pek tavırla bir başka suçlayıcısına daha cevap veriyordu: "Benim eski polis olduğumu ima etmiş. Ondan [1] iddiasının altına imzasını atmasını, [2] ithamını yinelemesini ve [3] delil sunmasını istedim. Bunun üzerine imzasını atıyor, iftira hakkında hiçbir şey demiyor ve hiçbir kanıt sunmuyor. Yani sessizliği onun iftiracı olduğunu gösteriyor." Bu seferki düşmanı, Devrim'in muhafazakâr anayasal monarşinin sınırlarını aşmamasını sağlamaya çalışan aristokrat François de Pange'dı. 1792 ilkbaharında Pange ve birkaç Feuillant sempatzanı, *Journal de Paris*'yi o günlerde Yasama Meclisi'nin en güçlü milletvekillerinden biri olmuş Brissot'ya yönelik saldırılarla doldurdular. Pange durumdan haberdar olan kamuoyunun Brissot hakkındaki düşüncelerini dile getiren bir sözcü gibi davranıyordu: "Bazı meraklı kişiler eski emniyet ödemelerinde adının geçtiğini yazdılar" Bu durumun, Brissot'nun 1781'de yayınlanan bir kitapçıkta Fransız monarşisine, polise ve hatta bizzat Lenoir'a –Brissot tarafından "insanlık dostu bir bakan" olarak anılıyordu– yaptığı övgülerini açıklayabileceğini ortaya koyarak dedikoduyu doğrulama niyetini açık ediyordu.³⁴ Brissot'nun kendisi aleyhindeki casusluk suçlaması

33. J.-P. Brissot, *Réplique de J. P. Brissot à la Première et dernière lettre de Louis-Marthe Gouy, défenseur de la traite des noirs et de l'esclavage* (Paris, 1791), s. 42.

34. *Journal de Paris*, 13 Mart 1792. Pange'in yazıları için ayrıca bkz. 18 ve 25 Mart

için kanıt bulunması talebine karşı, Pange bizzat Brissot’nun kitapçığını kanıt gösteriyordu; Pange’in arkadaşı André Chénier de 19 Mart 1792 tarihli *Journal de Paris*’e yazdığı mektupta bu argüman üzerinde duruyordu. Aslında Pange ve Chénier’nin gerçek kanıtlarla, hatta suçlamayla bile ilgileri yoktu; tek istedikleri Brissot’yu ikiyezölü bir fırsatçı gibi göstererek Brissotcuların radikal tutumunu itibarsızlaştırmaktı: “Sadece kâr getirecek olanlarla ilgilenmek uğruna her daim halkın beğenilerini dillendirmiş bir fikir tellalıdır.”³⁵

Casusluk suçlamasının Mart 1791’de Brissot ile Théodore Lameth arasında yaşanan tartışmayla da ilgisi yoktu. Lameth, Paris Jakoben Kulübü’yle bağlantı kurmak isteyen, Lons-le-Sauvier menşeli bir muhafazakâr gruba arka çıkarken Brissot ise Lameth’in fraksiyonunu aristokratlar olarak yaftalayan rakip bir yerel grubun savunucusuydu. Lameth’in misillemesinin sebebi, Brissot’nun kendisi aleyhine 7 Mart 1791 tarihli *Le Patriote français*’de yayınladığı saldırıydı: “Sözüne güvenilir birinin bana bildirdiğine göre, *Mösyö La Fayette’in bana para verdiğini, benim polis casusu olduğumu ve elinizde buna dair kanıt bulunduğunu* söylemişsiniz.” Lameth’i kanıt sunmaya çağıran ve herhangi bir cevap alamayan Brissot şöyle devam ediyordu: “Dolayısıyla beyanını resmen reddediyorum; kendisini kanıt sunmaya çağınıyorum; eğer sunamazsa halk nazarında rezil bir iftiracı olarak görülmesi gerekir.”³⁶ Brissot bir kez daha sağ kanadın düşmanlığını kazanmış oluyordu; zira kendisi cumhuriyetçiliği savunurken Lameth kardeşler, Barnave, Duport ve zaman zaman Lafayette’in de işbirliğiyle, muhafazakâr Feuillant koalisyonu için zemin hazırlamaya çalışıyorlardı.

1792 tarihli *Journal de Paris*; yine Brissot’ya yönelik anonim saldırılar için bkz. 6 ve 16 Mart 1792 tarihli sayılar. Brissot’nun *Les moyens d’adoucir la rigueur des lois pénales en France* (Châlons-sur-Marne, 1781) adlı kitapçığında s. 43’te Lenoir’a övgüler vardır.

35. *Journal de Paris*, 13 Mart 1792. Chénier’nin mektubu bu övgünün namertliğini eleştiriyor, ama casusluk konusunda Brissot’ya doğrudan cephe almaktan kaçınıyordu. Halbuki onun aksine bu konuda isabetsiz anlatılar da bulmak mümkündü. Örnek için bkz. Vernon Loggings, *André Chénier: His Life, Death and Glory* (Atina, Ohio, 1965), s. 161.

36. *Le Patriote français*, 7 Mart 1791 (italikler orijinal metindendir). Bu tartışmanın arka planı için bkz. A.g.e., 13 Mart 1791.

Bir dizi alâkasız konuyla keyfi biçimde ilişkilendirilen casusluk suçlaması, devrimci kariyeri boyunca Brissot'nun yakasını bırakmayacaktı. Ne zaman bir polemiğe girse, mesela önceleri muhafazakârların Devrim'in ilerleyişini durdurma çabalarına karşı mücadele ederken, sonraları ise kendisi aynı durdurma çabasına girdiğinde, bu ilgisiz konular yeniden gündeme geldi. Devrim'in gidişatı itham ve karşı itham tehlikesini her daim içinde barındırıyordu; ancak tartışmalar karşılıklı hakaret seviyesini nadiren aşıyordu. Tüm bunlar Brissot'nun geçmişine dair fazla bilgi vermese de devrim dönemi polemiklerinin niteliğini ortaya koyuyor: Fransızlar Devrim'den önce olduğu gibi yine siyasetten ziyade kişilikler ve skandallar hakkında tartışıyorlardı. Brissot'yu polis casusluğuyla suçlayanlardan Feillantlar anayasal monarşi isterken, Montagnardlar eşitlikçi cumhuriyeti savunuyordu. Konuşmalarını Rousseau, Montesquieu ve klasik yazarlardan devşirilmiş soyutlamalarla süslüyorlardı; ancak gerçekten siyaset işine giretiklerinde Brissot ile Lenoir, Pétion ile Madam de Genlis, Marie Antoinette ile Cardinal de Rohan veya Orléans ile herhangi biri arasındaki ilişkiye suçlamalar yağdırmayı tercih ediyorlardı. Öyle ki casusluk suçlamasının kaynağını, Brissot'nun itibarını oluşturan *libelle* yığınının altında bulmak bile mümkün değildi. Bu suçlamaya yapılan ilk atıf muhtemelen en tipik olanıydı. 7 Ekim 1790 tarihli *Le Patriote français*'de yeniden yayınlanan, Brissot'ya yazılmış bir mektupta, “tanınan bir yazara göre, Eski Rejim döneminde eşinizin M. Lenoir'dan ödeme aldığını iddia eden kişiler olduğu...” yazıyordu. Brissot buna öfkeyle yanıt verecekti: “Bu maaş hikâyesi tamamen uydurma. Eşim böyle bir maaşı ne talep etmiş ne de teslim almıştır. Bastille'deki mahkûmiyetim bana 20 ila 25 bin *livre*'ye mal oldu. Tazminat olarak tek *son* almadım.”³⁷ Sonuç itibarıyla 1790 yılının Ekim ayında bu dedikodular, Brissot'ya ve onun temsil ettiği türden bir devrime karşı silaha ihtiyaç duyan herkes için kullanışlı olduğundan bir şekilde ortalıkta dolaşmayı sürdürüyordu. Peki Brissot gerçekten bir polis casusu muydu?

37. A.g.e., 7 Ekim 1790.

Dedikodular Brissot’nun itibarı hakkında şüphe uyandırmıyor değil ve ateş olmayan yerden duman çıkmaz kabilinden birtakım çıkarımlara yol açabilir; ancak aynı dedikodular Paris’teki rivayetlerin doğal tutarsızlığını açığa vuruyor ve kimi güvenilir olgularla uyuşmuyor. Lenoir Ağustos 1774-Mayıs 1775 ve Haziran 1776-Ağustos 1785 arasında olmak üzere iki dönem emniyet müdürlüğü yapmıştı. Demek ki Marat, Brissot’nun Palais Royal’den ayrıldıktan sonra (Ağustos 1787 sıralarında) ve Amerika Birleşik Devletleri’nden dönüşünün ardından (Ocak 1789) Lenoir’a casusluk yapmayı önerdiğini söylerken yanılmış olmalıydı; üstelik yine Marat tarafından ortaya atılan, Bailly’nin Lenoir ile olan ilişkisini ifşa etme tehdidiyle Brissot’nun desteğini kazandığı suçlaması için de hiçbir delil bulunmuyordu. *Vie privée*’ye göre Brissot Paris’e yerleşir yerleşmez (Mayıs-Ağustos 1774) casusluğa başlamıştı, ancak o vakitler yirmi yaşında bir mahkeme kâtibi olan Brissot’nun casusluk yapmasını gerektirecek ne maddi sıkıntısı ne de bağlantıları vardı. Pange’a göre Brissot 1780 yılında casusluğa başlamıştı; gelgelelim bu da aynı şekilde olanak dışıydı, çünkü o günlerden kısa bir süre önce Brissot’ya saygıdeğer bir edebî itibar oluşturma umudu vermeye yetecek miktarda para miras kalmıştı. Hébert, Devrim Mahkemesi huzurunda, Brissot’nun esas 1789’dan sonra İngilizler için ajanlık yaptığını öne sürerek yeni bir suçlama getirdi, ancak Hébert’in tanıklığı çığ bir giyotin çağrısından öteye geçmiyordu.³⁸ Desmoulins, Rivarol ve diğer Brissot düşmanları suçlamalarına herhangi bir tarih veya yeterli miktarda ayrıntı dâhil edemiyor, Devrim ilerledikçe tüm bunlar bir Brissot karıştından diğerine, elden ele dolaşan karalamalar silsilesi olarak kalıyordu. Devrimcilerin ithamlarla uğraşma alışkanlığı (*assignat* olarak bilinen devlet tahvillerinin birinde basılı olan sloganda, “Hukuk sahtekârları cezalandırır; ulus ihbarcılarını ödüllendirir” yazıyordu), Brissot’ya

38. *Bulletin du Tribunal Criminel Révolutionnaire*, no. 45, s. 177. Brissot’nun kariyerinin Joel Barlow’a atfedilen daha da fantastik bir versiyonu, onu Bastille’in düşüşünden sonra “polis memuru” yapıyordu: “A Sketch of the Life of J. P. Brissot by the Editor”, alıntı yeri: Brissot, *Nouveau voyage dans les Etats-Unis*’nin *New Travels in the United States of America Performed in M.DCC.LXXXVIII* by J. P. Brissot de Warville adlı çevirisi, (Londra, 1794), II, xxx.

yapılan saldırıları neredeyse doğal gösteriyor; aslına bakılırsa, Saint-Just ve Yasama Meclisi seçimi sırasında Brissot'ya karşı şiddetli bir kitapçık kampanyası başlatan eski düşman Théveneau de Morande'in suçlamalarında casusluk ithamına atıf yapılmaması şaşırtıcı.³⁹ Brissot'nun suçlamayı reddederken takındığı kendinden emin tavır ve dürüstlük konusunda en azından bazı titiz gözlemciler nezdindeki⁴⁰ itibarı göz önüne alınınca, insan Aulard ve Brissot'nun yaşamöyküsü yazarlarıyla aynı fikirde olmaya yaklaşıyor: Casusluk suçlaması, Brissot'nun hasımları tarafından polemik amacıyla uydurulmuşu benziyor.

O halde Paris'teki gizli faaliyetler hakkında herkesten daha çok şey bilen Emniyet Müdürü Jean-Pierre Lenoir'ın el yazmalarında bulunan şu ifadelerin ortaya çıkması ne denli rahatsız edici olabilir? “Brissot [Bastille'den salıverildikten sonra] Paris'te kaldı; gelip emniyete hizmet etmek istediğini söyledi. Reddettim, ancak bir yıl boyunca bu dairede görev yapan ve bana rapor veren başkanlardan biriyle bağlantılı olarak casusluk yaptı ve bu raporlar için para aldı. Emekliliğimden [Ağustos 1785] kısa süre önce Brissot halen emniyet bünyesinde casusluk yapmaya devam ediyordu.”⁴¹ Lenoir'ın ifadelerine tedbirli yaklaşmak gerekiyor, çünkü bunları sürgündeyken, devrimcilerden hiç hazzetmezken yazmıştı ve en az on beş yıl önceki olayları anlatıyordu. Lenoir'ın hatırat biçiminde toplamaya çalıştığı not parçalarından görüldüğü kadarıyla, bu hatırat da en az Brissot'nunki kadar taraflı

39. Morande'in Brissot aleyhine yazdığı kitapçık yığınının en etkili *Réplique de Charles Théveneau Morande à Jacques-Pierre Brissot sur les erreurs, les oublis, les infidélités et les calomnies de sa Réponse* (Paris, 1791) oldu. 1790 sonbaharında Brissot ile Stanislas de Clermont-Tonnerre'in değiş tokuş ettiği daha ılımlı kitapçıklarda da casusluk suçlamasına rastlanmaz.

40. Brissot ile dostluğunu objektif bir seviyede tutan Etienne Dumont, onu erdemli ama partizanlık konusunda tehlikeli bir bağnaz olarak görüyordu: *Souvenirs sur Mirabeau et sur les deux premières assemblées législatives*, ed. Joseph Bénétruy (Paris, 1951), s. 178, 192, 203. Brissot'nun diğer arkadaşları, özellikle de Pétion ve Madam Roland onun dürüstlüğüne duydukları inancı daha güçlü ama daha taraflı bir biçimde dile getirmiştir.

41. Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422. Georges Lefebvre bu belgeleri araştırdıktan sonra gerçek olduklarından şüphe etmek için hiçbir neden göremez: “Les papiers de Lenoir”, *Annales historiques de la Révolution française*, 4 (1927), 300. Lenoir ve Paris emniyeti hakkında bkz. Maxime de Sars, *Le Noir, lieutenant de police 1732-1807* (Paris, 1948).

olabilir. Lenoir elbette hafızasına eşlik edecek orijinal belgelere sahipti, ancak bunları tahrif edecek küskünlükleri de söz konusuydu; üstelik savunacak bir davası vardı: Paris'teki eski emniyet sisteminin, devrimcilerin iddia ettiğinden çok daha etkili ve çok daha az despotik olduğunu göstermek istiyordu. Lenoir'ın Brissot'ya karşı kişisel dargınlığı olup olmadığı şüpheli. Daha önce belirtildiği üzere, 1791 yılında Brissot'nun hasımları, ilk kitapçılarından birinde Lenoir'ı methettiği için onun vatanseverliğine dil uzatmışlardı. Ne var ki o günden sonra Brissot bu övgüyü Lenoir'a ilişkin birtakım olumsuz, devrimci nitelermelerle dengelemişti. Tasvirlerinden birinde, emniyet müdürünü ve müritlerini "havalı akşam yemeklerinde, eski kocalarından kopardıkları güzel eşleriyle şampanyaları götürürken, Bastille'in bağırsaklarında tuttukları yüce ruhlara ait felsefi eserlerle alay ettiklerini, ayrıca sesini bastırıp kanını ve terini içtikleri sıradan insanların aptallıklarıyla dalga geçtiklerini" anlatıyordu.⁴² Bu suçlamalar eğer sürgündeki Lenoir'ın kulağına gelmişse onu muhakkak Brissot'ya karşı misillemede bulunmaya teşvik etmiş olmalıydı; ancak Brissot'nun tespitleri, Lenoir'ı devrimci söylemin baş kötü kişisi yapan diğer gazetecilerinkilere kıyasla ölçülü kalıyordu. Örneğin, Brissot'nun arkadaşı Jean-Louis Carra, zincirlerin ve zindanların adamı Lenoir'ı Eski Rejim'in despotizminin simgesi olarak kamuya tanıtmakla dostunun sözlerini gölgede bırakıyordu. Aslında, görünüşe bakılırsa, emniyet müdürü dürüst, despot olmaktan uzak bir memurdu; hatta çok muhtemel görünmese de geçerli bir sebebi olduğunda Brissot hakkında bile yalan söyleyebilecek kadar aşırı dürüst biriydi.

Brissot'nun kendisi aleyhindeki casusluk suçlamalarına yazdığı reddiyeler güçlü görünüyor; ancak bunları görmezden gelmesi veya geçiştirmesi mümkün olabilir miydi? Adli sicil kaydının Bastille'in yıkıntıları arasında kaybolup gittiğini bildiği için, kendisini suçlayanları casusluk ithamlarını destekleyecek

42. *Le Patriote français*, 10 Ağustos 1790. Brissot'nun 1781 yılında polisin casusluk eylemlerine dehşetle tepki verdiğini hatırlatmak yerinde olabilir: *Théorie des lois criminelles* ("Berlin", 1781), II, 177. Lenoir karşıtı kitapçıların niteliği için bkz. Jean Carra'nın başlangıçtaki saldırısı, *L'An 1787. Précis de l'administration de la bibliothèque du roi sous M. Le Noir* (Liège, 1788).

delil göstermeye davet etmesinde güvenli bir taraf olabilirdi. Bu rahatlığı ona, “bu arada emniyetin gübre yığını içinde bana ilişkin hiçbir şey kalmaması gerektiğini söyledi,” diyen yakın dostu Pierre Louis Manuel veriyordu.⁴³ Arsénal’de yer alan Bastille arşivleri, Brissot’nun dosyasının nerede bulunabileceğine dair anlamlı bir boşluk içeriyor; dahası, dağınık ve rutin raporlarda Brissot’nun ismi her geçtiğinde Devrim zamanı bolca reklamını yaptığı, gözleri yaşartan mahkûmiyet hikâyesiyle çelişiyorlar. “Ben, yani masum biri, bir yeraltı hücresinde helâk oluyordum!

insanlıktan, karımdan, çocuğumdan ayrı koymuşlardı! Mektuplarımın doğru adrese gittiğine yemin etseler de onların bile aileme ulaşmasına izin vermiyorlardı... Bu barbarlar benim göz yaşlarım ve ıstırabımla alay ediyorlardı.”⁴⁴ Barbarların Brissot’nun ailesiyle iletişim kurma talebini reddetmesi söz konusu değildi; hatta Lenoir Bastille Hapishanesi Müdürü Marquis de Launay’e 23 Ağustos 1784’te şu yazıyı yazmıştı: “Müdür Beye, Mösyö de Warville’in olağan tedbirler alınmak kaydıyla eşi Madam de Warville ile görüşmesine izin vermesi için yalvarıyorum.” De Launay’ın yazdığı nota göre De Warville çiftinin ilk görüşmesi “Ayn [Ağustos 1784] 24’ünde, 9.30-10.30 arasında” gerçekleşti. Diğer kayıtlara göre Brissot’ya erzak ve temiz çamaşırın yanı sıra hapishane sınırları içinde yürüyüş yapma imkânı sunuluyordu.⁴⁵

Brissot’nun Devrim sırasında kendini kraliyet despotizminin kurbanı gibi göstererek Bastille mitinden faydalanmak için haklı sebepleri vardı. Manuel ve meslektaşları Bastille’den topladıkları belgelerin dikkatle düzenlenmiş bir seçkisi olan *La Bastille dévoilée*’yi yayına hazırlarken Brissot’dan kendisi hakkındaki evrakı teslim etmek yerine makale yazmasını istemişlerdi;

43. Brissot, *Mémoires*, II, 23.

44. J.-P. Brissot, *J. P. Brissot, membre du comité de recherches de la municipalité à Stanislas Clermont* (Paris, 1790), s. 34-35. Bibliothèque de l’Arsénal’de yer alan belgelerdeki en büyük boşluk MS. 12454’te görülebilir. Bu kısım Brissot hakkında hiçbir şey söylemez, ama 1784 yılında onunla beraber hapis yatanlara dair çok şey anlatır. Aralarında özellikle dikkat çeken bir isim, Fransız saray mensupları aleyhine *libelle* yazma suçuyla Brissot ile birlikte tutuklanan eski dostu Marquis de Pelleport’dur. Brissot ile ilgili diğer emniyet kayıtları 1871’de Belediye Binası ile birlikte imha edilmiş olabilir.

45. Bibliothèque de l’Arsénal, MS. 12517, fol. 77 bis.

tahmin edileceği üzere, Brissot şöyle yazmıştı: “Tutuklanmamın esas nedeni, bugün muzaffer olan ilkeleri her zaman ve yazdığım her yazıda savunurken ortaya koyduğum gayrettir.”⁴⁶ Manuel makaleyi kendi Bastille mahkûmiyeti üzerinden düzeltmiş olmalı, zira bu yazıda 1786 yılında, Mirabeau tarafından yazılmış Kolye Olayı ve birtakım başka olaylar hakkındaki masum bir kitapçığı dağıtma suçundan hapse atıldığını belirtiyordu. Sorgu kayıtları 1793’te kendisinden alındıkları için hâlâ mevcutlar; kayıtlar onun pornografik yayınları el altından yaydığı için tutuklandığını gösteriyor.⁴⁷ Devrimden önce uyduruk bir yazar olduğu gerçeğini saklamak mı istiyordu, yoksa kendisiyle aynı kaderi paylaşan bir dostu için aynı tutumu mu takınmıştı? Bu hipotez inandırıcı görünüyor, çünkü Lenoir’ın açıkladığına göre, Manuel de polise casusluk yapmıştı. Lenoir Paris’teki gizli kapaklı yayıncılık hakkında şöyle yazıyordu: “Yazar ve kitap işportacısı olan ve sonradan bir polis müfettişi tarafından casuslukla görevlendirilen Manuel, Sauson’un Hôtel du Contrôle des finances bölgesinde kurduğu gizli bir matbaadan gelen birtakım müstehcen yayınları gördüğünü açıklamıştı.”⁴⁸ Grub Sokağı’ndaki çetin yaşamın kişide bıraktığı izleri hiçbir düzelti silemezdi.

Bu gerçekten kaçmanın yolu yok: Eğer Lenoir yalan söylemiyorsa Brissot hem bir casus hem de bir yalancıydı. Brissot’nun yayınları, özellikle de anıları, onun dürüstlüğüne dair fazla delil sunmuyor. Yazdıklarında en azından Lafayette, Dumouriez ve Orléans ile olan ilişkileri, Varennes krizi ve 10 Ağustos 1792 ayaklanmasındaki rolü, Amerika Birleşik Devletleri’ne yaptığı gezinin amacı, Lycée’sinin esas niteliği ve gerek Borsa’ya gerekse kitapçık yazarlığına duyduğu ilgiyi çarpıtıyor. Hakikat hakkındaki tezi kariyerinin başlarında yazılmıştı; 1789’a geldiğinde hakikat polemiklerin içine sıkışmıştı ve 1793 itibariyle

46. P. L. Manuel ve diğerleri, *La Bastille dévoilée, ou recueil de pièces authentiques pour servir à son histoire* (Paris, 1789), troisième livraison, s. 78. Bu eserin ne kadarının Manuel’e atfedilebileceği şüpheli. Sansasyonel, kârlı ve güvenli bir şekilde sansürlenmiş kitapçıklar için Bastille belgelerinden yararlanan çok sayıda yazardan biriymiş gibi görünüyor.

47. Archives Nationales, W295; Manuel, *La Bastille dévoilée*, s. 105-106.

48. Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422.

giyotinin gölgesine saklanmış duruyordu. Brissot'nun yaşadığı koşullara ne kadar hoşgörüyü bakılırsa bakılsın, bu şartların onu kendi geçmişini inkâr konusunda Lenoir'dan daha muhtemel bir aday kıldığını göz ardı etmek oldukça zor.

Brissot'yu savunmak adına, emniyet için “casusluk” yapmanın, arkadaşlara ihanetten ziyade belli kesimlerin veya ortamların ruh halini bildirme biçiminde olabildiğini akılda tutmak gerekir. Çoğu zaman *mouche*, yani “sinek” adı verilen casuslar (görünüşe göre bu terim on altıncı yüzyıldaki tanınmış ajan Antoine Mouchy'nin isminden türetilmişti), dedikodu yapılan kafeteryaların ve halka açık mekânların etrafında sinek gibi vızıldayarak uçuşuyordu. Çoğu zaman ahlâkının bozulmuşluğuyla ünlü bireyler veya köktenci dinî ve siyasi görüşler hakkında rapor veriyorlardı. Mesela Lenoir'ın Brissot hakkındaki raporu, bu türün tipik örneklerinden biriydi:

Yazar Brissot, hayal edebileceğinizden çok daha tehlikeli biri. Görünüşteki nazik tavrının altında rezil bir ruh gizliyor. Karısı, gerçekten karısı mı bilmiyorum, ama dürüst birine benziyor. Brissot'nun Cenevre'de bazı adamlarla bağlantıları vardı ancak bu adamlar şehirden sürüldü [1782 yılında bastırılan isyanın ardından Cenevre'den sürülen Représentant Partisi üyeleri Clavière ve diğerlerinden bahsediyor]. Çok zengin ve kendi memleketinde terk etmek zorunda kaldığı ev hariç her yerde evi olan Pigot adında kötü, tuhaf bir İngiliz'le takılmış. Brissot'nun Cenevre'de ona dost, yazar ve sekreter olarak hizmet ettiği söyleniyor.⁴⁹

Brissot'nun Paris'teki meteliksiz yazarlarla ve salon radikalleriyle bağlantıları bu türden çok sayıda rapor yazmasını mümkün kılıyordu; ancak Lenoir'a ait olan ve emniyet arşivcisi Jacques Peuchet'nin yayınlamaya kalktığı belgelerinden birinde belirtildiği üzere, Brissot'nun casusluğu raporlardan ve dediko-

49. Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1423, “Kütüphane ve yabancılar birimlerine bakan müfettişlerin raporları” başlığı. Robert Pigott radikal bir İngiliz Quaker'di; Devrim'in ilk yılları boyunca Brissot ile temasını sürdürmüş, *Le Patriote français*'deki bazı makalelere katkıda bulunmuştu.

duların manipölasyonundan ibaret olabilir. “Kötü şöhretli Kont Mirabeau ile Brissot de Warville polis tarafından ayrı ayrı işe alınmış, bültenler ve başka metinler yazmaları, gerçekdışı hikâyelere ve anekdotlara karşı koymak üzere bunları halka yaymaları söylenmişti.”⁵⁰ Brissot, 1789 öncesinde Londra’daki Fransız sürgünler kolonisini oluşturan ve *libelliste* ve *sommateur* olarak tanınan şantajcılar ve iftiracılar hakkında polise rapor vermiş olabilir. Brissot bu koloniyi iyi tanıyordu. Gazetecilik eğitimini onlardan almıştı ve hapse atıldığı için edebiyat korsanı, politika pornocusu ve bazen polis memuru ve diplomat kisvesine bürünen liderleri Charles Théveneau de Morande’ı sorumlu tutuyordu. Morande, Desforages’un Lycée hakkında Brissot ile girdiği tartışmada Desforages’un tarafını tutmuştu. Brissot, Bastille’deki sorgusu sırasında Lenoir’a, *Naissance du Dauphin*, *Petits soupers de l’hôtel de Boullion*, *Rois de France dégénérés*, *Passe-temps d’Antoinette et du vizir de Vergennes*, *Diable dans un bémitier* ve Londra’lı *libelle* yazarlarının Fransa’ya gizlice soktuğu ya da diyet karşılığı Paris polisine teslim ettikleri diğer kitapçıklar hakkında, hatıratında bahsettiğinden çok daha fazlasını anlatmış olmalıydı.⁵¹ Brissot’nun Ostend şehrindeki temsilcisinden gelen bir mektup, adı son olarak anılan kitapçıkla⁵² “ne doğrudan ne de dolaylı” hiçbir ilgisi bulunmadığı

50. Jacques Peuchet, *Mémoires tirés des archives de la police de Paris* (Paris, 1838), III, 17. Peuchet bu rapora itibar etmediğini belirtiyordu (s. 18), yine de Mirabeau’nun inişli çıkışlı kariyerine dair Charles de Loménie’ye ait *Les Mirabeau, nouvelles études sur la société française au 18e siècle* (Paris, 1889), III ve IV, ya da Jean Bouchary’nin kaleme aldığı *Les manieurs d’argent à Paris à la fin du XVIIIe siècle* (Paris, 1939) eserlerinde çizilen tabloyla çelişmiyordu. Sonuncusunun dahil edildiği kitap için bkz. Joseph Bénétruy, *L’Atelier de Mirabeau: Quatre proscrits genevois dans la tourmente révolutionnaire* (Cenevre ve Paris, 1962). Lenoir, belgeleri arasında neredeyse okunmaz hale gelmiş bir şekilde şunları karalamıştı: “Meşhur Mirabeau Kontu emniyet müdürü tarafından işe alınmıştı, hatta meşhur Brissot de Warville de. Polis onları kitapçık yazmak ve [tedavüle sokmak?] ile görevlendirmişti.” Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422.

51. Brissot, *Mémoires*, II, 7-8. Ayrıca bkz. Paul Robiquet, *Théveneau de Morande, étude sur le XVIIIe siècle* (Paris, 1882).

52. Brissot, *Réplique à Morande*, s. 25. Brissot, “Kişisel libel (iftira) türüne her zaman dehşetle yaklaştım” diye ekliyordu. Brissot, temsilcisi Vingtain’e den gelen ve Morande’in *Réplique à Brissot*, s. 106 içinde yer verdiği 3 Nisan 1784 tarihli mektubun orijinallğine karşı çıkmıyordu. *Ministères des affaires étrangères, Correspondance politique, Angleterre*, MSS. 541-549 içinde *libelle* yazarlarına dair kapsamlı yazışmalar Brissot’yu onların yarıdakçısı değil yoldaşı gibi gösteriyor.

beyanının yalan olduğunu ortaya çıkarıyordu; yine Neuchâtel Tipografi Derneği'nin el yazmaları arasındaki bir mektup, Marat'nın da belirttiği gibi, iki dergide yayınlanan incelemelerdeki görüşlerine göre, ahlaki hassasiyetlerine tecavüz eden *Les liaisons dangereuses*'den çok daha sert pornografik eserlerin yaratılmasında Brissot'nun parmağı olduğunu kanıtlıyordu.⁵³ Ahlaki hassasiyet, tıpkı paraya duyulan ihtiyaç gibi, devrim öncesi kitapçık yazarlarının standart özelliklerinden biriydi.

Tıpkı diğer kitapçık yazarları gibi Brissot da Fransa'daki matbuat dünyasını kontrol etmeye, hatta bazen sömürmeye çalışan barok bürokrasinin belirlediği sınırları içinde çalışmayı öğrenmişti. İlk dersini 1777 yılında kendi kitap satıcısından ve Goupil de Pallières adındaki polis memurundan, hakkındaki ilk kraliyet tutuklama emri için düzenlenen merasimde aldı. Goupil rolünü ustalıkla oynadı: Brissot kötü haberlere hazırlıklı olmalıydı; *Le pot-pourri* adlı broşüründe bir avukatın karısına ahmakça bir şekilde hakaret etmişti; elbette bu basit bir "aptallık" ama ertesi sabah Goupil tutuklama emriyle yanına gelip, hararetli hukuk uygulamasının delili olarak Beyefendinin geride bırakmaktan memnuniyet duyacağı birkaç sayfa el yazmasını elinden almayı beklemeden ortadan kaybolmasa, söz konusu aptallık onu Bastille'e götürebilirdi. Goupil sonradan el altından satmayı planladığı yasaklı kitapçıkları istedi. Belli ki bunları el altından satmak istiyordu; zira ertesi yıl el konan eserlerden oluşan koleksiyonunu satarak gelir elde etmek üzere kitapçıkları karısına verdiği için Bastille'e atılmıştı.⁵⁴ Grub Sokağı'nın yapısı sebebiyle polis ve kitapçık yazarları simbiyotik bir yaşam sürüyordu. Doğal olarak Brissot anılarında çevresinden hiçbir zaman etkilen-

53. Marat, "Traits destinés", s. 686. 16 Eylül 1781'de Dernek Brissot'ya yazarak Desauges adına yolladığı müstehcen eseri basmayacağını bildirdi; ancak Brissot'nun *Journal du Lycée [metinde bu şekilde] de Londres* (Londra, 1784), I 389-391 ve *Correspondance universelle sur ce qui intéresse le bonheur de l'homme et de la société* (Londra, 1783) içinde dehşetle incelediği, hatta bu son metinde "Ahlaki mesajı belirsiz olan roman çok tehlikeli bir zehirdir" (s. 124) şeklinde betimlediği *Les liaisons dangereuses*'ün korsan edisyonunu bastı. Dernek pornografi satıyor ama pek basmıyordu; bunların içinde Mirabeau tarafından yazılmış ve eski ortakları Samuel Fauche tarafından Neuchâtel'de basılmış bir tanesi de vardı.

54. Brissot, *Mémoires*, I, 104-106.

mediğini iddia ediyordu, ancak yayıncılara yazdığı mektuplarda o kadar masum görünmüyordu.

Mektuplar Emniyet Müdürlüğünden yazılmış gibiydi. Örneğin 26 Temmuz 1781’de Brissot, Raynal’ın kısa süre önce sakıncalı bulunan *Histoire philosophique et politique des établissements des européens dans les deux Indes* başlıklı kitabının icabına bakması için Neuchâtel Tipografi Derneğini uyarıyordu:

Sizi alâkadar eden her şeye duyduğum ilgi beni bu uyarıyı yazmaya itti. Raynal’ın eserinin Fransa’ya ulaşmasını önlemek için son derece kesin emirler çıkarıldı. Kitabın [krallık dışında] dört ayrı yerde basıldığı biliniyor. Matbuatı takip etmek ve kitapların hangi güzergâhı izlediklerini ortaya çıkarmak üzere gizli ajanlar gönderildi. Size daha fazlasını açıklayamam, ancak verdiğim bilgiler sağlam kaynaklara dayanıyor. Yakından izleniyor olacaksınız.⁵⁵

Altı ay sonra Mercier’nin yasaklı *Tableau de Paris* baskısının peşindeki casuslara karşı yayıncıları teyakkuza geçirmeye çalışıyordu: “*Tableau de Paris* konusunda tetikte olun. Yakın takiptesiniz. Sizi uyarıyorum; söylediklerim sağlam bir kaynağa dayanıyor.”⁵⁶ Brissot, yine Derneğe yazdığı ve bu kez daha az tedbirli bir referans içeren bir mektubunda Rousseau’nun eserlerinin farklı baskılarının yayınlanma yarışını haber veriyordu; zira bu yarış yetkililerce kendilerini etkisizleştirme girişimlerinin sorumlusu olarak görülüyordu. “Rousseau konusunda söylemeyi unuttuğum bir husus var; emniyetten Mösyö Martin’in bana söylediğine göre, Fransa’yı etki altına almaya yetecek dokuz edisyon yola çıkmış bile. Eğer süratli bir şekilde sınırdan geçirmeyi başarabilirseniz sizinkine ayrıcalık tanınacaktır.”⁵⁷ Martin *Kraliyet*

55. Brissot’dan STN’ye, 26 Temmuz 1781.

56. Brissot’dan STN’ye, 12 Ocak 1782.

57. Brissot’dan STN’ye, 23 Nisan 1781. Brissot ayrıca Linguet’ye ait *Annales politiques, civiles et littéraires du dix-huitième siècle*’in Mallet du Pan tarafından yazılan devamına karşı hükümetin aldığı tedbire dair raporunun resmi bir kaynağını belirtiyordu: “Mallet’nin dergilerinden hiçbirinin buradan geçmediğinden emin olabilirsiniz. Hepsine el kondu. Bizzat el koyan adamdan biliyorum.” Brissot’dan STN’ye, 18 Ağustos 1782.

Almanağı'ndaki görev tanımına göre, “Bastille, Vincennes ve resmi tutukluların kapatıldığı tüm diğer şatoları ilgilendiren, yasaklı kitap ticareti vb. her şeyden” sorumluydu. El altından kitap ticaretiyle bir şekilde bağlantısı olan herkesin tanışmak istediği kilit yetkili oydu; çünkü rakipler hakkında bilgi, zorlu tedbirler hakkında uyarı ve gerek eserleri Fransa'nın dışında tutmak gerekse kitapçılar loncasının tekeline korumak adına, kitaplar sisteme takıldığında yardım sunuyordu. Neuchâtel Tipografi Derneği temsilcisi Quandet de Lachenal'in 1781 yılında belirttiği gibi, on sekizinci yüzyıl yayıncılığının karmakarışık dünyasında, Martin'in dostluğu etkili bir silah olabiliyordu:

Beni emniyette kitap ticareti baş yetkilisi olan Mösyö Martin'le tanıştıracaklar. Tanışma şerefine eriştiğim bazı dostları, bu iyiliği yapma sözü verdiler. Bu amir [Mühürdar sekreteri olan] Mösyö Boucherot ile samimi ilişki içinde ve Mösyö Boucherot size oldukça iyi gözle bakıyor. *Description des arts*'ın bulunduğu sandıklara Boucherot tarafından el konması da Martin sayesinde oldu; ardından bu sandıklar Mösyö Perre'e iletildi, o da hepsini bana iade etti.⁵⁸

Brissot Martin'i iyi tanıyordu. Derneğe, herhangi bir gurur ifadesi belirtmeden, şöyle yazmıştı: “Bana saygı duyuyor ve bağlılık gösteriyor gibi görünen Mösyö Martin iyi niyeti konusunda beni temin etti.”⁵⁹ Bu arkadaşlık Bastille'de iyice serpildi ama tıpkı Bastille gibi, 14 Temmuz 1789'dan sonra yok edilmesi gerekecekti. Zira 14 Temmuz Martin'i kötü adama dönüştürüp işsiz bırakmış ve onun yerine getire getire Manuel'i getirmişti. (Grub Sokağı sakinleri için Devrim sadece Bastille'den kurtulma değil, aynı zamanda tüm Paris'te biten yeni dergilerde ve yeni devlet bürokrasisinde iş bulmak anlamına geliyordu.) Manuel kitap ticareti müfettişi olarak kendi eserleri için malzeme toplamak

58. Quandet'den STN'ye, 20 Haziran 1781. Quandet, Dernek tarafından basılan ve içinde Derneğin Fransız rakiplerinin çevirdiği dolaplar anlatıldığı için Fransa'da yasaklanan on dokuz ciltlik *Description des arts et métiers*'nin bir sevkıyatına el konduğunu anlatıyordu.

59. Brissot'dan STN'ye, 30 Mart 1782.

dışında fazla bir şey yapmadı ve bu sayede, son derece başarılı yeni *Le Patriote français* dergisi editörü Brissot tarafından basın özgürlüğünün savunucusu olmakla methedildi: “Dostumuz Manuel, tutuklama emirlerini ortalığa saçıp tıpkı kendisi gibi bana da Bastille’in derinliklerinde işkence eden selefi Martin’e kıyasla, emniyet müdürlüğünde çok daha farklı bir tarzla görev yapıyor. Mösyö Manuel cumhuriyetçiliğin hakkını veriyor ve elinden geleni yapıyor.”⁶⁰ Bu mutlu dönüşümlerin ortasındaki Brissot da farklı bir tarz benimsemişti. Martin’in gözüne girme işini hallettikten sonra Bastille’den salıverilmesinin hemen ardından “işkencecisi” teşekkür mektubu yolladı:

Sessizlik ve huzur bulabildiğim bu ilk fırsatta, talihsizliğime gösterdiğiniz ilgi için size şükranlarımı sunmak isterim...

Lütfen Mösyö Lenoir’a saygılarımı iletin ve kendisinin cömert ve zarif davranışının hem benim hem de eşim için ilham verici olması sebebiyle minnetlerimi sunun. Lütfen eşimin de size sunduğu şükranlarını kabul edin.

Bendeniz, Mösyö, bundan böyle her halükârda en mütevazı ve itaatkâr hizmetkârınız olacağım.⁶¹

Brissot, Martin’e nasıl “hizmetkârlık” yapabilirdi? Elbette içeriden bilgi alabilecek birisi olarak çalışabilirdi. Polisin, Derneğin yasadışı kitaplarından bazılarını el koymasından sonra Brissot şöyle yazmıştı:

Mösyö Quandet’yi görememiş olsam da emniyet müdürüne iyi niyetli bir zabıt sunduğunu ve çok iyi davrandığını biliyorum. Düşünceli biri olduğunu biliyorum. Yarın Mösyö M ile görüşüp neler olduğunu öğreneceğim.⁶²

Şubat 1785’e gelindiğinde Quandet, kraliyet fermanıyla sürgüne gönderildiği için hem polisin hem de Tipografi Der-

60. *Le Patriote français*, 31 Temmuz, 1790.

61. Brissot’dan [Martine], 21 Ekim, 1784, bkz. Brissot, *Correspondance et papiers*, s. 83-85. Mektubun bağlamından isimsiz alıcının Martin olduğu anlaşılıyor.

62. Brissot’dan STN’ye, 22 Eylül 1782.

neğinin gözünden düşmüştü. Ancak Quandet'nin halefi olan Tipografi Derneği'nin Paris temsilcisine göre Brissot, Martin'in sırdaşları arasında kalmayı başardı:

Mösyö de Warville bana, emniyet müdürü baş sekreteri Mösyö Martin'le yaptığı son konuşmada, Martin'in kitaplarımızı kaçak olarak Paris'e sokmak için ne yaparsak yapalım bunu ortaya çıkaracağını ve emirlerini İsviçre sınırının diğer tarafında da uygulatacağını söylediğini anlattı. Mösyö de Warville'e yalnızca, *Bibliothèque philosophique*'in dokuz cildinden altısının 200 kopyasını Paris'e ithal etme izni verecekti.⁶³

Demek oluyor ki polis Neuchâtel'den yapılan kaçakçılığa aman vermiyor, ancak Brissot'nun yasaklı kitaplarının sadece bir kısmının geçip gitmesine müsaade ediyor ve Brissot, tam da Lenoir'ın iddia ettiği gibi, 1785 yılının başında kitap ticaretinden sorumlu emniyet görevlisiyle muhtemelen düzenli görüşüyordu.

Lenoir'ın iddialarını Brissot'nun yayıncılarla yaptığı yazışmalarla kıyaslayınca bundan daha fazlasına kanaat getirmek makul görünüyor. Brissot, Neuchâtel'e içeriden bilgi getiriyordu çünkü gerçekten de düşmanlarının iddia ettiği gibi Paris gizli polisinin üyesiydi. Muhtemelen casustu ve muhtemelen casusluğu, Devrim ve Devrim sırasındaki düşüşünden önce yaşamasını sağlayan *libelle* usulü kitapçık yazarlığıyla ilgiliydi. Bu çıkarım yukarıda verilen ve 1784 yılının ikinci yarısında hem onun hem de Clavière'in Neuchâtel Tipografi Derneği ile yazışmalarında görülen çaresizlikle örtüşüyor. Amaçlarının boşa çıkması, hasta eşinin ve çocuğunun maddi durumu, düşmanlarının hainliği, Bastille'in kasveti ve iflas etmesinin an meselesi olması yüzünden acı çeken Brissot, muhtemelen Marat, Rivarol ve Desmoulins'in belirttiği gibi ayda 150 *livre* karşılığında Lenoir'a kendisi için çalışmayı teklif etmişti, zira casusluk onu dertlerinden kurtarabilir, belki de Bastille'den çıkmasını sağlayabilirdi. Brissot sonradan Clavière'in finansal hamiliği sayesinde daha sağlam bir çıkış yolu bulacaktı, ama o bambaşka bir konu. Casusluk hikâyesi ise Brissot'yu yargılamak değil anlamak için üzerinde durulmayı

63. J. F. Bornand'dan STN'ye, 19 Şubat 1785.

hak ediyor. Bastille’e atılması, iddia ettiğinin aksine, vatanseverliğinin ne kadar lekesiz olduğunun kanıtı değildi. Mahkûmiyet onu yozlaştırmış ve Eski Rejim’e olan nefretini pekiştirmişti. Eski Rejim’den kim bilir nasıl da nefret ediyordu! Kendisini önce yere seren, ardından hizmetine alan keyfi iktidar sistemine karşı nasıl içten bir öfke duyuyordu! Önce şerefini kazanma girişimlerine ket vuran, ardından onu kendi hizmetine alarak onursuz hale getiren, sistemin kontrolünü elinde bulunduran adamlara kim bilir nasıl sövüyordu! Hiç şüphesiz, bu öfke Devrim sırasında Lenoir’ın ve Eski Rejim’in tepesinde bulunan diğer adamların ahlâksızlığı aleyhine yaptığı konuşmalarda açığa çıkacaktı: Bu adamlar filozof olma hayallerinin peşinden koşmak adına Chartres’tan ayrılmış dürüst, genç burjuvaları harap etmişlerdi.

Brissot’nun tesellisi, 1784 yılında *İtiraf lar*’ı üçüncü kez okuması sırasında öğrendiği üzere, “onların”, yani aristokrat *gens en place*’ın Rousseau’yu da ayartmış olmaları, fakat Rousseau’nun yine de kendi içinde saf kalmayı başarabilmesiydi. Brissot’nun kendini Rousseau ile özdeşleştirmek için çoğu kişiye göre daha fazla sebebi vardı: “Onu okurken bilfiil acı çekiyorum. Kendimi onun acılarının ortasına koyup şöyle diyorum: Neden onunla tanışma şansına erişemedim? Ona nasıl da içimi dökerdim!”⁶⁴ Brissot, tıpkı Jean-Jacques Rousseau gibi gerçek benliğinin başarısızlıklarını örtmek için kurgusal bir benlik icat ettiğinden bunları söylüyordu. Brissot diğer benliğine Phédon adını vermişti. “Phédon’un dimdik duran bir ruhu ve derin bir adalet aşkı var; kişiliğinin özünde yardımseverlik yatıyor... Öldüğünde, her şeye kadir olan hâkimin huzuruna saf ve erdem aşkıyla dolu bir ruh getirecek.”⁶⁵ Phédon, Chartres’tan gelen ve bekâreti bozulmamış o genç filozoftu; Brissot’nun *İtiraf lar*’ı altıncı kez okuduktan sonra ve gelecek nesillere hitap ettiği, Devrim Mahkemesi huzurunda davasını savunmadan önce yazdığı hatıratın kahramanıydı.

64. *Journal du Lycée de Londres*, I, 223. Brissot s. 225’te *İtiraf lar*’ı üçüncü kez okuduktan sonra ruhunun elektrik çarpmış gibi olduğunu yazıyor.

65. Brissot, *Mémoires*, I, 14, 18. Brissot “Phédon’un Portresi” –“Altıncı kez elime aldığım, Rousseau’nun *İtiraf lar*’ını okuyunca Phédon’un bazı özellikleri aklıma geliyor” (I, 18)– ve anılarında –“Rousseau’yu taklit edeceğim” (I, 24) kimi model aldığını açıkça söylüyor.

Anılardaki kurgusal Brissot'yu ifşa etme, gerçek Brissot'yu tarihçilerin kendisine atfettiği tipiklikten mahrum bırakmak anlamına gelmiyor. Brissot'nun Rousseaucu idealleri çağdaşlarının tipik özelliğini yansıtıyor, ama Devrim öncesi Fransa'da idealizm taşra burjuvazisini çok ileriye taşıyamadı. Brissot yolun tıkalı olduğunu görünce sistemle uzlaşmak zorunda kaldı. Sistem tarafından hapse atılıp eserlerine el konunca polisle anlaşmaya vardı. Sistem ona filozof olarak geçinme imkânı sunmayınca yasadışı bir kitapçık yazarı ve *sinek* oldu. Sonra Devrim olunca, anılardaki kayıtsız idealist olarak değil de yeni sistemde kendini kurtarmaya kararlı bir eski kaybeden olarak hemen peşine takıldı. Devrim Brissot'yu *Le Patriote français*'nin baskın ve görece zengin editörü ve Girondinlerin güçlü lideri haline getirdi. O halde, 1793 yılında baldırı çıplakların ortaya çıkardığı “anarşinin”, Brissot'nun yıllar süren mücadele ve aşağılanma sonunda nihayet elde ettiği kendi hakiki devrimini tehdit etmesi şaşırtıcı mı? 1780'lerde Brissot gibi diğer kitapçık yazarları muhtemelen toplumsal sistemden nefret ediyordu ve onlar da gerekli tavizleri vermişlerdi. Bunlar ailesine bakmaya, hedeflerini gerçekleştirmeye ve zevklerinin peşinden gitmeye ihtiyaç duyan etten kemikten insanlardı. Eski düzendeki başarısızlıkları ve hayal kırıklıkları yeniye olan bağlılıklarında rol oynamış olabilir; dolayısıyla Devrim onların gözünden bir kariyer olarak anlaşılabilir. Kariyer üzerine bir çalışma eski moda ve sadece biyografik görünse de fikirler ve ideolojilere dair daha soyut bir çalışma için gerek duyulan düzeltici işlevi görebilir. *Encyclopédie* seviyesinden inip Brissot gibilerin ürettiği ve bir zamanın kişisel münakaşalarını ve hizipçi rekabetlerini Fransa'nın kaderine ilişkin ideolojik mücadeleye dönüştüren gazete ve kitapçıklar, poster ve karikatürler, şarkılar, söylentiler ve hicivler ürettiği Grub Sokağı'na dönmekle, Devrim'in entelektüel kökenleri ve Devrim politikalarının karakteri daha iyi anlaşılabilir.

3 FİRARI YAZAR

DI MUHTEMELEN LE SENNE'Dİ; ancak o kadar çok takma isim kullanıyordu ki emin olmak imkânsız. Eserleri en az on iki cilt tutuyordu ama hiçbirini bulmak mümkün değil. Yaşamını Aydınlanma davasına adanmış olsa da dolandırıcı hayatı sürdü. O halde Başrahip Le Senne mevzusunu yeniden gündeme getirmenin anlamı ne? Yazar müsveddesinin biriydi. Ancak öyle bir yazar müsveddesiydi, 18. yüzyıl Fransa'sındaki tabiriyle öyle katıksız, ıslah olmaz bir "zavallı şeytandı" ki unutulmaktan kurtarılmayı hak ediyor. Le Senne edebiyatta adeta seri üretim yapmakla kalmadı. Edebiyat onun gibilerden mamuldü. Voltaire'in "Zavallı Şeytan" ve Diderot'nun *Rameau'nun Yeğeni* kitaplarında geliştirdikleri temaların ete kemiğe bürünmüş haliydi. Bu haliyle Eski Rejim'de edebiyatın en ele avuca sığmaz yönlerinden birini, alışılmadık fikirlerin filozofların spekülasyonlarından geçip okurun eline ulaşma sürecini temsil ediyordu. Le Senne, sanki hayatı bu-

na bağılıymış gibi, Aydınlanma’yı derlemiş, yoğunlaştırmış, halka yaymış ve sokak sokak dolaşıp satmıştı; aslında hayatı gerçekten de Aydınlanma’ya bağılıydı, zira ekmeğini oradan kazanıyordu. Aydınlanma sadece ışık yayma [*Lumières*], yani fikirleri filozoflar arasında rafine bir halde tutma değil kamuya ulaştırma seferberliği idi. Ulaştırma işini zavallı şeytanlar yapıyordu. Filozoflardan çok daha fazla kopya ürettiler ve muhtemelen kamuoyunda çok daha doğrudan bir etkiye sahip oldular. Le Senne gibi araçlar olmasa Aydınlanma salonlarla sınırlı kalır, *l’infâme* [“meşum şey”, yani zalim tutuculuk] olanı ezme çağrısı yapan büyük sesler yankı bulamazdı.

Le Senne’in köklerine dair bilgimiz yok ama bir dönem onun da Fransa’da yayılmakta olan edebiyat adamı salgınına kapıldığı açık. Yüzyılın ortasında bütün ülkeye yayılan bu salgın, Voltaire’in satirik “Le Pauvre Diable”¹ (Zavallı Şeytan) şiirinin anti-kahramanını neredeyse öldürecekti.

J’étais sans bien, sans métier, sans génie,
Et j’avais lu quelques méchants auteurs;
Je croyais même avoir des protecteurs.
Mordu du chien de la métromanie,
Le mal me prit, je fus auteur aussi.

Ne işim ne gücüm ne deham vardı,
Birkaç işe yaramaz yazarı okumuştum;
Sanki kendime muhafız tuttum.
Koca şehrin çılgın hayatı üstüme bulaştı,
Hastalığa tutuldum, beni de yazar etti.

Birçok zavallı şeytan gibi Le Senne de müstear isimle yazıyor, gizli bir yaşam sürüyordu ve ölümünden sonra geriye neredeyse hiçbir iz bırakmadı.² Neuchâtel Tipografi Derneği

1. Voltaire’in şiirinden yapılan bu ve sonraki alıntılar için bkz. “Le Pauvre Diable”, *Oeuvres complètes de Voltaire* (Paris, 1877), s. 99-113.

2. Le Senne’in adı hiçbir standart biyografik sözlük, kaynakça veya basılı kitaplar kataloğunda, hatta dedikodularla dolu *Mémoires secrets pour servir à l’histoire de la république des lettres en France*’ta veya birçok isimsiz yazarın adının anıldığı Voltaire’in

(STN) ile iş yapmamış olsa adı tamamen kaybolup gidecekti. Ancak STN'ye yazdığı bir dizi mektup, ucuzcu bir filozofun ömrünün dört yılına (1780-1784) dair alışılmadık zenginlikte veri sunuyor.

İsviçreli yayıncıların Le Senne ile rastlaşması, edebiyat dergisi *Journal Helvétique*'i Fransa'da pazarlamayı planladıkları döneme denk geliyor. Planın fikir babası Laus de Boissy önemsiz bir edebiyatçıydı ve dergiyi devralarak filozoflar için parti organına dönüştürmeyi umuyordu.³ STN de onun bu yaklaşımını teşvik etti; ancak dernek yöneticileri Abraham Bosset de Luze ve Frédéric-Samuel Ostervald 1780 yılının Ocak ayında Paris'e vardıklarında, Laus'yu es geçerek d'Alembert'e gittiler ve bir şekilde ünlü filozofun "himayesi" altına girmiş Le Senne ile buluştular. İsviçreliler, d'Alembert'i kitaplarını basmaya ve denemelerini kendi dergilerinde yayınlamaya ikna etmeye çalışıyordu. Ancak d'Alembert bu plana sempatiyle yaklaşmakla yetindi ve kabul etmek yerine İsviçrelileri Le Senne'e yönlendirdi.⁴

Sinyali alan Le Senne hemen gazeteci-filozof rolüne büründü. Ostervald ile Bosset'in paçasına yapıştı, onları mektup bombardımanına tuttu ve dergi için muhteşem bir tanıtım ilanı hazırladı. Şöyle başlıyordu: "Yüzyılın büyük şahsiyetlerini, başarısı sadece yazarlarının kötülüğünden ileri gelen dergilerde haklarında yayınlar yapmaya cüret eden hakaretlerin geleceği olmayan fanatizminden korumak; filozofların önyargılar yüzünden karanlığa gömülmüş yazılarında ilan ettiği hakikatleri gözler önüne sermek; modern felsefenin bölünüşünün ve hoşgörüsüzlüğü sözüm ona bilgeliğinden üstün olduğunu göstermek...

yazışmalarında bile yer almıyor. Dolayısıyla bu çalışma neredeyse tamamen tek bir kaynağa dayanıyor: İsviçre Neuchâtel Kent Kütüphanesi'nde bulunan Neuchâtel Tipografi Derneği (buradan itibaren "STN") Belgeleri.

3. Lans de Boissy'den STN'ye, 9 Mart 1780: "Tanrıya inanmak, özellikle İsviçre'de çok hoş bir şey, ama çok da eğlenceli değil; derginizin başarılı olmasının tek yolu felsefi bir renge sahip olmaktan geçiyor." Ayrıntılı bilgi için bkz. Lans'ın 21 Ocak ve 19 Şubat 1780 tarihli mektupları. Ayrıca, dosyasında bulunan tarihsiz "İzahat" içinde, filozofların fanatizme karşı savaşında derginin potansiyel rolüne vurgu yapar.

4. Bosset'den STN'ye, 17 Mayıs 1780. Bosset, d'Alembert ile görüşmelerini içişleri bakanlığına anlatırken, "Bana eserlerinin para getirmesine çok önem veriyor gibi geldi" diye ekliyordu.

Dergimizin hedefleri bunlardır.”⁵ Aynı günlerde d’Alembert *L’Année littéraire*’de Fréron ve yüksek tirajlı *Annales politiques, civiles et littéraires*’de Linguet tarafından rezil ediliyordu; amacı felsefe karşıtı basının giderek artan nüfuzuna cevap niteliğinde bir dergi kurmaktı. Gazeteciliğin itiş kakışından çok da münezzeh sayılamayacak d’Alembert ve müttefikleri kamuoyunu kendi saflarına çekmek için basını kullanmayı planlıyordu. Ancak işletmenin finansman ve üretim kısmını STN’ye bırakırken, polemikleri Le Senne’e devretmekten memnundular. Le Senne İsviçrelilere ilk mektubunda *Journal encyclopédique*’in kurucusu olan ve filozofları savunarak servet kazanmış ısmarlama yazar Pierre Rousseau’yu model alacağını anlatıyordu. Ancak Le Senne’in dergisi Rousseau’nunkinden çok daha militan bir tona sahip olacaktı. Filozof karşıtlarına amansızca saldırarak, Linguet ve Fréron’u kendi sahalarında mağlup edecekti.⁶

Ostervald ile Bosset ise proje hakkında aynı bakış açısına sahip değildi. Filozoflara sempati duysalar da asıl amaçları Fransız dergi piyasasına girmekti. Dergiye katkı yapacak ünlü yazarları çekme niyetindeydiler ve işi Le Senne gibi önemsiz kişilere bırakıp Fransız hükümeti tarafından yasaklanmak istemiyorlardı. Üstelik Le Senne’in hizmetleri karşılığında epey yüksek ücret istediğini fark ettiler. Le Senne, STN’den Neuchâtel’e geliş masrafını karşılamasını ve beş yıllık deneme süresi boyunca kendisine ödeme yapmasını istedi. Yazı işleri müdürü olarak her kopya için basılı sayfa başına 24 *livre*, abonelik başına bir *livre* alacaktı. Ayda sekiz yapraklı altı formadan iki adet çıkarmayı planladığı için yılda 3.456 *livre* garanti ücret istiyordu; bu rakam bir gazeteci için çok yüksekti. Üstelik abone sayısının 4 bini aşması halinde ikiye katlanacak olan abonelik komisyonunu kapsamıyordu.⁷

İsviçreliler şartları kabul etmedi. Yine de hâlâ başrahibini destekleyen d’Alembert’i kendilerine çekme umuduyla yeni teklif için kapıyı açık bıraktılar ve Le Senne bu fırsata balıklama atladı. Paris’in en önde gelen yazarlarını getirdiği için komisyon al-

5. Le Senne izahatını STN’ye yazdığı 3 Şubat 1780 tarihli mektuba dahil etmişti.

6. Le Senne’den STN’ye, 3 Şubat 1780.

7. A.g.e.

mak şartıyla daha düşük ücrete razı olacağını söyledi. Gelgelelim ortakları isimlerini ifşa etmemekte ısrarcıydı; aslında kendisi de öyleydi, “beni tanıyan rahiplerin derginin dolaşımını önleyerek intikam alacaklarından korkuyorum” diyordu. Başrahip kilisede kötü izlenim bırakmışa benziyordu. Söylediğine bakılırsa maaşlı papazlık umudunu tamamen yitirmişti; tek arzusu “fanatiklerin kafır diye andığı bir ülkede” kendine yer edinmekti. “Tanrı’dan tek dileğim Kilise’nin fani yardımına muhtaç olmamak” diyordu. Sadece etrafında birkaç tarla bulunan bir köşke ve (başarısızlık ihtimalini büyük ölçüde yok saysa da) dergi işinin yürümemesi halinde STN’nin çalışanı olarak kalacağına dair güvenceye ihtiyacı vardı. Neuchâtel’e gelmek uğruna her şeyi bırakmaya hazırды ama açıkçası zaten hiçbir şeyi yoktu: “Kendisine yatırım yapılan kadar hiçbir mahsul vermeyen işlenmemiş tarlalara benziyorum.”⁸

Bu teklif Ostervald ile Bosset’ye hitap etmeyince Le Senne yeni ve daha mütevazı bir planla geri döndü. STN ne maaş verirse kabul edecekti; sadece bir yıl boyunca kendisini işten çıkarmasınlar istiyordu. Olur da İsviçreliler kendisine yol verme kararı alırsa, “ya aynı bölgede ya da başka yerde, ama illa ki Fransa dışında” yeni iş bulmasına yardım edeceklerdi.⁹ Başrahip krallığın dışına çıkmak için sabırsızlanıyor görünüyordu, ama bakmakla yükümlü olduğu iki kişiye, yani baldızı olarak tanıttığı Bauprais adındaki dul kadına ve Bauprais’nin oğluna yönelik sorumlulukları onu alıkoyuyordu. Le Senne, STN’nin onlar için de biraz para vermesini umuyordu.

Bu aşamada Ostervald ile Bosset, Le Senne ile pazarlıkları askıya aldı; derginin Fransa’da dolaşımı için izin almak gibi daha acil bir sorunla ilgilenmeleri gerekiyordu. Eski Rejim’de bu tür izinleri koparmak zordu. Kitap ticaretinden sorumlu olan Kütüphane İdaresi adlı devlet kurumunda lobi faaliyetleri yürüteniz, her sayının içeriğine kefil olacak bir sansür memuru bulmanız, Emniyet Müdürü, Mühürdar ve Dışişleri Bakanlarının iyi

8. Le Senne’den STN’ye, 18 Mart 1780.

9. Bu açıklamalar Le Senne’in dosyasında bulunan tarihi belirtilmemiş, ama belli ki 1780 Mayıs’ına ait “Önerilen şartlara yanıt” başlıklı bir memorandumda yer alıyor.

niyetine mazhar olmanız, sekreterlerine rüşvet vermeniz, ayrıca bir Fransız dergisine tazminat ödemeniz gerekiyordu –çünkü yurtiçi dergilerin imtiyazları vardı ve belli haber türleri onların tekelindeydi; örneğin edebî haberler *Mercuré*'ün, dış haberler ise *Gazette de France*'ın alanıydı. Ostervald ile Bosset derginin meşakkatli entrikalar ve engellerle dolu bu yola girmesinin imkânsız olduğu kanaatine vardı. Le Senne'e projenin Fransız bürokrasisinin bir yerlerinde tıkanıp kaldığını ve bu çıkmazdan kurtulmadan kendisini işe alamayacaklarını bildirdiler. Le Senne'in ilk tepkisi hamilerine başvurmak oldu: "Hemen Mösyö d'Alembert'e yazacağım, çünkü Pazartesi'ye kadar görüşmeyeceğiz. O birçok engeli aşabilir. Felsefe karşıtı cephe güçlü olabilir ama çok itibarlı muhalifleri var."¹⁰ D'Alembert yardım etmeye istekliydi. Aslında Fransız yetkililere baskı yapması için II. Frederick'ten yardım istemeyi düşündü, ama sonra Frederick'in böyle bir ricayı kendi itibarına kıyasla aşağıda göreceğini düşünerek geri adım attı ve bu düşünceden vazgeçti.¹¹ Gelgelelim yeni derginin yolunu tıkayan engellerin aşılamaz olduğu ortaya çıktı. Nitelik olarak hem ekonomik hem de ideolojik engeller vardı; zira projenin en büyük düşmanının Charles-Joseph Panckoucke adındaki yayıncılar kralı olduğu ortaya çıktı. Panckoucke, *Mercuré* ve daha birkaç dergiyi satın almıştı ve tekelleşmeye başladığı bir alana yeni rakiplerin girmesini istemiyordu.¹²

Bu aksaklığa karşın Le Senne tam da Voltaire'in zavallı şeytanının yaptığı gibi dergiden kendine aylık ayarlama çabalarını sürdürdü.

Rimant une ode, et n'ayant point diné,
Je m'accostai d'un homme à lourde mine,
Qui sur sa plume a fondé sa cuisine...

10. Le Senne'den STN'ye, 26 Mart 1780.

11. Bosset'den STN'ye, 15 ve 17 Mayıs 1780.

12. Panckoucke'un *Journal helvétique*'in girişini önlemekteki başarısı bir yıl sonra bir STN temsilcisi tarafından şu yorumla doğrulanacaktı: "Panckoucke her yola başvuruyor ve Mühürdarlıklardan hiçbir şey geçmiyor." Thiriot'dan STN'ye, 5 Mayıs 1781. Panckoucke'un basın imparatorluğunun inşası hakkında bkz. Suzanne Tucoo-Chala, *Charles-Joseph Panckoucke & la librairie française 1736-1798* (Pau ve Paris, 1977).

Je m'engageai, sous l'espoir d'un salaire,
A travailler à son hebdomadaire.

Bir gazelin kafiyesinde kalmışken aç karnımla,
Yanaştım ağırbaşlı bir adamın yamacına,
Çorbasını kaynatıyordu kalemiyle...
Sokuldum bir maaş verirdi belki bana da
Çalışayım diye haftalık yayınında.

İlk olarak STN'yi Grub Sokağı'ndaki dostlarından şövalye Paulet'in sahibi olduğu *Journal de la littérature, des sciences et des arts*'ı satın almaya ikna etmeye uğraştı. Ama Paulet 3 bin livre istiyordu ve İsviçreli bu blöfü yutmadı.¹³ Bunun üzerine Le Senne felsefe dergisi planını bir kenara bıraktı ve halihazırdaki *Journal helvétique*'in genişletilmiş versiyonu için görüşmeler yaptı; Neuchâtel'deki evinden bu yayına editörlük yapacaktı. Fransızcanın Avrupa'nın her yerinde moda olduğunu yazıyordu. STN Fransa dışındaki Fransız okurlardan bin abonelik bile kapsa maliyeti karşılar, ardından el altından dolaşıma sokup Fransa'daki zengin piyasadan kâr koparabilirdi.

Ostrevald ile Bosset bu talebe özel olarak bir yanıt vermedi, ama Le Senne İsviçre'de sayfiye evinde yaşama ve sabit gelir hayaline öyle bağlanmıştı ki planlarından vazgeçmiyordu. “Dergi çıkarmak piyango bileti almaya benziyor” itirafında bulunuyordu. Ama kazanç büyük olduğundan bu riske değirdi. İddiasına göre, *Mercur*e'ün başlangıçta sadece 600 abonesi varken şimdi rakam 5 bine çıkmıştı, yani STN az sayıda İsviçreli aboneyle yola çıksa bile cesareti kırılmamalıydı. *Journal helvétique* Fransa'da yeterince reklam yaptıramamıştı. Halbuki özellikle STN Amerikan Bağımsızlık Savaşı sona ermeden Fransız piyasasına girerse hemen kök salabilirdi; ancak acele etmeliydi çünkü savaşın bitmesi “en bereketli haber kaynağının” kuruması anlamına gelecekti.¹⁴ Ne var ki STN yöneticileri bir periyodik yayının Fransa'da başarılı olabilmesi için okurlarına düzenli bir şekilde

13. Le Senneden STN'ye, 20 Mayıs 1780.

14. Le Senneden STN'ye, 14 Mayıs 1780.

ulaşması gerektiğini biliyorlardı. Kesintisiz hizmet sunabilmek için dağıtım konusunda posta sistemiyle iletişim kurmak, hükümet denetiminden geçmek veya en azından kısmi izin alınmasını sağlamak; en önemlisi de doğal düşmanlarını, yani Versailles'da yabancı rakipleri mahvedecek nüfuza sahip imtiyazlı yerli gazetecileri yatıştırmaları şarttı. Mayıs sonunda Le Senne'e projenin tamamen rafa kalktığını bildirdiler.

Le Senne'in gazetecilik planları baştan itibaren pek uygulanabilir değildi ama en azından STN ile temasa geçmesini sağlamıştı. İsviçreli zengin bir yayıncıyla iletişim fırsatı yakalamak işsiz bir yazar için az şey sayılmazdı. STN yöneticileri ne zaman Paris'e gelse yoksul edebiyatçılar ayaklarına kapanıyordu. Ostervald ile Bosset Neuchâtel'e döndükten sonra Paris'teki işlerini yürütmesi için Quandet de Lachenal adında bir temsilci tuttular. Lachenal kendilerine bir "yazarlar ordusu" tarafından kuşatıldığını bildirdi: "İşlerimden ayrı kabul günleri düzenlemem gerektiğini biliyor musunuz? Her tür yazar daireme akın ediyor. Sanırım kendileriyle birlikte beni de düşkûnlerevine sürüklemek için aralarında anlaşmışlar."¹⁵ Bu Grub Sokağı karakterleri uyanıklık sayesinde geçiniyordu. Bunlar proje adamlarıydı, birkaç metelik kazanmak için en küçük bir fırsat doğduğu anda hiç beklenmedik yerden bir proje veya el yazması çıkarıverirlerdi. Le Senne de kendi ortamındaki herkes gibiydi. Ostervald ve Bosset ile buluşur buluşmaz onlara yayınlı ilgili teklifler göndermeye başladı ve ikili 1780 Haziran'ında Paris'ten ayrılana kadar posta yoluyla önerilerini iletmeye devam etti.

Le Senne'in felsefe dergisi için ilk teklifi Neuchâtel'e getireceği beş el yazmasını da kapsıyordu. İçlerinde "Fransa'nın fiziksel ve ahlaki idaresi" üzerine beş ciltlik bir tez de yer alıyordu.¹⁶ Altı hafta sonra, temel geçim kaynağı olan mütevazı aylığını kaybettiğini, bu yüzden elindeki en iyi el yazmalarından ikisini satmaya mecbur kaldığını, bunların muhtemelen Fransa'daki sansürü geçemediği için aynı günlerde Londra'da basıldığını yazıyordu. Ancak tezi STN'ye saklamıştı; özellikle kıymetli bir

15. Quandet de Lachenal'den STN'ye, 26 Ekim 1781.

16. Le Senne'den STN'ye, 3 Şubat 1780.

çalışmaydı, çünkü “Mösyö Necker’in zımni emri” üzerine hazırlamıştı.¹⁷ Ostervald ile Bosset teklifle ilgilenmeyince Le Senne kendilerine bir memorandum gönderdi.

SATILIK EL YAZMALARI

1. Roma’nın kuruluşundan bu yana Avrupa halklarının tarihi; notlarla birlikte.
2. Mösyö Heiss’in tarih kitabına şerh olarak okunabilecek Almanya tarihi.
3. Farklı Avrupa devletlerindeki din savaşlarının sebep ve gerekçelerinin tarafsız anlatımı.
4. Eksiksiz bir tarımbilim müfredat programı.
5. Deslandes’in felsefe eleştirisi tarihinin dipnotlu yeni edisyonu.
6. Bay Linguet’nin *Annales littéraires et politiques*’ine analitik reddiye; ayrıca yazarın dehası üzerine tarafsız değerlendirme.
7. Edebiyat mahkemesinde Voltaire üzerine inceleme, övgü ve denetim.¹⁸

Memorandumda bunların sadece proje aşamasında olduğu, STN’nin gerekli finansmanı sağlaması halinde Le Senne tarafından tamamlanacakları belirtiliyordu. Ayrıca eksiksiz bir bitmiş el yazmaları repertuarı öneriyordu: Charron’a ait eserlerin yeni edisyonu; iki İtalyan eserinin tercümesi; Hume’un İngiltere, Langier’in Venedik ve Solignac’ın Polonya tarihlerinin yeni genişletilmiş edisyonları; son olarak *Les aventures d’un fou devenu sage* adında bir roman.

Le Senne tüm bu eserleri ya direkt satmak ya da STN’nin kadrolu gazetecisi olma karşılığında takas etmek istiyordu. Dergi ihtimali bulanmaya başlayınca, yeni satılık projeler ortaya çıkarmaya başladı. “İlginç derlemeler” fikrini özel bir ısrarla sürdürüyordu; ona göre kes-yapıştır usulü bir araya getirilecek antolojilerde büyük para vardı. Hénault’nun *Abrégé chronologique*

17. Le Senne’den STN’ye, 18 Mart 1780.

18. Le Senne’in dosyasındaki tarihsiz memorandum; tahmini yazılış tarihi 1780 ilkbaharı.

de l’histoire de France’ının kısaltılmış ve güncellenmiş versiyonunun iyi satacağını, bir gezi edebiyatı antolojisinin ise bundan da iyi iş yapacağını iddia ediyordu. Sıkıcı ve gayri felsefi pasajları dışarı atarak birçok büyük eserden seçkileri bir araya getirebilirdi. Hatta her bölümün başına belli başlı ülkelerin bir krokisini ekleyebilir, içine “geleneklerini, hükümetlerini, dinlerini, devrimlerini ve şu anki durumlarını” koyabilirdi. “Bu tür bir çalışma ilginç ve albenili olacaktır; özellikle felsefi bir ton verildiği ve abonelik üzerinden sunulduğu takdirde hızla satacağını düşünüyorum” diyordu.¹⁹

Bu proje başarısız olunca Le Senne, Gallikan Kilisesi’nin Cizvit tarihinin kısaltılmış ve felsefi bir versiyonunu yayınlama planını yürürlüğe koymaya çalıştı. Eserin satacağından emindi, sadece STN’nin çok hızlı basması gerekiyordu; zira “Lanvin adında, edebiyat âleminde pek tanınmayan ama müteşebbis ruhlu bir başrahip” tarafından aynı metnin yayınevlerine önerildiğini duymuştu. Aslına bakılırsa bu kişi kulağa Le Senne’in ikizi gibi geliyordu. Öte yandan STN isterse en iyi Fransız oyunlarından oluşan bir antoloji, Voltaire’den seçilmiş en güzel parçaların yer aldığı bir derleme veya bir Protestan dostunun hazırladığı, fanatizm ve din savaşları hakkında bir seçki de sunabilirdi. Arkadaşı çok hastaydı ve geçimini tercüme ve derlemeyle sağladığı için elinde büyük bir felsefi el yazmaları stoku vardı. “Ölürse her şeyi bağnaz bir Katolik olan, kendisini hiç sevmeyen ve yazılarını yakacağına yemin eden kız kardeşine kalacak. Birkaç el yazmasını onların elinden kurtarabilirim.”²⁰

STN bu tekliflerle ilgilenmeyince Le Senne yenisini sundu:

Charron’un Bilgelik Üzerine Tezinin Analizi: 12 punto yazı ile 18 basılı kâğıda oldukça büyük bir 12 formalı ciltlik eser oluşturacak. Fiyatı 300 *livre*.

İnsan Aklının İşleyişi ve Felsefi Bilginin Kullanımı Üzerine Mektuplar: Yukarıdakiyle aynı şekilde hesaplandı; bu eser iki büyük 12 formalık cilt halinde olacak. Fiyatı 500 *livre*.

19. Le Senne’den STN’ye, 2 Nisan 1780.

20. Le Senne’den STN’ye, 8 Nisan 1780.

Bir Rus Filozofun Edebiyat ve Eleştirinin Farklı Konuları Üzerine Mektuplar. 12 formalık tek cilt. 150 *livre*.

Hayali Seyahat, Eleştirel Bir Roman. 120 *livre*.²¹

Le Senne tüm bu eserleri bizzat yazdığını iddia etmiyordu. Tek bir insanın bunca farklı konuda bu kadar eser vermesi zordu. Gayriresmî olarak başka yazarların simsarlığını yapıyor, onların el yazmalarını pazarlıyordu; zira belli ki Grub Sokağı'nda varlıklı bir İsviçreli yayıncı tarafından basılma fırsatına balıklama atlayacak bir sürü meslektaş vardı. Le Senne'in teklifleri ancak STN'nin satın almak istemesi halinde yazmayı veya başkalarına havale etmeyi planladığı kitaplardan oluşan projelerden ibaret de olabilirdi. Yazar ve yayıncıların sürekli birbirini kandırdığı ve halkı aldatmak için el ele verdiği bir sektörde, bir projeyi bitmiş eser gibi sunmak görece ılımlı sahtekârlıklardan biriydi. Le Senne sonraki bir teklifinde STN'ye *Observations philosophiques sur le Japon* kitabını yeni bir başlıkla, *Les mœurs japonais* olarak sunmasını, bu sayede kitabın yeni bir eser gibi pazarlanabileceğini belirtiyordu.²² Hiçbir kitabı standart kütüphane kataloglarında yok ve STN tarafından basılmamış; ancak muhtemelen eserleri başka isimlerle basılmıştı, çünkü mektuplarında çoğu zaman eserin kopyasını isteyen başka yayıncılardan bahsediyor ve derlemeleri “Yoksul Şeytan” karakterleri kadar alelacele bir tavırla ortaya çıkarıyordu.

Il entassait adage sur adage;
Il compilait, compilait, compilait;
On le voyait sans cesse écrire, écrire.

Yığıyordu vecizeleri birbiri üzerine,
Derliyor, derliyor, derliyordu,
Herkes durmadan yazdığını görüyordu.

Ostervald ve Bosset ile ilk tanışmasında ürünlerine yüksek fiyatlar biçen Le Senne, eserler için basılı sayfa başına 24 *livre*

21. Le Senne'den STN'ye, 19 Nisan 1780.

22. Le Senne'den STN'ye, 24 Mayıs 1780.

istiyor ve tipografik detaylar üzerine büyük bir ustalıkla pazarlık yapıyordu. Yayıncılık sektörünü yakından tanıyor ve Londra, Hollanda ve Bouillon’daki matbaacılarla yaptığı işlere atıfta bulunuyordu.²³ Ancak STN o güne kadar eserlerinin çoksatanlar arasına gireceğini garanti eden düzinelerce isimsiz yazarla uğraşmıştı. STN, sermayesini ne kadar satacağını bilmediği bir kitap için riske atmaktansa basımlardan komisyon almayı, ünlü yazarlardan el yazmaları satın almayı veya piyasa değeri halihazırda kanıtlanmış kitapların korsanını satmayı yeğliyordu. Dolayısıyla Le Senne’in her teklifini reddetti. Nisan geldiğinde STN’ye el yazmalarını kendileri almasa bile başka yayıncılara satması için yalvarıyordu. Le Senne tüm haklarını devredeceği için alıcının kitapları kendi adıyla yayınlamasına bile ses çıkarmayacaktı. Tek isteği fahiş derecede indirimli fiyatlara bile olsa acilen satılmalarıydı. Kendisi, dul baldızı ve baldızının oğlu hayatta kalmak için onun “zayıf edebî eserlerine” muhtaçtı ve paraları bitiyordu.²⁴ Haziran’da şartları daha da hafifletti: El yazmalarını birkaç bedava kopya veya STN basımevinde iş karşılığında verecekti. Açıklamasında, “Birçokları gibi kalemiyle geçinen biri olarak” nüshaları düzeltebileceğini, son okuma, tercüme, derleme yapabileceğini, ayrıca STN’nin istediği her tür kitabı yazabileceğini belirtiyordu; her yeni nesir sayfası için 24 *livre*, halihazırda var olan ancak ek notlar ve Latince kısımların tercümesini gerektiren metinler için sayfa başına 18 *livre* istiyordu.²⁵

STN’nin sadece d’Alembert’in düzyazılarına para vereceği belli oldukça Le Senne bu gibi tuhaf işleri yapma becerisini daha fazla vurgular hale geldi. Edebî kariyeri boyunca çok sayıda yararlı beceri kazandığını yazıyordu; STN’ye özellikle edebiyatın yeraltı dünyasında kitapları yayan kaçakçı ve işportacılarla pazarlıklarda yardımcı olabilirdi. Kendisinin de o çevreden olduğu belliydi. 1780 Mayıs’ının sonlarında, STN yöneticisi Bosset Paris’ten ayrılmadan kısa süre önce Le Senne onu suç dünyasının tipik bir karakteriyle tanıştırdı: Cugnet adındaki bu işportacı

23. Le Senne’den STN’ye, 27 Mayıs 1780.

24. Le Senne’den STN’ye, 19 Nisan 1780.

25. Le Senneden STN’ye, 11 Haziran 1780.

Journal encyclopédique için işbirliğine girmiş ve “el altından” kitap ticaretine bulaşmadan evvel bir süre operada solistlik yapmıştı. İriyarı ve yakışıklı Cugnet, “parasız ama dürüst ve son derece girişimci” karakteriyle Bosset’yi etkiledi.²⁶ Cugnet, Bosset için birkaç ayak işi yaptıktan ve bazı illegal kitapları sattıktan sonra STN’nin Paris ana dağıtımıcısı olmak istedi. Le Senne’in yardımıyla Louvre’da, “Cul du sac du Coq girişinin altında, Saint-Honoré Sokağı’ndan girilen küçük bir butik dükkân kiralamış, kitaplarını burada stoklamaya başlamıştı. Neuchâtelliler envanterini genişletmesine yardım ederse onların kitaplarını ön plana çıkaracak, hesapları düzgün tutacak ve sattıkça ödeme yapacaktı. Hepsinden önemlisi, sevkiyatları gümrükten, polisten ve Paris kitapçılar loncasından geçirmenin yolunu biliyordu. “Brunoy’daki Beyefendinin papazı” olarak bilinen Bretin adında bir başrahip, sandıkları Brunoy’daki Provence Kontunun mülkünde sakladıktan sonra kontun at arabalarıyla kaçırmaya söz vermişti; zira bu araçlar Brunoy’dan Paris’e düzenli olarak gidiyor ve denetlenmiyordu.²⁷

Cugnet’nin projesiyle belli ölçüde ilgilenen Le Senne hemen önerilere başladı. “Onun helal kazanç sağlamasına yardımcı olarak, hemen hepsi hergelelerden ibaret olan Parisli kitapçıların burnunun dibinde muazzam miktarda kitap sattığını göreceksiniz.” STN’nin tek *sou*’usu boşa gitmesin diye Le Senne bütün operasyonu bizzat denetleyecekti. Hatta Paris’e ikinci bir gizli rota da sağlayabilirdi. Baldızı Barrière, de Montmartre’in hemen dışındaki bir evde yaşıyordu; STN’den gelen sevkiyatları burada stoklayabilir, hatta (dikişsiz halde gönderilen sayfaları) dikip bağlayabilirdi. Le Senne kitapları şehrin kapılarından içeri “bin farklı şekilde” sokabilir, ardından bunları Place Maubert yakınındaki Collège des Bernardins’de kiraladığı dairede saklayabilirdi. Bu okulda kitap depolayan başka satıcılar da vardı ama Le Senne onların STN’nin gizli stokundan haberdar olmamasını sağlayacaktı: “Buraya ancak kral fermanı ile girilir.” Cugnet ile birlikte STN için Paris’te bol kazançlı bir yeraltı piyasası kurabilirlerdi.

26. Bosset’den STN’ye, 12 Haziran 1780.

27. Bosset, Cugnet’nin teklifini 12 Haziran 1780 tarihli mektubunda anlatıyordu.

“Özetle, Mösyö Cugnet kitaplarınızı, özellikle de fanatizmden mustarip olanları satmak için elinden geleni yapacaktır –bunun için hem ona hem de bana bu kitapların bir listesini vermeniz gerek– çünkü bunlar biraz yaramaz ve önyargılara saldıran kitaplar, fiyatları fahiş tutulmadıkça inanılmaz hızlı satıyor. Elinizde Helvétius ve J. J. Rousseau’nun kitaplarının, *Histoire d’Asie, d’Afrique et d’Amérique* [yani Raynal’ın yazdığı, kısa süre önce yasaklanan *Histoire philosophique*] eserinin iki üç yüz kopyası varsa hemen satılır.”²⁸

Le Senne, STN’nin çoğu kitabını el altından bizzat satmayı umuyordu. Kütüphane kurmakta olan Châtelet Kontu için satın almacı olarak çalışacağını yazmış ve Bernardins’den Giroux isimli bir öğretmen adına sipariş vermişti. Giroux, Le Senne’in tanıdığı birçok kilise karşıtı din adamından biriydi ve *L’Intolérance ecclésiastique* ile *Essai philosophique sur le monialisme*’i almak istiyordu. 4 Haziran günü, kendi ifadesiyle toptan satışı önceden ayarlanmış olan çok sayıda kitabın sevkıyatı için sipariş verdi. Aralarında en çok satan (yirmi kopya) *Anecdotes sur Madame du Barry* adında, Fransız monarşisine radikal bir şekilde ve ağza alınmaz sözlerle saldıran kitaptı. Bir hafta sonra Bernardins’de gizli antrepo kurmaya cesaret edemediğini yazdı. Okuldan bir idareci, Parisli kitapçılar kendine düşman olacak diye korktuğu için bu fikre itiraz etmişti. Ama Saint Nicaise Sokağı’ndaki Café de l’Opéra’yı işleten Mösyö le Grand, STN’nin gönderilerini kendi dükkânında stoklamayı kabul etmişti; üstelik STN Cugnet’ye her zaman güvenebilirdi: “Bay Cugnet’ye yardım ederseniz, Paris’te kitap dağıtımı için her zaman bir satış yeriniz bulunacağından emin olabilirsiniz. Yoksul, hem de çok yoksul, ama dürüst bir adam. Kendisine ekmek veren eli asla ısırılmaz.”²⁹

Bu tavsiye Başrahip Brétin’in söyledikleriyle pek bağdaşmıyordu. Brétin Haziran sonunda Bosset’yi görmeye gelmiş, kaçakçılık operasyonundan vazgeçeceğini bildirmiş, hatta STN’yi Cugnet’ye fazla “güvenmemeleri” konusunda uyarmıştı.³⁰ Ama

28. Le Senné’den STN’ye, 27 Mayıs 1780. Le Senne sonradan, 29 Mayıs 1780 tarihli bir mektupta Cugnet projesini daha ayrıntılı bir şekilde anlatıyordu.

29. Le Senné’den STN’ye, 11 Haziran 1780.

30. Bosset’den STN’ye, 19 Haziran 1780.

STN, biri Cugnet diğeri Le Senne için iki sevkiyatı çoktan yola-
lamıştı. Sandıklar Neuchâtel-Paris arasındaki gizli yollardan iler-
lerken Bosset nihayet STN'nin Paris'teki son işlerini tamamladı
ve şirkete ait kitapların Paris'te dağıtılması görevini Cugnet ile
züğürt başrahibe havale ederek şehirden ayrıldı.

Le Senne Temmuz ayında Collège des Bernardins'deki odalarından çıkmak zorunda kaldığını, şimdilerde eski kraliyet muhafız jandarması Quiquincourt ile takıldığını yazıyordu. Le Senne'e göre, "St. Honoré Sokağı'ndaki yaldızlı kapının ardında" sevkiyat için haber bekliyordu.³¹ Nihayet Eylül ortasında sandıklar Paris kapılarının dışındaki antrepoya sağ salım ulaştı. Ama Cugnet'nin sandığına gümrükten geçtikten sonra polis tarafından el koyuldu. Le Senne'in bildirdiğine göre, Cugnet po-
lise "satılmıştı". Ama tutuklanması felaket getirmedi; bilakis Pa-
ris'teki kanundışı piyasa için daha da uygun bir kanalın açılmasını sağladı: Cugnet faaliyetlerin korunması için Emniyet Müdürü Jean-Pierre Lenoir'ı ikna etmişti. Lenoir, hükümetin 1777 yılında kitap ticaretini değiştirme girişimleri konusunda kitapçılar lonca-
sı ile birbirine girmişti. Hükümet kitap satıcılarının *imtiyazlarını* –[*privileges*] belli metinleri kalıcı ve münhasır biçimde yayınlama hakkını– kısıtlamış, kitapçılar bu hamleye Versailles ve Paris Parlamentosu'nda reformların iptali için protestolar, gösteriler ve lobi faaliyetleri düzenleyerek karşılık vermişti. Yarattıkları çalkantı sonucu Lenoir ile karşı karşıya geldiler. Lenoir'ın niyeti ise belli ki Cugnet gibi lonca dışından satıcıların safında durarak misilleme yapmaktı. Lenoir elbette Cugnet'in herhangi bir yasaklanmış kitabı (dinsiz, kışkırtıcı veya pornografik kitapları) elinde bulundurmaması gerektiğinde ısrarcıydı, ama Cugnet'in korsan eserleri (imtiyazlı kitapların sahte edisyonlarını) satmasına izin verdi. Le Senne, "Mösyö Lenoir sadece üstü kapalı bir izin verecek" diye anlatıyordu. "Lonca ile arası kötü; hikâyenin aslı da bu. Ama bu konuda fevkalade tedbirli olmalı ve bu sırrı hayatlarımız ona bağılıymış gibi korumamız gerekiyor."³²

31. Le Senne'den STN'ye, 25 Temmuz 1780.

32. Le Senne'den STN'ye, 5 Ekim 1780.

Cugnet sevkiyatın serbest bırakıldığını bildiren mektubunda bu şanslı aksiliği doğruluyordu. Muzaffer bir edayla açıkladığına göre, artık her korsan kitabı Paris’e sokabilirdi. Polis onun Voltaire ve Rousseau’nun eserlerini satmasına bile izin verecekti; ancak dine, devlete ve ahlaka açıkça saldıran hiçbir şeye müsamaha gösterilmeyecekti. STN’ye Paris’te çok istediği satış yerini açmak için mükemmel bir fırsat doğmuştu. Düzenli aralıklarla Cugnet’ye sınırlı miktarda sandık yollayarak loncayı uyandırmadan büyük bir stok oluşturabilirdi. Kitapları sattıkça ödeme yapacaktı. “Ama bütün bunlar için gizlilik şart, çünkü emniyet müdürünün bana iltimas geçtiği lonca tarafından öğrenilirse iyi olmaz.”³³ Sonraki mektubunda Lenoir’dan kitapları bizzat emniyet müdürünün konutuna yollanması için bile izin aldığını, Cugnet’nin gelen malları buradan alıp Louvre veya Palais Royal gibi bir “kraliyet evindeki” güvenli bir depoya nakledebileceğini iddia ediyordu.³⁴

Bu muhteşem planın başarısı önünde hiçbir engel görünmezken bir anda Le Senne’in dünyası başına yıkıldı. 20 Eylül’de STN’ye şöyle yazıyordu: “Size gönlümü açacak ve bütün samimiyetimle konuşacak kadar güveniyorum. Piskoposum ruhban sınıfı hakkında bir mektup yazdığımı iddia ediyor ve hayatımı mahvetti. Üstelik, nasıl yaptı bilmiyorum ama Voltaire’in seçme eserlerinin bulunduğu bir koleksiyonun editörü olduğumu öğrenmiş. Bu işi sırf Mösyö d’Alembert’in ısrarı üzerine üstlenmiştim. Ne kadar zor durumda olduğumu tahmin ediyorsunuzdur.” Şimdi “özgür bir ülkeye” sığınması gerekiyordu. Ostervald onun için Neuchâtel yakınlarında küçük bir arazinin içinde sazdan bir kulübe ayarlayamaz mıydı? STN ne iş verirse yapar ve istemek zorunda kaldığı yol parasını en kısa zamanda geri öderdi. Hakiki bir filozof gibi sade bir yaşam sürecekti: “Alın terimle kazandığım ekmeğim olduktan sonra başka şey istemem. Filozoflara yaraşır bir bağımsızlık içinde, sade yaşayıp küçük şeylerle mutlu olmayı bilen kişi mutludur.” STN imdadına yetişmezse daha az filozofça bir yol seçerek Fransa dışında bir manastıra kaçacaktı.

33. Cugnet’den STN’ye, 12 Ekim 1780.

34. Cugnet’den STN’ye, 2 Nisan 1781.

Bu fikir kafasına yatmasa da Ostervald'ın bahsettiği bir İsviçre manastırını unutmamış, oraya kabul edilebileceğini düşünmüştü. Çaresizdi; ülkeyi terk etmesi gerekiyordu.³⁵

Ostervald, Le Senne'i Bellelay yakınlarında bulunan Blancs Manteaux'daki bir manastıra önerebileceği cevabını verince, başrahip başında başka belalar da bulunduğunu bildirdi. "Dini usul gereği", kendisine eziyet eden piskoposun iznine ihtiyacı vardı. Ama deneme süresi olarak bir yıl kendini manastıra kapatması imkânsız yakındı, çünkü dul kadına ve onun oğluna bakmak zorundaydı: "Talihsiz günlerimde onlara sığındım, sıkıntılarında bana arka çıktılar, dertli günlerimde beni teselli ettiler, şimdi beni bu nankör ülkeden kaçmak zorunda bırakan zulüm yüzünden onlar da acı çekiyor" diyordu. Le Senne yaşamındaki geçmiş sıkıntıların ayrıtısına girmiyordu ama belli ki "baldızı" da evin hanımı olarak bu dertleri paylaşmıştı. Her halükarda, ondan ayrılmaya dayanamazdı. Bu yüzden Ostervald'a kadının ve oğlunun kendisiyle yaşayabileceği ve manastırda keşiş değil de öğretmen olarak çalışabileceği bir yer bulup bulamayacağını soruyordu; ayrıca "küçük bir fayda" sağlayacaksa mezhebini de memnuniyetle değiştirebileceğini belirtiyordu. Esas olan "huzur içinde yaşayabileceğim ve kendimi tamamen felsefeye adayabileceğim bir sığınak" bulmaktı.³⁶

Le Senne artık Voltaire'in "Zavallı Şeytan"ının ete kemiğe bürünmüş hali gibiydi:

A tous les emplois on me ferme la porte.
Rebut du monde, errant, privé d'espoir,
Je me fais moine, ou gris, ou blanc, ou noir,
Rasé, barbu, chaussé, déchaux, n'importe.

Yüzüme kapandı kapısı her mesleğin
Dünyadan kovuldum, dolanıyorum umutsuz,
Keşiş olayım; kurşuni, beyaz, siyah fark etmez,
Kafam tıraşlı, sakallı; ayağım ya terlikli ya yalın.

35. Le Senne'den STN'ye, 20 Eylül 1780.

36. Le Senne'den STN'ye, 5 Ekim 1780.

12 Ekim’de STN’ye yazdığı mektupta manastır reisinin şartları kabul edip etmeyeceğini öğrenmek için sabırsızlandığını, çünkü Paris’ten hemen ayrılması gerektiğini anlatıyordu: “Tanrı düşmanlarımı kutsasın ve beni onların dişlerinin ulaşamayacağı yere göndersin!... Sığınacak bir yer bulana kadar yollarda olacağım.” Blancs Manteaux işinin olması halinde STN’nin kendisine ulaşabilmesi için bir posta adresi de göndermişti. Ayrıca her zamanki gibi “bağnazlığa ve akıldışına” verip verştirerek, küçük bir sınır kasabasına gittiğini, orada yeni bir basım şirketinde iş imkânı olabileceğini söylüyordu. Mali işleri yoluna koymaya ve STN’den aldığı sevkiyatı satmaya vakti olmadığından kitapları Cugnet’ye devretmişti. Cugnet kitaplar için toplam iki senetle 462 *livre* ödemiş, Le Senne de senedi STN’ye ciro ederek mektubun içine koymuştu. Hala 202 *livre* 1 *sou* borcu vardı ama eline biraz para geçer geçmez bunu da dürüstçe ödeyeceğine söz veriyordu.³⁷

Kısacası, Le Senne geri kalanını nasıl ödeyeceğine dair herhangi teminat vermeden borcunun üçte ikisini Cugnet’ye aktarmaya çalışıyordu –gerçi son 202 *livre*’yi toparlaması için kendisine yardım edecek “zengin ve güvenilir bir adam”³⁸ hakkında belli belirsiz bir imada bulunmuştu. STN bu manevranın içinde çok fazla zavallı şeytan görmüştü ve normalde haftada bir yazan Le Senne’den beş hafta boyunca mektup gelmeyince huzursuz olmaya başladı. 19 Kasım’da Ostervald, Le Senne’in verdiği posta adresine yazarak akıbetini öğrenmeye çalıştı. Ostervald’ın ifadesiyle, STN, Le Senne’i “keşişlerimizin içkici yoldaşı yapmak için” uğraşmaya devam ediyordu, ama onun yerine Cugnet’ten alacaklı olmayı kabul edemezdi çünkü Cugnet de sırra kadem basmıştı. STN’nin Paris temsilcileri ne Cugnet’yi ne de dükkânını bulabilmişti.³⁹

37. Le Senneden STN’ye, 12 Ekim 1780.

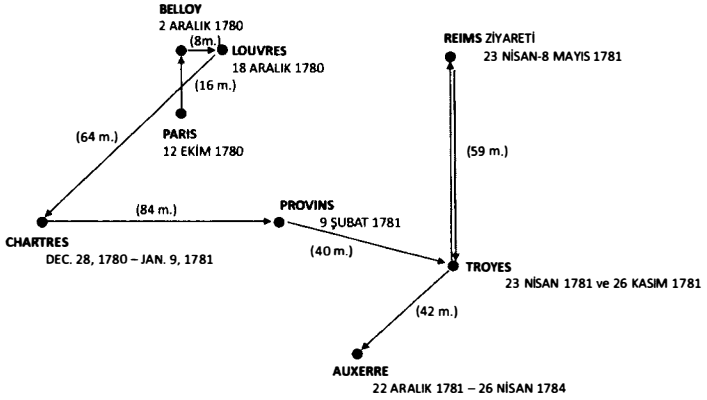
38. A.g.e.

39. STN’den Le Senn’e, 19 Kasım 1780. Cugnet’den gelen son mektup 12 Ekim tarihliydi, yani Le Senne’in Paris’ten kaçışıyla aşağı yukarı aynı tarihe denk geliyordu. Ayrıca bkz. STN’nin Cugnet’ye 21 Kasım tarihli mektubu. Dernek bu mektupta onunla iş yapmak üzere üç kişi gönderdiğinden ama hiçbirinin dükkânını bulamadığından yakınıyordu.

İki hafta sonra STN'ye Paris'in 25 kilometre kadar kuzeyindeki Luzarches yakınlarındaki bir şatodan cevap geldi. Le Senne "kilisenin sorgulamasından kaçıp buraya sığınmıştı". Cugnet ile –gerçek patron gibi görünen– karısının dükkânı neden işletmediklerini anlayamıyordu. Lenoir'ın himayesi garanti altına alınmış, gereken sermaye toplanmış, dükkân için kira sözleşmesi yapılmıştı. Le Senne gerçi parayı nereden bulduğunu ve Cunget'in senetlerindeki 462 *livre* konusunu nasıl hallettiğini açıklayamıyordu, ama teşebbüs için bizzat yatırım yapmıştı. Paris'e dönmeye cesaret edemediği için, bilgi soruşturmalarını elinden geldiğince posta yoluyla yapıyordu. Şimdiki itirafına bakılırsa, başkentten kaçmak zorunda kalmasının sebebi, *Nouveau cadastre ecclésiastique* adında ruhban sınıfı karşıtı bir denemenin yazarı olduğuna dair şüphelerdi. "Çok çetin takibe" rağmen kaçmış ve önceden bahsettiği basımevinde iş aramaya gelmişti. Basımevi bir vilayet parlamentosu başkanı tarafından kurulacaktı (yani, parlamento propagandası için merdiven altı üretim yeri olacaktı), gelgelelim başkan aniden ölmüştü. Le Senne bir şekilde şatoya sığınabilmişti, ama Fransız hükümetinin elinin eremeyeceği emin bir işe ihtiyacı vardı çünkü hükümete kendisini ihbar eden "korkunç bir tezkere" ulaşmıştı. Tek umudu STN veya STN'nin Blancs Manteaux'da kendisine ayarlayacağı öğretmenlik işiydi.⁴⁰ Ostervald, cevabında Bosset ile birlikte başrahip için referans olacaklarını bildirdi. Sorun çözülebilir görünüyordu, zira Bosset Neuchâtel'in en seçkin üzüm bağlarından bazılarının sahibiydi ve manastıra şarap tedarik ediyordu. Bunun karşılığında Le Senne'den Cugnet'nin senetleri ödemesini sağlamasını istiyorlardı. Cugnet'nin onurlu biri olduğunu kanıtlaması halinde STN onunla iş yapacaktı: "İşini altına çevirecek malzemeyi kendisine tedarik edebiliriz; ama etkin, düzenli ve ödemelerine sadık olmalı."⁴¹ Paris piyasasından pay alma imkânı ve Cugnet'den 462 *livre*'yi tahsil etme ihtiyacı, STN'nin Le Senne'i oyalaması için yeterli sebeplerdi. Ödeme aczine düşeceğinden şüphelendikleri bir borçluyu genellikle mahkemeye vermekle tehdit ederlerdi ama bu kez Le Senne'i iş verme umuduyla kandıracaklardı.

40. Le Senné'den STN'ye, 2 Aralık 1780.

41. STN'den Le Senné'e, 10 Aralık 1780.

Başrahip Le Senne'in seyahatleri (mil olarak)

Le Senne 18 Aralık tarihli, son ikamet yerinin 12 kilometre güneydoğusunda bulunan küçük Louvre kasabasından gönderdiği sonraki mektubunda, STN'yi yeni bir hoşgörüyeye teşvik ediyordu. D'Alembert ile temasa geçmiş, ondan Le Senne'i editör olarak iş almaları şartıyla bütün eserlerinin STN tarafından yayınlanması için aşağı yukarı kesin söz almıştı. D'Alembert STN ile pazarlığa oturmaya gerçekten hevesli görünüyordu, çünkü iki hafta sonra Ostervald'a bizzat yazarak, STN'den Le Senne'e öğretmenlik ayarlama girişiminde inat etmesini ve ona basımevinde iş vermesini istedi: "Zavallı edebiyatçı öyle bir durumda ki işe her zamankinden daha fazla ihtiyacı var. Eserlerimi size yayınlamayı düşünüyorum; eğer bu gerçekleşirse onun da Neuchâtel'e yerleşmesi çok iyi olur; düzeltme işinde hem size hem bana yardımcı dokunacaktır."⁴² D'Alembert belli ki himaye-

42. D'Alembert'den STN'ye, 30 Aralık 1780. Bu, STN belgelerinde bulunan bir kopyadır. Her ne kadar orijinalini bulamasam da doğruluğundan şüphe etmek için bir neden yok. Ostervald ile Bosset, d'Alembert'i oldukça iyi tanıyorlardı çünkü eserlerinin yayınlanması konusunda onunla uzun görüşmeler yapmışlardı. 14 Haziran 1780'de Bosset onunla bir sonraki buluşması hakkında memlekettekilere şöyle yazıyordu: "Bana bazı el yazmaları gösterdi; basmamız için bize vermeyi düşündüğü el yazmaları sekiz cilt edecek küçük eserlerden oluşuyordu. Bu materyal

sindeki Le Senne için samimi bir kaygı duyuyordu. İlkbaharda Le Senne'in STN ile *Journal helvétique* konusundaki pazarlıkları boyunca başrahibi hem desteklemiş hem de yönlendirmiş, hatta Temmuz ayında "bu zavallı şeytani rahibe" yardım etmesi için II. Frederick'e ulaşmaya çalışmıştı.⁴³

Le Senne her tür yardıma muhtaçtı. Aralık ayında STN'ye de bildirdiği üzere durumu kritikti. "İşkence bitmek bir yana yeniden başlıyor, ya da her zamankinden azılı bir şekilde devam ediyor. Hakkımda kraliyet tutuklama emri çıkarıldığını söylüyorlar; orası kesin değil, ama şu anda zafer umudum olabilmesi için çok fazla düşmanla savaşmam gerektiğini açıkça görüyorum. Mösyö d'Alembert benim kaçmamı ve önerdiğiniz sığınmayı kabul etmemi öneren ilk kişiydi." Le Senne, şimdi aleyhindeki seferberliğin tam açıklamasını vermeden, sırrın bir bölümünü daha açığa vuruyordu. Collège des Bernardins'deki odalarından kaçmak zorunda olduğunu, çünkü polisin bu yeri bulup tüm el yazmalarına el koyduğunu yazıyordu. Hatta el koyulan eserler arasında eski kütüphane direktörü ve kraliyet evi sekreteri Lamoignon de Malesherbes'in desteğine mazhar olduğunu iddia ettiği "Observations patriotiques" adında kıymetli bir siyasi kitapçık da vardı. Ayrıca Madam Cugnet'nin kendisiyle bağlantısını açıklaması için emniyete çağrıldığını öğrenmişti. Belli ki bunun nedeni yetkililerin *Lettre contre le Premier ordre du clergé en faveur du second* başlıklı kitapçığın üretim ve dağıtımından Cugnet çiftini ve Le Senne'i sorumlu tutmasıydı. Madam Cugnet, Le Senne

için ona çeşitli düzenlemeler önerdim. Bana öyle geliyor ki en çok istediği, hatta bana en çok önerdiği şey, baskı ve kâğıt maliyetini bizim karşılamamız, sonra da kârların aramızda bölüşülmesiydi... Bundan sonra elinde yaklaşık üç cilt övgü bulunacak, ama henüz hazır değil. İsviçre'ye gelmekten bahsediyor." Pazarlıklara Le Senne katılmıştı. Görünüşe göre d'Alembert'in yakın çevresinde merkezi bir rolü vardı; II. Friedrich'in Voltaire'in ölümü üzerine düzenlenecek cenaze törenine ilişkin söylediği şu sözlerin bizzat imparatorundan çıktığının kaynaklarından biriydi: "Ebediyete pek inanmasam da razı oluyorum." Bosset'den STN'ye, 23 Haziran 1780. Ayrıca bkz. Bosset'nin 16 Haziran 1780 tarihli mektubu.

43. D'Alembert'den II. Friedrich'e, 24 Temmuz 1780, *Oeuvres de d'Alembert* (Paris, 1822), V, 431: "Mösyö de Catt, fanatik piskoposunun zulmüne maruz kalan zavallı Neuchâtel'in papazı lehine siz Majestelerine yeni bir tezkere ve sahih birtakım evrak verecek. Majestelerinizden ricamız, bu ayrıntıyı da dikkate almanız ve zavallı bir şeytan olan bu rahibi hayat boyunca beklediği ve uzun süredir istediği adalete kavuşturmanızdır." Cümledeki "Neuchâtel'in papazı" ifadesi yazım hatası olsa gerek.

ile bir daha iş yapmamaya söz vermiş ve dükkânı geçici olarak kapatmıştı –bulunmasının bu denli zor olmasının sebebi buydu. Ancak Le Senne’in bir arkadaşı Madam Cugnet’nin izini sürüp bazı konularda teminat almıştı: Madam işine devam edecekti, STN ile iyi ilişkilerini sürdürmek istiyordu ve 462 *livre*’lik senedi ödeyecekti.

Kendi borcundan bahsetmekten kaçınan Le Senne, STN’yi başka bir kitaba ilişkin sağlam ve kârlı bir teklifle baştan çıkarmaya çalıştı. Fransa’daki bölge papazları arasında “yasaların” yeni edisyonu için muazzam bir talep olduğunu fark etmişti. Bu polemik eser, ruhban sınıfının en altında yer alanların üstlerine, özellikle de “piskoposlara ve öşür toplayan keşişlere” dair şikâyetlerini bir araya getiriyordu. Le Senne kitabın müthiş satacağını biliyordu çünkü o ve ortakları imkânları az olan rahiplerden şimdiden 1.720 mektup almıştı, çoğu kitap için malzeme sunuyordu. Bir konuda STN’ye teminat veriyordu: “[Üst ruhban sınıfının] ilahi görevi, yetkinliği, ayrıca vergi kullanımı ve yönlendirmesi konusundaki sorular sebebiyle yeni edisyon hemen tükenecek. Kârlı bir spekülasyon olacak.” STN ilgilenirse, kendisine Chartres’taki Jakoben manastırının muhasebeciliğini yapan Peder Du Fossé aracılığıyla yazabilirdi. Peder, Le Senne’e İsviçre’de iş bulana kadar kendisini saklamayı önermişti.⁴⁴

Ostervald cevabında teklifin cazip olduğunu yazdı; peki Le Senne’in aklında nasıl bir eser vardı? On iki yapraklı formadan üç ciltlik *Traité du gouvernement de l’Eglise telle que J. C. l’a ordonnée, ouvrage très utile à MM. les curés pour la défense de leurs droits* gibi bir şey mi? Ostervald daha ziyade d’Alembert’in eserlerini yayınlamakla ilgileniyordu ve Le Senne’den ünlü filozofa “kitaplarının bir kerelik olsun özgür bir ülkede basılması yönünde bana ilettiği arzusunu” hatırlatmasını istedi. Öğretmenlik işine gelince, Bellelay manastırının reisi STN’nin Le Senne’i öneren

44. Le Senne’den STN’ye, 18 Aralık 1780. Le Senne’in “Observations patriotiques”i, daha önceden STN’ye önerdiği “L’Administration physique et morale de la France” adlı Neckerci deneme olabilir. Ancak öyle çok öneride bulunmuş, öyle çok el yazmasıyla uğraşmış ve başlıkları öyle sık değiştirmişti ki mektuplarında bahsettiği eserlerin tespiti imkânsız.

mektuplarına henüz yanıt vermemiştir.⁴⁵ Le Senne, Chartres'a varışından kısa süre sonra, 28 Aralık'ta yanıt verdi: Bu iş onun son umuduydu ama dayanacak fazla gücü kalmamıştı. "Fransa'dan ayrılmam her zamankinden daha elzem. Peşimdekiler iyice sıkıştırıyor, fırtına kopmak üzere... Günün birinde hikâyenin tamamını öğreneceksiniz. Mösyö d'Alembert size bizzat yazacak ve bu konuda son derece kızgın. Dostlarıma yük, kendime faydasız olmaya, her gün bir komploya kurban gitme tehlikesiyle yaşamaya devam edemem. Bu öyle bir komplo ki içindeki nefretin eşi yok; gaddar bir intikam duygusuyla kaplı ve maalesef oldukça güçlü bir nüfuzu var." Artık Paris'te bıraktığı dul kadın ve oğlu için para veya destek istemiyordu. Sadece kendisi için iş, hayatta kalmasını sağlayacak bir şey istiyordu. Manastır reisi at arabası ücretini karşılamazsa Neuchâtel'e yayan gidecekti. Ama Chartres'da Jakobenlerle uzun süre kalamazdı. Korku içinde, "Buradaki herkes güvenilir değil" diye yazıyor, mektuplarının denetlendiğini ekliyordu (ayrıca STN'den kendisine yazarken Du Fossé'nin adını kullanmasını ve posta ücretini ödemesini istemişti; çünkü standart pul parasını ödemeye gücü yoktu). Üst ruhban sınıfına yönelik saldırı önerisi durumunu daha da zora sokuyordu, ama STN bunu hararetli bir konu olarak gördüğünden STN için sansasyonel bir çöksatan olması da mümkündü. "Kilise vergisinin [*öşür: décime*] adaletsiz dağılımına, son toplantıdaki (1780 Mayıs ve Haziran'ındaki Fransız Ruhban Sınıfı Genel Kurulu) protestoların faydasızlığına ve piskoposların zorbalığına öfkelenen ikinci ruhban sınıfı, nihayet bölge papazlarının haklarını, vergi konusunu ve kilise vergisinin dağılımını gündeme getirmek istiyor... Ülkede bu kitabı çıkar çıkmaz satın almayacak tek bir bölge papazı ve yasaklamayacak tek bir piskopos bile yok. Üst ruhban sınıfının öfkelerini kazanmamı sağlayan şey, bu eseri yayınlama fikrimdi." Le Senne geçmişte *Code des curés* başlığıyla yayınlanmış eski bir eserin radikal bir revizyonunu yapmayı düşünüyordu. Üç gün içinde tanıtım ilanını, bir yıl içinde de bütün metni yazabilirdi. Fransa dışında, STN gibi bir yayıncı tarafından basılacaktı; STN, Fransa içinde gizlice abone toplamak adına

45. STN'den Le Senné'e, 24 Aralık 1780.

temsilciler gönderebilir ve alt sınıftaki rahiplerin memnuniyet-sizliğine parmak basarak pekâlâ servet kazanabilirdi.⁴⁶

Bir hafta sonra Ostervald'dan kötü haber geldi: Manastır reisi, Blancs Manteaux'da öğretmenlik kadrosu kalmadığını, ama boş bir pozisyon doğması halinde Le Senne'i ilk aday olarak düşüneceklerini bildirmişti.⁴⁷ Le Senne hemen bir mektupla cevap verdi; yardım istiyor ve Fransa'dan kaçmak zorunda olmasının nedenlerini eksiksiz anlatıyordu. "Ruhban sınıfının ilk kesimi piskoposluk vergilerine saldırı, öşür vergisinin istismarı ve maşların dağıtımı gibi gerekçelerle yetkililerin 'Mémoire des curés' eserine el koymalarını sağladı. Baskın sırasında basımevinin ve ortağımın mektuplarının yanı sıra benim de dört mektubumu buldular. O günden beri bizi çok aktif bir şekilde izliyorlar. Başta Mösyö d'Alembert olmak üzere bana en samimi duygularıyla bağlı olan kişiler, fırtına dinene kadar yurtdışına çıkmamı tavsiye etti."⁴⁸

Le Senne'in kaçışının arkasındaki hikâye ortaya çıkmıştı. Ruhban Sınıfı Genel Kurulu'nun toplandığı hassas dönemde, üst sınıf rahiplerin serveti ve imtiyazları aleyhine propaganda materyali üretirken yakalanmıştı. Bu tarz kurullarda çoğu zaman Gallikan Kilisesi'nin idaresine ve mali işlerine dair tartışmalar çıkardı; 1780 ilkbaharında ise alışılmadık şiddette bazı polemikler patlak vermişti. *Mémoires secrets*'de yüksek rütbeli papazlar arasındaki despotizmi ve çöküşü hicveden birçok yazı vardı; papazlar hem bireysel hem topluca iftiraya uğradıklarından yakınıyordu ve hükümetin, Le Senne'in kaleme aldığı "Mémoire des curés"nin 2.000 kopyasının da aralarında yer aldığı çok sayıda kitapçıga el koymasını sağladılar.⁴⁹ Le Senne bu metni 24 Mayıs'ta yazdığı mektupta STN'ye önermişti: "Önümüzdeki Pazartesi, ayın 29'unda Ruhban Sınıfı Genel Kurulu toplanacak. Oldukça kısa bir kitapçığı bu ilk buluşmaya yetiştirmek istiyorum. Bu sa-

46. Le Senne'den STN'ye, 28 Aralık 1780.

47. STN'den Le Senne'e, 4 Ocak 1781.

48. Le Senne'den STN'ye, 9 Ocak 1781.

49. *Mémoires secrets pour servir à l'histoire de la république des lettres en France* (Londra, 1777-1789), 36 cilt, 4 Haziran, 30 Haziran ve 11 Temmuz 1780 tarihli girişler.

yede piskoposlar oturuma ara verene kadar Paris'te dağıtılabilir.” Ama İsviçreliler diğer projeler gibi buna da ilgi göstermedi ve neticede Fransa’da el altından bastırmak zorunda kaldı. Biri tarafından yetkililere ihbar edilmişti ve yetkililer Le Senne’in tüm el yazmaları ve evrakları ile birlikte “Mémoire”ın tüm nüshalarına el koydu; artık ellerinde tutukluluk emri de vardı ve onu tutuklamaya çalışıyorlardı.

Le Senne 1781 yılının Ocak ayında polisin nefesini ensesinde hissediyordu. “Kılık değiştirmiş olmama rağmen Chartres’den ayrılmak zorunda bırakıldım... Görüyorsunuz Efendim, sığınacak yerim olmadan daha fazla yaşayamıyorum; sadece dostlarıma yük oluyorum ve sürekli diken üstündeyim.” Sonrasında Provins’e gitmeyi planlıyor ama oraya ne zaman ve nasıl gideceğini öngöremiyordu. Rotasının üzeri tehlikelerle doluydu ve yaya gitmek zorundaydı. STN’nin mektuplarını Peder Du Fossé kendisine iletcekti; Le Senne onların Neuchâtel’de kendisine en azından yarı zamanlı bir iş teklifi sunacağına umut bağlamıştı. *Journal helvétique* için yazılar yazacaktı. *Nouveau code des curés*’yi ezberden çoğaltabilirdi. Ayrıca d’Alembert’in önerisiyle hazırladığı ama polisin el koyduğu *Pensée choisies de M. Voltaire rangées par ordre alphabétique* adlı antolojiyi de yeniden derleyebilirdi. “Mösyö d’Alembert genel hatlarını bana verdi ve vurgulanması gereken önemli konuları bildirdi... Satışıyla ilgileneceği konusunda bana resmen söz verdi. Böyle bir kılavuzunuz olduktan sonra yanlış bir seçim yapamazsınız.” Tek “hamisini” var gücüyle abartan Le Senne, d’Alembert’in kendisinin “akıl hocası” olduğunu ve eserlerinin nihai edisyonunu yayınlamasına izin sözü verdiğini ısrarla vurguluyordu. Bu da yeterince ikna edici değilse, Ostervald onu sırf hayrına bile işe alabilirdi: “Bir an için bana bir nevi babalık etme lütfunu gösterin ve yüreğinizin sesini dinleyin. Bende ne Rousseau’nun yeteneği ne de Voltaire’in dehası var, ama onların çalışma azmine sahip olmakla övünüyorum.”⁵⁰

Bir ay sonra Le Senne, Chartres’ın 135 kilometre doğusundaki Provins’e ulaşmış ve dibe vurmuştu. *Journal helvétique*’e

50. Le Senneden STN’ye, 9 Ocak 1781.

yazı yazamıyordu çünkü inceleyeceği kitapları satın alacak parası yoktu. El yazmalarını da satıŖa çıkaramıyordu çünkü emniyet hepsine el koymuŖtu. *Code des curés* için tanıtım yazısını günde-remedi, posta parası bile yoktu. Çok hastaydı. Ŗubat soğuğunda pislik içinde Provins’deki Jakoben manastırına zor bela ulaŖtıėında, hapis fermanının hâlâ kendisini takip ettiğini dŖünüyordu. “Yol boyu bir sürü uyarı gördükten sonra oraya vardığımda ölümüne hastaydım ve çamur içindeydim” diye yazıyordu. Peder Fardel adındaki manastır başrahibi dostuydu ve bir süre onu saklayabilirdi ama Le Senne çok fazla dayanamazdı. “Nihayet bu seyyar hayatın bitme zamanı geldi. Sadece bir yere yerleŖip alıŖmak istiyorum... Sefaletimin bitmesi ve dilediğim iki Ŗeyi –iŖ ve geçim– nihayet elde etmem size bağlı.”⁵¹ Voltaire’in yaŖam döngüsünün en aŖaėı evresinde tasvir ettiği *avalhı Ŗeytanı* kadar dipteydi.

Las! o courir dans mon destin maudit!
N’ayant ni pain, ni gite, ni crdit,
Je rsolus de finir ma carrire.

Bittim! Daha nerede kovalayayım kaėpe kaderimi!
Ne ekmeğim ne bir atım ne de itibarım var,
Bitsin bütün iŖlerim, benden bu kadar.

Ostervald verdiği yanıtla Le Senne’in tutunduğu son dalı da kırmıŖ oldu. Bellelay manastır reisi, Blancs Manteaux’da ilerisi için herhangi bir iŖ ihtimalinin bulunmadığını yazmıŖtı; STN de hiçbir Ŗey veremiyordu, çünkü Amerikan Bağımsızlık SavaŖı’nın dolaylı sonucu olarak kendi iŖleri de çıkmaza girmiŖti. Dahası STN, Cugnet’nin senetleri konusunda da endiŖeliydi; STN’nin Le Senne’in tavsiyesiyle görev verdiği Paris temsilcisi Quandet de Lachenal’den gelen haberlere göre, Cugnet Louvre’daki dükkânı hâlâ amamıŖtı.⁵² Ne var ki çok geçmeden Quandet bir gün Cugnet ve eŖini dükkânda buldu; iŖyerini polisin desteğiyle ancak

51. Le Senne’den STN’ye, 9 Ŗubat 1781.

52. STN’den Le Senne’e, 25 Ŗubat 1781.

açabilmişlerdi. Her zamanki gibi iyimser beklentiler içindeki çift, Lenoir'ın himayesi sayesinde STN ile yoğun iş yapmayı umduğunu, STN kitapları için Le Senne'e verdikleri toplam 662 *livre*'lik üç senedin tamamını ödeyeceğini söylüyordu. Yeraltı kitap ticaretinin kurdu olan Quandet, çiftin işyerinin sağlıklı işlediğine dair rapor verdi, ama Le Senne hakkında söyleyecek olumlu sözü yoktu: "Ben eğri oturup doğru konuşurum; duyduklarına bakılırsa, Rouen'daki St. Yon'da on sene kapalı kalmış bu keşiş eskisi, alçağın teki... Burada dürüstlükten uzak, ahlakı bozuk biri olarak tanınıyor."⁵³

Ancak STN'nin alarma geçirilmesine pek de gerek kalmamıştı; Quandet'nin üç senetten bahsetmesi başlı başına yeni bir haberd. Le Senne, STN'ye Cugnet'nin sadece iki senedini ciro etmişti: Biri vadesi Haziran 1781'de gelecek olan 262 *livre*'lik, diğeriye Ağustos 1781'de dolacak 200 *livre*'lik senetti. 202 *livre* 1 *son* değerindeki, vadesi en yakın olan, Nisan 1781 tarihli üçüncü senedi ise kendine saklamıştı. Paris'ten ayrılmadan hemen önce, nakit sıkıntısıyla boğuşurken, Ostervald'a yazdığının aksine İsviçre'den gelen kitapların üçte ikisini değil, tamamını Cugnet'ye satmıştı. 202 *livre*'lik senedi dul Bauprais'ye ciro etmişti, böylelikle vadesi geldiğinde Le Senne etrafta yoksa bile kadın senedi tahsil edebilecekti. STN'ye ise müşterilerden tahsil eder etmez tutarı kendilerine göndereceğini söylemişti. Dolayısıyla, Cugnet'nin dükkânında sahip olduğunu iddia ettiği hissesi 202 *livre*'lik kitaptan ibaretti ve o da kanunen STN'ye aitti. Hatta Le Senne bu senedi üçkâğıt yoluyla Nisan ayında Madam Bauprais aracılığıyla tahsil etmeyi planlıyordu. Ostervald bunun üzerine Quandet'ye talimat vererek Cugnet'nin 202 *livre*'lik ödemeyi durdurup "mübarek adama" engel olmasını söylemişti.⁵⁴

Quandet emri fazlasıyla yerine getirdi. Dul kadın bir gün Cugnet'nin dükkânına girerken tepesine bindi; kadın senedi gösterince elinden kaptı, sağlam bir fırça attı ve Chesnon adındaki polis memurunun yolunu tuttu. Polisten bu senede dolandırıcılık delili olarak el koymasını istedi. Aslında STN'ye yazdığı gibi, Qu-

53. Quandet de Lachenal'den STN'ye, 7 Mart 1781.

54. STN'den Quandet'ye, 11 Mart 1781.

andet'nin böyle bir yetkisi yoktu ve Chesnon'un onunla işbirliği yapmasının tek sebebi, Cugnet'nin emniyetle ilişkisiydi. Senet kanunen net bir şekilde bağlayıcı nitelikteydi ve Cugnet'nin dul Bauprais'ye 202 *livre* 1 *son* ödemesini gerektiriyordu. Madam Bauprais senedin ciro edileceği kişi olarak meblağın ödenmesinde ısrar edebilir, borcun nihai ödemesini STN'nin takdirine bırakabilirdi. İsviçreliler, Le Senne'e yönelik resmi bir dava açmamıştı, çünkü Le Senne ustalıklı davranıp, kendi senetlerini Neuchâtel'e bile yollamadan borcunu Cugnet'ye aktarmıştı. Elbette hakkında dolandırıcılıktan dava açabilirlerdi ama Le Senne saklandığı yeri her hafta değiştiriyordu ve sürekli aranıp bulunması gerekecekti; hatta tutuklanmasını sağlasalar bile, fitneci bir kitapçık [*pamphlet*] yazarı olarak hapisshanede tutulacak, borcun ödenmesi için kaynak bulunamayacaktı. Bu yüzden İsviçrelilerin iki ayrı cephede dikkatle mesafe katetmesi gerekiyordu: Birincisi, Le Senne'i ikna edip, dul Bauprais'ye 202 *livre* üzerindeki hakkından feragat etmesini sağlamasını istemeleri gerekiyordu; ardından, her ne kadar Cugnet'nin yasal yükümlülüğü kendilerine değil Le Senne'e karşı olsa da, bu tutarı Cugnet'den almaları şarttı. İki zavallı şeytan o kadar uzun süredir Grub Sokağı'nda yaşıyordu ki, herhangi bir ahlaki baskı ikisine de vız gelirdi; ancak STN, Le Senne'in iş ihtiyacına ve Cugnet'nin korsan kitap getirip dağıtmak için duyduğu arzuya güvenebilirdi.⁵⁵

Quandet'nin dul Bauprais'yi tuzağa düşürmesinden kısa süre sonra STN, Le Senne'e mektup yazarak dul kadının para üzerindeki hakkından feragat etmesini istedi. Yenildiğini ve önünün kesildiğini gören Le Senne senedi vermeyi kabul etti ve yaşananlar için suçu Quandet'ye ve Cugnet ikilisine atmaya kalktı. Onların hilebaz olduğunu, STN'nin servetine el sürülmeden bunlardan kurtulursa şanslı sayılacağını yazıyordu. Elbette STN'yi onlarla tanıştıran kendisiydi ama ne kadar alçak olduklarını fark edememişti. “Hem kim her gün üçkâğıda gelmiyor ki?” diye soruyordu. Ardından kendisinin bütün bu karmaşa içindeki rolüne dair uzun, karışık, üstelik inandırıcı olmayan bir

55. Le Senne'in yaptığı yolsuzluğun analizi esasen STN'nin Quandet ile yazışmalarına, özellikle de STN'nin 11 Mart 1781, Quandet'nin ise 23 Mart ve 2 Nisan 1781 tarihli mektuplarına dayanıyor.

açıklamada bulunduktan sonra, daha neşeli bir konuya, STN için ne kadar faydalı bir yardımcı olabileceği mevzusuna geçiyordu. D'Alembert'den daha yeni mektup almıştı; ünlü yazar eserlerini STN'ye yayınlama planından vazgeçmemişti. Le Senne ayrıca düşman safında büyük gelecek vaat eden bir iş fırsatına rastlamıştı: İyi ilişkiler içinde olduğu bir dini tarikat, çok sayıda din ve ibadet kitabının yeni edisyonlarını istiyordu; aralarında, 10 bin basılacak bir dua kitabı da vardı. Le Senne, Troyes'da olacaktı ve STN teklifle ilgilenirse kendisine oradan yazabilirdi. Kente henüz yeni gelmişti; Provins'deki hasta yatağından kalkıp 65 kilometrelik yolu bir şekilde almıştı. Görünüşe göre, bir ara Reims'e gidip gelecek olsa da Troyes'da bir süre kalmayı düşünüyordu.⁵⁶

Kısa süre sonra Quandet, Madam Bauprais'nin senet üzerindeki hakkından feragat etmeyi kabul ettiğini bildirdi; STN artık sadece Cugnet ile uğraşacaktı. Dükkânın gidişatı iyi görünüyordu, zira 2 Nisan'da Cugnet STN'ye başarılı bir şekilde faaliyete başladığını bildirdi. Lenoir işi koruma konusunda hâlâ aynı şevki taşıyordu çünkü "Başrahip Le Senne denen kişiyle öyle masumane bir ilişkim vardı ki ona atfedilen kötülükleri ne biliyor ne de paylaşıyordum. Bunlar benim için yabancı şeyler ve ne olduklarını bilmek dahi istemiyorum." STN'nin kitapları hâlâ Cugnet'in mülkiyetindeydi ve kendilerine olan borcunu açıkça kabul ediyordu. STN'den tek isteği, 202 *livre*'lik senedin ödemesini ötelemesine izin vermeleri idi; Le Senne ile yaşanan sorunlar ve dükkânın açılışındaki gecikme düşünülünce makul bir talepti.⁵⁷ STN erteleme isteğini kabul etti; bunun üzerine Le Senne ile aralarında mali ilişki kalmadı. İsviçreliler Cugnet'ye seyyah başrahip konusunun tamamen kapatılmasını istediklerini söylediler: "Bizim alanımızda kendisine iş bulma arzumuz tamamen sona ermiştir."⁵⁸

56. Le Senne'den STN'ye, 23 Nisan 1781.

57. Cugnet'den STN'ye, 2 Nisan 1781. Cugnet ayrıca Le Senne'in Paris'te "çok kötü bir izlenim bıraktığını" belirtiyor ve ondan kitap almasının sebebini, manastır başkanının kitapların nakliye parasını ödeyememesine, bir de kitapların Brunoy'a ulaşması üzerine taşıma senedini ödemiş olan manastır başkanı Bretin'in parası iade edilene kadar bunları bırakmamasına bağlıyordu. Yani Le Senne, STN'ye yazdığının aksine, hiçbir zaman kitapların sahibi olmamıştı ve Paris'ten kaçtığı sırada muhtemelen beş parasızdı.

58. STN'den Cugnet'ye, 8 Nisan 1781.

Ne var ki başrahibin konuyu kapatmaya niyeti yoktu. STN’nin Cugnet ile yaptığı anlaşma, Le Senne ile yazışmalarındaki harareti azalttı. Hatta Le Senne’in dua kitabı basma önerisi STN’nin ilgisini biraz daha canlı tuttu. Bu arada Le Senne bitmek bilmez proje ve tekliflerini yağıdırmayı sürdürüyordu. 8 Mayıs 1781’de Troyes’ya dönmüştü ve dersini aldığını ilan ediyordu: “Edebiyat âleminde Quandet ve Cugnet gibi tüm kaçakçılar ancak ve ancak düşünen insanlar tarafından aşağılanmaya ve hor görülmeye layıktır.” Cîteaux manastırının reisiyle dua kitabının basılması için pazarlık yapıyor ve işi almak isteyen iki Fransız basımevinden ziyade STN’nin tercih edilmesini sağlayabileceğini düşünüyordu. Maalesef II. Joseph aydınlanmacı despotizme uygun davranarak İmparatorluk’taki manastırlara dua kitabı ithalatını yasaklamıştı. Bu emir sonucu yüzden fazla Sistersiyen manastırı yeni edisyon için müşteri olmaktan çıkıyordu; bu yüzden manastır reisi işi verme konusunda tereddütlüydü. Bu arada Le Senne’in önerebileceği bazı müthiş el yazmaları da vardı: Bir adet “1780 yılında Fransa Devleti” ve Voltaire antolojisi. Antolojinin iyi kazandıracağı kesindi, çünkü d’Alembert Fransa’da en az 500 kopyanın satışını bizzat ayarlayacağına söz vermişti. Le Senne hâlâ bir “maaş ve neticesinde ekmeğini bir nebze garantiye alma” arzusundaydı; İsviçre’nin herhangi bir yerindeki bir manastırda veyahut Porrentruy ya da Fribourg’da olmasa bile, Bern veya Soleure’de bir öğretmenlik işi arıyordu.

STN teklifle ilgilendiğini, ancak dua kitabının basımı için avans vermekten çekindiğini belirtince Le Senne güvence verdi: Tüm maliyetler Sistersiyen tarikatı tarafından karşılanacaktı ve devasa bir pazar söz konusuydu; çünkü 1.500 manastırda Sistersiyen ayini yapıyordu, üstelik Almanya’da bulunan ve İmparator’un yasakladığı 100 manastır bu rakama dâhil değildi. Le Senne, STN’ye teklif vermesi ve şartlarını mektupla sunması için bastırıyordu. Mektubu Cîteaux olayını görüşmek için gittiğinde tarikat liderine bizzat sunacaktı. İsviçreliler onun tavsiyesine uydu ve manastır reisinin 8 bin nüshanın basımı için para vermesi durumunda yeni bir baskı fontu almayı önerdi. Ancak proje sonuçsuz kaldı; bunun sebebi Le Senne’in Cîteaux’daki

nüfuzunu alenen abartmış olmasıydı. Görünüşe bakılırsa aslında sadece oradan bir papazı tanıyordu; adam da Le Senne basım işleriyle ilgilenirken manastır reisini ikna etme umuduyla yeni dua kitabının taslağı için birkaç sayfa yazmıştı.⁵⁹ Teşebbüs her iki tarafta da çöktü, ama kayda değer bir plandı çünkü 18. yüzyıl sonu yayıncılığındaki kâr güdüsünün çiğliğini ortaya koyuyordu. Neuchâtel'deki yayıncılar 16. yüzyıl boyunca şevkle Protestan propagandası üretmişti. 17. yüzyılda Ostervald'ın atalarından biri İncil'in şerhli bir edisyonunu çıkarmış, ancak bu metin Fransa'da sakıncalı bulunmuş ve toplatılmıştı. Ostervald çok sayıda filozof tanıyor ve onların görüşlerini paylaşıyordu. Ancak bu aydınlanmacı Protestan yeterince para ödendikten sonra, ruhban sınıfına karşı bir başrahibin önerdiği bir Sistersiyen dua kitabını memnuniyetle basabilirdi.

Le Senne'de teklif çoktu. "Fransa Devleti" planı için bastırmayı sürdürdü. Bu metin "kamu yönetiminin ahlaki ve fiziksel boyutları hakkında son yirmi yılda yazılmış her şeyi kapsayan sistematik bir araştırma" olacaktı. "Mösyö Malesherbes [eski kütüphane müdürü ve Kraliyet Evi Sekreteri C.G. de Lamoignon de Malesherbes] metni gördü ve olumlu görüş belirtti"⁶⁰ diye yazıyordu. Fizyokratik metinler derlemesiydi; Le Senne'in yazdığına göre, 500 ciltlik bir toplam bizzat Malesherbes'in kılavuzluğunda iki cilde indirilmişti. Projeyi muzaffer bir edayla anlatan Le Senne, STN'nin ilgilenmesi halinde "Şarlken'den II. Joseph'e Modern Avrupa'nın Tarihsel, Eleştirel ve Felsefi Hikâyesi" için önsöz yazabileceğini ekliyordu. Son olarak, STN faaliyetlerinin kaçakçılık tarafında da hâlâ işe yarayabilirdi çünkü Saint Denis'deki bir bakkal aracılığıyla kitapları Paris'e sokmanın sağlam bir yolunu bulmuştu.⁶¹ İsviçreli bu tekliflere cevap bile vermedi, yine de Le Senne onlara "Fransa Devleti" metnini göndermekten geri kalmadı. Bir kez okutabilirse bu el yazmasını

59. Dua kitabı projesi hakkında bkz. Le Senne'in STN'ye 8 Mayıs, 25 Mayıs ve 11 Temmuz 1781 tarihli mektupları; STN'nin Le Senne'e 17 Mayıs, 2 Haziran ve 17 Temmuz 1781 tarihli mektupları; STN'nin Cîteaux Başrahibine 2 Haziran 1781 tarihli mektubu. Başrahip STN'nin mektubuna hiçbir zaman cevap vermeyecekti.

60. Le Senneden STN'ye, 25 Mayıs 1781.

61. Le Senneden STN'ye, 11 Temmuz 1781.

alacaklarını umuyordu. Posta ücretini verecek parası olmasa da (metni İsviçre’ye giden bir arkadaşıyla yollamıştı) hazırlamakta olduğu, eğitim hakkındaki bir eserin basımını finanse etmesi için bu projenin yeterince kârlı olacağını hesaplıyordu. Ancak sonbahar geldiği için kaygılıydı. Kışı hastalık ve aylıklıkla geçirmemek adına “sürekli kaygı hali sürse de geçinmek için bir an evvel geçici de olsa bir yol bulmalıydı.” Belki de STN bazı kitaplarını Troyes’da satmasına izin verir veya ona Prusya’da iş ayarlardı. STN’nin orada bağlantıları olduğunu ve “filozof kralın”⁶² ikinci veya üçüncü kütüphane memuru gibi bir iş bulunabileceğini düşünüyordu.

STN ne bu çağrıya ne de bir sonrakine yanıt verdi. Le Senne Kasım sonunda bir kez daha el yazmasının akıbetini öğrenmek istedi ve STN’den kendisine “St. Etienne’den Troyes’ya mevkidaşı olan ev sahibi Mösyö Richard’ın ikametindeki Mösyö Başrahip Hubert” ismiyle yazmasını talep etti.⁶³ Görünüşe göre “Hubert” ismini mahlas olarak kullanıyordu ve geçici bir öğretmenlik işi ayarlamıştı. Ostervald nihayet cevap vererek STN’nin eseri basacağını, ama bunun için Le Senne’in Troyes’dan bulacağı ve kendisine desteklemek için ikna edeceği kişilerden tahsil edeceği finansmanla kitabın bütün maliyetini önceden karşılaması gerektiğini belirtti.⁶⁴ Le Senne eğer iddia ettiği gibi Troyes’da kendine destek çıkacak birilerini bulmuşsa bile 22 Aralık itibariyle bu desteği kaybetmişti; zira STN’ye bu kez 67 kilometre uzaktaki Auxerre’den yazıyor, kitabın basım masraflarını STN’nin karşılaması, ya da kendisi için başka bir yayıncıya satması, ya da “Gençler için Ahlak Üzerine Deneme”nin bir el yazmasını alması, o da olmazsa Neuchâtel’de küçük bir okul açmasına yardım etmesi için yalvarıyordu. Yine çaresiz olduğu açıktı; belli ki Troyes’da başı derde girmişti. Auxerre’de geçici olarak bulunduğundan STN’den şöyle bir ricada bulunuyordu: “Bana ismimi belirtmeden, sadece Mösyö Charton’un evindeki Mösyö Bauprais, Rue de Poncelot, Auxerre” biçiminde yazın.⁶⁵

62. Le Senne’den STN’ye, 27 Ağustos 1781.

63. Le Senne’den STN’ye, 26 Kasım 1781.

64. STN’den Le Senne’e, 9 Aralık 1781.

65. Le Senne’den STN’ye, 22 Aralık 1781.

Ancak on hafta sonra Le Senne hâlâ Auxerre'deydi; “gençlerin öğretmeni Bauprais” olarak yaşıyordu ve işler iyiye gidiyordu. “Bauprais anne tarafımın soyadı” diye açıklıyordu. “Kıskanç ve can sıkıcı tipleri kendimden uzak tutmak için bunu kullanmam gerekti. Matematik ve edebiyat dersleri vererek bu küçük kasabada geçinmenin zayıf da olsa bir yolunu buldum. Elbette çoğu zaman kendimi canlı değil ölü gibi hissediyorum, ama çalışıyorum ve faydalı oluyorum... Kaderden lütuf beklemiyorum. Her şey tam zıddını beklemeye zorluyor. Ama insan Tanrı'nın tartışmasız takdirini sorgulayamadığından, umut ile umutsuzluk arasında dalgalanmaktan başka çaresi yoktur. Bence bu iyi bir felsefe yazısı.”⁶⁶ Aslında bu bir çaresizlik ve teslimiyet felsefesi, bir zavallı şeytan felsefesi idi:

Quel parti prendre? où suis-je et qui dois-je être?
Né dépouru, dans la foule jeté,
Germe naissant par le vent emporté,
Sur quel terrain puis-je espérer de crâitre?

Hangi yolu seçmeli? Neyim ben, kime dönüşeyim?
Doğuştan garibim, atmışlar içine güruhun,
Rüzgârın taşıdığı bir tohum,
Bilmem ki hangi toprakta yeşeririm?

Le Senne eski dostu Quiquincourt aracılığıyla hâlâ Paris'ten olup bitenlerden haberdardı. Arkadaşı edebiyat piyasasında spekülasyon fırsatı doğar doğmaz bildiriyordu. 1782 baharındaki en iyi spekülasyon hâlâ ruhban sınıfı karşıtı konular gibi görünüyordu ve Le Senne üst düzey rahiplerin zenginliği, görev suistimali ve despotizmine yönelik saldırı fikriyle gelmişti. Ancak İsviçreliiler artık mektuplarına cevap vermekle uğraşmıyordu, bunun bir sebebi de Le Senne tarafından “birçok yazara karşı korkunç derecede kayıtsız olmak” ve tartışmalı kitapçıkların satış gücünü takdir etmemekle suçlanmalarıydı: “Bu

66. Le Senne'den STN'ye, 17 Mart 1782.

tarz eserler en iyi kitaplardan çok daha iyi satar”⁶⁷ diyordu. Yine de el yazmalarını önermeye devam etti; aralarında kilise tarihine dair iki eser ve d’Alembert’in lütfuyla edindiği, d’Alembert’in eserlerinden uyarlanmış “ahlak ilmi” içeren bir “müfredat programı” da vardı.⁶⁸ STN, kitabın böyle bir büyük bir imza sayesinde ilgi ve para getireceğinde hemfikir di ancak Quandet de Lachenal aracılığıyla yaptırdığı gayriresmî piyasa araştırması sonunda projeden vazgeçti. Quandet, Paris’te tanıdığı yazar ve kitapçılara konuyu açmış ve d’Alembert’in yıldızının söndüğünü bildirmişti: “Baylar, her ne kadar Mösyö d’Alembert şöhretli biri olsa da eserleri için sunduğu fiyatın sadece yarısını vermeniz yönünde cesur bir tavsiyede bulunmak isterim. Burada kimsenin müsvedde kâğıt olarak bile almayacağı denemeleri [*mélanges*] bir yana, en iyi eserleri olarak görülen geometri çalışmalarının bile Kepler, Newton gibi ustaları öne çıkaran dehanın derinliğinden çok uzak olduğunu sadece kendi tahminlerimle değil, başkalarının da tanıklığıyla açıkça söyleyebilirim.”⁶⁹ D’Alembert’in eserlerini yayınlama fikrinden soğuyan STN, Le Senne’in bunları kendi düzyazı süzgecinden geçirerek basma teklifine de sıcak bakmayacaktı.

Ancak başrahip her zaman olduğu gibi yine başka bir projeyle geldi. Genç bir edebiyatçıya kitap ticaretinin zevki ve kârı hakkında konuşarak aklını çelmişti. Genç adam bir kitapçı açmaya hevesliydi; sermayesi de zengin, yaşlı ve çocuksuz bir akrabasından gelecekti; akrabası delikanlıya çok düşküncü ve servetini ona bırakacaktı. Le Senne yeni işletmenin bir nevi koruyucu meleşti olacak ve STN’nin dükkâna mal vermeyi kabul etmesi halinde İsviçrelilerin kitapları için önemli bir satış noktasına dönüşmesini sağlayacaktı. Karşı tarafı motive edecek bir üslupla, “Bu Cugnet işine benzemiyor” diyordu.⁷⁰ Ancak STN artık bu *projeler adamı*’na ihtiyatlı yaklaşmayı öğrenmişti. Teklifi

67. Le Senneden STN’ye, 4 Haziran 1782. Ayrıca bkz. Le Senne’in 3 Nisan, 25 Nisan, 23 Haziran ve 2 Ağustos 1782 tarihli mektupları.

68. Le Senneden STN’ye, 23 Haziran ve 8 Ağustos 1782.

69. Quandet’ten STN’ye, 2 Ekim 1782.

70. Le Senneden STN’ye, 15 Ağustos 1782.

görmezden geldi ve Le Senne'in mektuplarına yanıt vermeyi bırakarak yeni öneriler için de cesaretini kırdı.

Bu strateji sayesinde başrahibin sonu gelmez önerileri nihayet sona erdi; en azından artık bunları İsviçre, Avignon, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İngiltere'deki diğer bağlantılarına yöneltmeye başladı. Ancak 1784 Nisan'ında Le Senne, STN'nin spekülatif içgüdülerini harekete geçirmek için yeni bir hamle yaptı. Hâlâ Auxerre'deydi ve "zengin, aktif ve bilgili", Oğul Fournier adındaki bir kitapçıya kendini sevdirmişti. Fournier Fransa'da giderek yaygınlaşmaya başlayan cinsten bir kitap kulübü kurmuştu, STN'nin bol miktarda kitabının stoklayıp dağıtımını üstlenebilirdi. Le Senne ayrıca iki yıl önce Neuchâtel'e gönderdiği birtakım el yazmalarının İsviçrelilerin ilgisini çekip çekmediğini soruyordu. Birkaç bedava kitap karşılığında el yazmaları üzerindeki hakkını onlara devredebilirdi. Ama artık eskisi kadar parasız değil gibiydi. Öğretmenlik işi devam ediyordu ve bir şekilde kendine yılda 1.000 *livre*'lik rahip aylığı bağlatmıştı. Aylık sayesinde Le Senne'in mektuplarında yeni bir dindarlık dalgası seziliyordu, zira şimdi d'Alembert konusunda adeta bir sofı gibi konuşuyordu. D'Alembert 29 Ekim 1783'te ölmüş ve isimsiz bir mezara inançsız biri olarak defnedilmişti. Le Senne'in aktardığına göre, ünlü filozof ölümünden altı hafta önce eserlerini STN'ye yayınlama planından bahsetmişti. Her ne kadar d'Alembert o günlerde el yazmalarını gözden geçiremeyecek kadar hasta olsa da projeyi yarım bırakmak istemiyordu ve bitirmesi için Le Senne'den Neuchâtel'e gidip kalan işleri halletmesini istemişti. Ancak Le Senne daha yola çıkamadan koruyucusunun ölümünü haber almıştı: "Hani derler ya, gerçek inananları gerçekten üzen bir ölüm; çünkü ne tövbe etti ne de Hristiyan olmayan felsefesinden geri adım attı. Onu sadece Tanrı yargılayabilir. Ama Mösyö d'Alembert kötü ün salmış Voltaire'e karşı bu kadar saygı duymasaydı da büyüklüğünden bir şey kaybetmezdi."⁷¹ Başrahip, Grub Sokağı'ndaki ilk günlerinde, d'Alembert'in talimatıyla bir Voltaire antolojisi derlemeye giriştiğini unutmuş gibiydi.

71. Le Senne'den STN'ye, 26 Nisan 1784.

Ancak beş ay sonra Voltaire üslubuna geri döndü. Yeniden yollardaydı ve kaçıyordu. Auxerre yakınındaki Monetau köyünden yazdığı mektupta, mensup olduğu tarikatın Auxerre kolunun baskı altında olduğunu ve hem aylığının hem de öğretmenliğinin bittiğini anlatıyordu. Bir kez daha Fribourg’da kendisine iş bulması için STN’ye yalvarıyor ve eski bir kitapçıyı yeni bir başlıkla basmayı öneriyordu: “Fransa Ruhban Sınıfının Gelirleri’... Tanıtıcı üslup ruhban sınıfının serveti konusunda kamuoyuna doğru bir fikir vermeyi amaçlıyor.”⁷² İsviçrelilerden cevaplarını yeni verdiği adrese yollamalarını istiyordu; ama o cevap hiç gelmedi ve bir daha Le Senne’den haber almadılar.

LE SENNE, BİZZAT VOLTAİRE’İN “Zavallı Şeytan’a” atfettiği ahlaki özelliklerin ete kemiğe bürünmüş haliydi: “Yazarın bu eseri 1758 yılında, şiir yazarak deha olacağını düşünen bir genci edebiyatın tehlikeli yolundan alıkoymak adına kaleme aldığını ve bunu yaparken çok eğlendiğini biliyoruz. Asla mutluluk getirmeyen bu tutkuyla mahvolanların sayısı şaşılacak kadar çok... Uyaklar ve umutlarla geçiniyor, fakirlik içinde ölüyorlar.”⁷³ Başrahip, ayrıca Rameau’nun yeğeninin sofrada arkadaşlarından biri de olabilirdi: “Cesur kumandanları olma şerefine nail olduğum bir yığın itibarsız dilenci, yavan asalak, utangaç sürüler. Dışarıdan hoş görünüyoruz, ama içimizde dargın ve özellikle de açız. Kurtlar bizden aç değil, kaplanlar bizden gaddar değil.”⁷⁴ Aslında Le Senne zavallı şeytan temasının öyle isabetli bir tecessümüydü ki kariyeriyle bu kavrama yeni açılar kazandırabilirdi. Birisi Pope ve Swift’in hicvini Londra’daki Grub Sokağı ile ilişkilendirecek kadar iyi anlayabiliyorsa,⁷⁵ bunların arkasındaki ortamı keşfederek Voltaire ve Diderot’nun eserlerine de anlam kazandırabilirdi. Yazar müsveddelerini dalga geçilecek entelektüel bunaklara çe-

72. Le Senne’den STN’ye, 18 Eylül 1784.

73. “Le Pauvre Diable”, s. 99.

74. Denis Diderot, *Le Neveu de Rameau*, ed. Georges Monval (Paris, 1891), s. 91.

75. Pat Rogers, *Grub Sokağı: Studies in a Subculture* (Londra, 1972).

viriyor, sonra bu rolü düşmanlarına veriyorlardı. Ancak kendi saflarında da bolca yazar müsveddesi vardı. Edebiyat Cumhuriyeti zavallı şeytanlarla, sefil yaşamlarını karşılarına çıkan her şeyi yaparak idame ettirmeye çalışan etten kemikten gerçek adamlarla doluydu. Antoloji derliyor, dergilere yazıyor, el altından el yazmalarını satıyor, yasaklı kitapların kaçakçılığını yapıyor ve polise casusluk ediyorlardı. Zavallı şeytanlık bir yaşam tarzıydı ama bozulup yeniden kurulması zordu, çünkü birçok edebî üçkâğıtçı zaman içinde giderek erişilmez hale gelen bir karanlığın içinde yaşıyordu. Le Senne’in önemi, bu türü temsil eden bir örnek olmasından ileri geliyordu. Muazzam sayıda makale, kitapçık ve kitap yazmasına karşın, dosyası STN evrakları arasında kalıp günümüze ulaşmasa, bir daha bulunamayacak şekilde geçmişin içinde yitip gidecekti. Bu dosyayı incelemek, Voltaire’in küçümseyerek *aşağı edebiyat* [*la basse littérature*] dediği dünyanın dibindeki hayatı incelemektir.

STN’ye ilettiği sonu gelmez önerilerin gösterdiği üzere Le Senne bir fikir tüccarı, bir projeler adamıydı. Her şekil ve boyutta proje üretiyordu: Romanlar, tarihler, denemeler, gezi kitapları, kitapçıklar; satacağını düşündüğü her şey. Ama esnaf ağzını takındığında, en kârlı kitapların “önyargılara saldıranlar”⁷⁶ olduğunu söylüyor ve tekliflerinin çoğu Aydınlanma Çağı’nın belli konularını yansıtıyordu. Felsefecilerin eserlerini popüler hale getiriyordu. Bunu bazen din savaşlarının felsefi tarihi gibi önerilerinde olduğu üzere örtük, bazense Fizyokratik yazı antolojisi, Malesherbes’den onay alan Voltaire antolojisi, ya da d’Alembert’den mülhem eğitim ve ahlak üzerine deneme gibi planlarında olduğu üzere açıktan yapıyordu.

Felsefi projeler repertuarının öne çıkan teması kilisenin kutsallığını bozmaktı. Le Senne ruhban sınıfı karşıtı bir rahipti; Aydınlanma taraftarları arasında böyle başrahipler çoktu, saldırganlarını hep “piskoposluğun despotizmi” ve üst tabakadaki rahiplerin zenginliğine yöneltiyordu. 1780’de Fransa Ruhban Sınıfı Genel Kurulu sırasında bu konuda yazdığı kitapçıklardan dolayı

76. Le Senne’den STN’ye, 27 Mayıs 1780.

hakkında kraliyet tutuklama emri çıkarıldı ve iki yıl boyunca av hayvanı gibi taşrada bir oraya bir buraya kaçışmak zorunda kaldı. Chartres’daki Peder Du Fossé ve Provins’daki Peder Fardel gibi anlayışlı rahiplere sığındı ve görünüşe bakılırsa bütün Fransa’da kiliseye inancını yitirmiş çok sayıda bölge papazı ve başrahiple bağlantısı vardı: Piskoposluk karşıtı “Papazların Kanunu” eserini hazırlarken kilise mensuplarından yüzlerce mektup almasının sebebi buydu. Bu metnin Fransa’daki her papaz tarafından alınacağını ve her piskopos tarafından yasaklanacağını söylüyordu. Çoğu zaman kendisi gibi kilise karşıtı kitapçıklar satan veya satın alan isimsiz rahiplerden bahsediyordu: Cugnet için sevkiyatları deposunda saklayan Başrahip Bretin, yine Cugnet’nin dükkânıyla irtibatı bulunan Chez-le-Roi menşeli başrahip, gizlice piskoposlar aleyhinde propaganda metinleri satan Başrahip Lanvin ve *L’Intolérance ecclésiastique* ya da *Essai philosophique sur le monialisme* gibi eserleri satın alan Bernardins’dan Giroux. Bu kişiler genellikle sanıldığından daha önemli olabilecek bir “ruhban yeraltı dünyasının”⁷⁷ varlığını gösteriyordu. Çünkü Le Senne ve işbirlikçileri sadece kilise hiyerarşisinin alt tabakasındakilerin rahatsızlığını dile getirmiyordu. Richerciliğin ve Voltaireciliğin ötesine uzanan bir ideolojiyi temsil ediyor ve direkt Kilise’nin safları içindeki zavallı şeytanlardan oluşan dışlanmış entelijansiyanın sözcülüğünü yapıyorlardı. Le Senne 1.720 bölge papazından oluşan bir ağdan bahsederken sayıyı biraz abartıyor olabilirdi, ama 1789 yılında Ruhban Sınıfı’nın bölünmesine yol açan propaganda dalgasına katkı yaptığı doğrudur.

Yine de Le Senne, STN’nin huzuruna öncelikle hoşnutsuz bir rahip değil mütevazı bir filozof, d’Alembert’in çevresindeki bir asalak olarak çıkmıştı. Muhtemelen d’Alembert ile yakınlığını abartıyordu, ama ünlü filozofun himayesine ve korumasına mazhar olduğu, bunun karşılığında onun verdiği her tür görevi yerine getirdiği açıktı. Aralarındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu belirtmekte yarar var, çünkü filozoflar *meşum şey*, yani

77. Bu tema için bkz. John McManners, *French Ecclesiastical Society Under the Old Regime: A Study of Angers in the Eighteenth Century* (Manchester, 1960), 9-11. Bölümler.

bağnazlık ile mücadele ederken yandaşlara muhtaçtı. Le Senne'in, STN'ye önerip durduğu felsefi el yazmaları d'Alembert'in atölyesinden çıkmamış olabilirdi gerçi, ama bazen belli el yazmalarının d'Alembert tarafından düzeltilmiş olduğunu veya onun görüşlerini yansıttığını belirtiyordu. Yine de d'Alembert belli ki fikirlerini popülerleştirmek için isimsiz kalemler istiyordu. Voltaire ile yazışmaları iki filozofun stratejik makamlara kendi himayelerindeki kişileri getirmek, ideolojik düşmanlarını itibarsızlaştırmak ve felsefi propagandayı yaymak adına sıkı çalıştıklarını gösteriyordu.⁷⁸ Bu yolda d'Alembert'e yardımcı olan Le Senne onun himayesini kazanmış, ardından bu ayrıcalıktan istifade etmek için elinden geleni yapmıştı.

Ancak d'Alembert'in de kendisini kullanılmış hissetmesi için sebep yoktu. Başrahibi işe alması için STN'yi ikna edebilse güçlü bir yayınevinde kendi davasının propagandasını yapacak adamı olacaktı. İsviçrelilerin *Journal helvétique*'i bir parti organına dönüştürmesini sağlasa ve filozofların editörlüğüne de Le Senne'i getirebilse, felsefe karşıtı basına cevap verme yolunda büyük mesafe katetmiş olacaktı. Felsefe karşıtı basın özellikle Voltaire ve d'Alembert'in baş düşmanı Linguet'nin gazetecilik dehası sayesinde muazzam bir popülerite kazanmıştı. Le Senne'in ilk projelerinde eskilerden d'Alembert'e kadar uzanan bir felsefe araştırması, bir Voltaire savunması ve Linguet'ye bir saldırı bulunması, hatta STN ile iş ilişkilerinde gazeteciliğin bu denli önemli yer tutması tesadüf değildi. Filozoflar kamuoyunun kontrolünü ele geçirmek istiyorlardı. Sadece sessizce felsefe yapmak değil savaşmak, zihinleri değiştirmek, kurumlarda reform yapmak ve iftiralara karşı intikam almak istiyorlardı. Onlara göre Aydınlanma bir ışık yayma mücadelesiydi. Bu yüzden Le Senne benzeri edebî temsilcilere, popülerlik sağlayıcılara, polemikçilere, gazetecilere ve ideolojik "hamallara" ihtiyaçları vardı.

Le Senne'in rolü *Lumières*'i Fransız kamuoyuna anlatmanın zor bir iş olduğunu da gösteriyor. STN yöneticileri bir el yazmasını satın almadan önce evvela tahmini basım maliyetini

78. Yazışmanın kendisi bir yana, bu temanın açıkça belirttiği yer için bkz. John N. Pappas, *Voltaire and d'Alembert* (Bloomington, Ind., 1962).

hesaplıyor, kitap satıcıları ve edebî temsilcileriyle eserin piyasa değerini kontrol ediyor ve mümkün olan en sıkı pazarlığı yapıyordu. Sistersiyen dua kitabını basmaya da d'Alembert basmaya olduğu kadar hevesliydi. Aslında sonunda d'Alembert'in kendi yazdıklarına fazla değer verdiğine kanaat getirip onunla anlaşmaya varamadılar. Le Senne gibi isimsiz bir yazardan el yazması satın almayacak, komisyon karşılığı bunlardan birini basmayacaklardı; aksinin olabilmesi için Le Senne'in ya satışları önceden ayarlamak ya da kendisini destekleyecek spekülâtörler bulmak suretiyle tüm masrafları karşılayacağı yönünde garanti vermesi gerekiyordu. Görünüşe göre gerek temkini gerekse itibarı daha düşük yayıncılara epey nüsha temin etmiş, ancak bunlardan çok fazla gelir elde edememişti. Yazar müsveddelerinin bir ikilemi de buydu: Eserlerinin makul para ödeyecek yayıncılar tarafından kabul edilmesini sağlayamıyor, kabul eden yayıncılardan da makul para alamıyorlardı. STN'nin kendi dertleri vardı. Doğal düşmanı olan Fransız yayıncıları koruyan bürokrasiyi aşmadan Fransız piyasasına erişemiyordu. Muhtemelen sansür memurlarını durdurabilse, yetkililere rüşvet verebilse ve rakip Fransız yayıncılarının sahiplerini satın alabilse, *Journal helvétique*'in Fransa edisyonu için Le Senne'i de işe alırdı. Ancak bürokrasiyi ve çıkar gruplarını aşamıyordu. STN'nin başarısızlığı, Eski Rejim'de gazeteciliğin büyümesinin ne kadar kötü bir biçimde engellendiğini ortaya koyuyor ve 1789'da gazetecilik dünyasındaki patlamaya dair bir perspektif sunuyor.

Kitap polisleri, sansür memurları ve Kütüphane İdaresi'nin tüm aygıtları dindışı, fitneci ve ahlaksız kitapları baskıyla susturma amacı taşıyor ve çoğu zaman amacına ulaşıyordu. Ancak yenilikçi edebiyatın soluk almasını da engelliyor ve yayıncılık sektörünü Paris kitapçılar loncası üyelerinin tekeline mahkum ediyordu. STN ne zaman Paris'te kitap satmaya kalksa loncanın itirazına tosladı; bu yüzden yasaların sınırlarında iş gören Le Senne ve Cugnet gibi adamların hizmetine ihtiyacı vardı. Bu strateji gelecek vaat ediyordu çünkü Cugnet polisin desteğini arkasına almıştı; yasaklı değil korsan kitapları satması şartıyla emniyet Cugnet'yi destekliyordu, çünkü hükümetin kitap tica-

retine dair reformlarını uygulamaya çalışırken loncayla ters düşmüşlerdi. Yine de Cugnet'nin dükkânına aşırı önem atfetmemek gerekir: Lenoir'ın gösterdiği hoşgörü, emniyetin edebiyatın yeraltı dünyası ile kapsamlı bir ittifak içinde olduğu anlamına gelmiyordu. Sadece hükümetin reform girişiminin içinde barındırdığı çelişkileri ve kısıtları ortaya koyuyordu. Müesses kitapçıların imtiyazlarını azaltmaya çalışan Fransız yetkililer, arada bir zavallı şeytanlarla barış yapıyor, ancak hiçbir zaman ne büyük ölçekli kaçakçılığa ne de yasadışı satıcıların yasaklı kitapları satmasına izin veriyorlardı.

Halbuki Le Senne'e sorsanız en iyi satanlar yasaklı kitaplardı; STN'den Holbach'ın eserleri ve *Anecdotes secrètes sur Madame Du Barry* gibi ateizm yanlısı ve kışkırtıcı ürünler temin etmesini istemişti. Ne Le Senne ne de arkadaşları polisle örtük sözleşmeler veya özel amaca yönelik mutabakatlar gerçekleştirebilirdi, çünkü yaşamlarını edebiyatın yeraltı dünyasındaki yasadışı faaliyetleriyle kazanıyorlardı. Yasadışı kitap ticareti Fransa'da meşru yayıncılığa getirilen kısıtlamalar sebebiyle başlı başına büyük bir sektör olmuştu. Elindeki malları piyasaya sürecektir insanlara ihtiyacı vardı, bu yüzden Paris edebiyat dünyasından yeterince para kazanamayan yazar müsveddelerini çalıştırıyordu. Bir zavallı şeytana elini yasak meyveye sürmemesini söylemek, bir çakala önündeki eti yememesini söylemekten farksızdı. Le Senne bulabildiği her fırsatın üzerine atlıyordu. Sadece yasadışı edebî metinler yazmakla kalmıyor, aynı işi yapan başka yazarlara aracılık da ediyordu. Görünüşe bakılırsa Grub Sokağı'nda kaçak el yazmalarının dolaşımı epey yaygındı. Le Senne mektuplarında kendisi gibi basit yazarlardan bolca malzeme aldığını ve bunları Fransa dışındaki yayıncılara el altından sattığını anlatıyordu. Eserler basıldıktan sonra kaçakçılık rotaları, gizli depolar ve el altından satış yapan perakendeciler bularak dağıtımına yardım ediyordu. Cugnet operasyonu, Saint Denis'den kitapları kaçıran bakkal ve bunları Saint Nicaise Sokağı'ndaki dükkânında saklayan kafeterya müdürü gibi karakterleri çalıştırarak kendine yeraltında yollar açtığı çok sayıda işten sadece biriydi. Le Senne kitapları bizzat ithal ediyor ve el altından satmak için muhtemelen bütün Paris'i

dolaşıyordu. Yaşamını uyanıklığı sayesinde idame ettiriyordu ve hangi fırsat üç beş kuruş getirecekse yüzünü oraya dönüyordu. Kitapçık yazarı, gazeteci, edebî temsilci, kaçakçı ve işportacıydı; edebiyatın yeraltı dünyasındaki türlü çeşit faaliyetin ete kemiğe bürünmüş haliydi.

Bu varoluş biçimi insan ruhuna ciddi yük getiriyordu. Le Senne, STN ile pazarlığa giriştiğinde cesur davranıp düzyazılarda sayfa başına 24 *livre*, beş yıl iş garantisi, seyahat masrafları ve hem kendisi hem de altında çalışanlar için kalacak yer giderleri karşılansın istemişti. Ama dul Bauprais hakkındaki hayırsever konuşmaları çok geçmeden bıraktı ve adeta dizüstü çökerek ne olursa olsun bir iş versinler diye İsviçrelilere yalvardı. Neuchâtel'e yaya gelmeyi, nüshaları düzeltip son okuma yapmayı ve ne ücret verilerse kabul etmeyi önerdi. STN kendisini işe alamayacağını söyleyince nerede olursa olsun kendisine bir iş bulmaları için yalvardı. Bellelay, Soleure, Fribourg veya Bern'de yazar, öğretmen, keşiş olarak çalışabilirdi. Hayatta olması ve hapse girmemesi yeterdi. Manastırda bir iş ve maaş için dil dökerken, geçmişte manastır yaşamına ve kilisenin servetinin adaletsiz dağılımına dair sözlerini unutmuş gibiydi. Auxerre'de Başrahip Bauprais olarak kısa süreliğine nefes ve rahip maaşı aldığı günlerde, Voltaire'in dine karşı sözlerini sanki onların antolojisini hazırlamayı düşünen kendisi değilmiş gibi bir kenara bırakmıştı. Auxerre'deki işi bozulunca yeniden ruhban üst sınıf aleyhine hicivlerine döndü. Zavallı şeytanların tutarlı olacak parası yoktu. Kendilerini kiralığa çıkarıyor ve kendilerini satacak kadar şanslılarsa, en yüksek teklifi veren ne emrederse onu yazıyorlardı. Dolayısıyla tartışmalı konuların zıt taraflarında propaganda üretebiliyor ve birçok tarafgir gibi kendilerini besleyen tarafa ait oluyorlardı.

Ama eşit bölünmüş gibi görünmüyorlar. Voltaire ile Diderot yazılarında zavallı şeytanları kendi düşmanları olan Fréron, Palissot ve diğer filozof karşıtlarının celladı gibi gösteriyordu; ancak Le Senne onların dostu d'Alembert'e aitti ve yaşadıkları, yoldaşlarının Eski Rejim'in partizanından ziyade asileri olmaya yatkın olduğunu gösteriyor. Elbette bulunduğu ortamdaki herkes Le Senne gibi olmayabilir. İçlerindeki çoğu kişi öyle isim-

sizdi ki arkalarında varoluşlarına dair hiçbir delil bırakmadı; bu yüzden çoğunluğun nasıl düşündüğünü ve davrandığını bilmek çok zor. Ama isimleri bugüne kalmışsa, çoğu zaman polis raporlarında ve kitap işportacıları ile kitapçık yazarlarının büyük bölümünü içeren Bastille arşivlerinde yer alıyor. Kralın mührünü taşıyan tutuklama emri bu mesleğin risklerinden biriydi ve yazar müsveddelerini ya da el altından kitap ticareti yapanları hükümetin gözüne pek hoş göstermiyordu. Hükümetin gözü belli ki üzerlerindeydi: Faaliyetlerini izlemek için casuslar ve polis müfettişleri görevlendirildi. Faaliyetleri doğrudan kışkırtıcı olmasa bile yasadışıydı, çünkü zavallı şeytanlar kanundışı edebiyatın üretimi ve dağıtımında uzmanlaşmıştı. Fırsat verilse hükümet adına da bir şeyler yazarlardı –Le Senne muhtemelen iddia ettiği gibi Necker için propaganda metinleri üretmişti– ama asıl fırsat kapısı kanunun diğer tarafındaydı. Edebiyatın yeraltı dünyası onları kaçınılmaz biçimde yasadışı faaliyetlere çekiyor ve devletin doğal düşmanları haline getiriyordu.

Sapkın, hatta canı karakterleri çektiği de oluyordu. Le Senne'in çevresindeki insanlar, Neuchâtel ile ilk kez iletişim kurduklarında kendilerini edebiyat cumhuriyetinin dört başı mamur yurttaşları gibi sunmayı iyi biliyorlardı. STN'ye yazılan tavsiye mektuplarında birbirlerinin erdemlerine kefil oluyor, İsviçrelileri sömürme mücadelesinde işbirliği yaptıkları sürece aynı safta duruyorlardı. Ancak çok geçmeden ganimet üzerinden anlaşmazlık çıktı ve Neuchâtel'e yazdıkları sonraki mektuplarda birbirlerinin ahlakını farklı anlatmaya başladılar. Quandet, tıpkı Rameau'nun yeğeninin karısı için talip araması gibi, Cugnet çiftinin de kızlarını pazarladığını yumurtladı. Hem Cugnetler hem de Quandet, Le Senne'in yıllarca hapis yatmış ahlaksız bir mahluk olduğunu yazıyordu. Le Senne ise onları dolandırıcı ve hırsız diye tarif ediyordu. Gerçekten de İsviçrelileri dolandırma konusunda onu geride bırakmışlardı, ama bu başka bir hikâye. Sanırım Quandet'nin sonunda STN'yi 10.145 *livre* dolandırdığını ve hapis fermanıya Paris'ten kaçmak zorunda kaldığını, Cugnet'nin ise taşraya kaçmadan önce 830 *livre*'yi cebe indirdiğini söylemek yeterli.

Le Senne’in zimmetine geçirdiği paraların miktarı görece düşüktü, ama yüksekte atarken gösterdiği havallı tavır ile eylemlerinin aşağı niteliği arasındaki çelişkiyi ortaya koyuyordu. Her yenilgiden ve aşağılanmadan sonra geri dönüp daha fazlası için yalvarmak zorunda kalıyordu. Saygınlık elde edemeyince kirli işler ve adi suçlarla yaşamak zorunda kalmıştı. Edebî çöçülük onu hasta ediyor –sık sık hastalıktan ve zayıflıktan yakınıyordu– aynı zamanda benlik duygusunu yaralıyordu. Elbette Le Senne’in ruhunu değil, ancak mektuplarını okuyabiliyoruz. Ama o mektuplar dibe vurmanın, hasta, aç ve korkuyor olmanın ne anlama geldiğini gösteriyor. İsviçrelilerin hassasiyetine hitap etmeyi amaçlayan hesaplı ve abartılı motifleri göz önüne alınca bile mektupların ıstırapla dolu olduğu tartışma götürmez. Filozofu Paris’in içinde ve dışında, taşra yollarında dolaşan, açlık ve korku yüzünden bir oraya bir buraya sürüklenen yıkık bir adam olarak gösteriyorlar. Le Senne’in daha fazla yeteneği, parası ve şanslı olsaydı Condillac, Morellet veya Raynal gibi muteber bir filozof-rahip olabilirdi. Ama yaşamı Rameau’nun yeğenini acı bir biçimde haklı çıkarıyordu: “Bizi uğursuz şartlar sürüklüyor, hem de acımadan.”⁷⁹ Dejenere olarak kanun kaçağı ve serseri haline geldi; kışın soğukunda taşrada yürüyerek dolaşarak, yardımlarla yaşıyor, ismini gizleyerek saklanıyor, tutuklama emrinden kaçıyor ve İspanya’daki bir şato kadar uzak olan bir İsviçre kulübesine kaçacağı umuduyla hayatını sürdürüyordu. İzi kaybolduktan sonra başına ne geldi? Devrim’de rolü var mıydı? Söylemek imkânsız, çünkü 1784’de hiç iz bırakmadan sırta kadem bastı. Ama onu Jacques Roux’nun takipçileri arasında hayal etmek zor değil. Yaşadıkları, öfkeliğin öfkesinin nereden geldiğini gösteriyor: Yozlaşmışlığı içindeki varlıklara yayılmış bir rejime duyulan derin ve içgüdüsel bir nefretti.

Zavallı şeytanların iç dünyasına girebilmek için onlara tepeden bakmakla yetinen Voltaire’e değil, yıllar boyu bir yazar müsveddesi olarak yaşamış, yoksulluğun getirdiği çöküşü anlamış, hüsrana uğrayan azim, sınıfsal gerileme ve marjinal karakterler hakkında samimi yazılar yazabilmiş Diderot’ya dönmek gerekiyor. Makul ve başarılı bir filozof ile sapkın bir Grub

79. *Le Neveu de Rameau*, s 164.

Sokağı dâhisi arasındaki konuşmayı aktaran *Rameau'nun Yeğeni*, Diderot'nun yine örtük bir “Ben” ve “O” diyalogu olarak yazılmış *Zavallı Şeytan*'a cevabıydı. Ancak Voltaire düşmanlarının ağzının payını vermek için sadece yordakçılarını kullanırken, Diderot daha derin bir psikolojik gerçekliğin içine dalmaktan çekinmiyordu. Aslında *Rameau'nun Yeğeni* ve Le Senne'in mektupları birbirlerinin şerhi olarak okunabilirdi; zira Le Senne'in yaşamı ve Diderot'nun edebiyatı birbirini yansıtıyor, karşılıklı olarak birbirini açıklığa kavuşturuyordu.

Rameau'nun yeğeni mutlu bir bohem değil, kaybedenlerin psikolojisinden ve açlığın sancılarında mustarip, acılar içinde bir adamdı. Açlık onu profesyonel otlakçı yapmıştı ve değersizleştikçe polis toplumunun sınırlarının ötesine, tehlikeli marjinaler diyarına itilmişti: “Ama iştah sahibi olmak doğal bir şeyse –çünkü her zaman içimde var olan duyguya, iştaha sürekli geri dönüyorum– yeterince yiyeceğimiz olmadığında dünyanın gerçekleri bana çok zavallı görünüyor. Ne kadar sefil bir ekonomi: Bir yanda her şeyi tıka basa götüren adamlar; diğer yanda mideleri aynı ölçüde yiyecek bekleyen, açlık içinde, yine canlı ama dişlerini geçirecek bir şey bulamayanlar.” Bu düşünce Diderot'nun kıvrak kaleminde devrimci bir manevra yapıyordu. Ama XV. Louis döneminde Devrim düşünülemez bir şey olarak kaldı ve düşünce yine kendi içine döndü. “En kötüsü kendi ihtiyaçlarımız sonucu bize dayatılan yapmacık tavır. Muhtaç adam başkaları gibi yürümez. Zıplar, sürünür, eğilip bükülür, emekler. Hayatını poz yaparak geçirir.”⁸⁰ Yeğen (O) bu dalkavukluğun ve sürünmenin onurunu yaraladığını itiraf ediyordu.

BEN: Şu sizin onurunuz beni güldürüyor.

O: Herkesin kendine göre bir onuru vardır. Ben kendiminkini pekâlâ unutabilirim. Ama kendi isteğimle, başkasının buyruğu ile değil. Bana yerde sürün diyecekler, ben de sürüneceğim, olur mu bu? Benim gidişim solucan yürüyüşüdür. İkimiz de serbest bırakılırsak yolumuza gideriz. Kuyruğumuza basan olursa dikleşiriz.⁸¹

80. A.g.e., s. 165,166.

81. A.g.e., s. 47. (Engin Yayıncılık, Çeviren Adnan Cemgil.)

Solucanların isyanı saçma bir şeydi. Ama solucanlar deviremezse bile, altını oyabilirdi. Rameau’nun yeğeni, cemiyetteki [*le monde*] makul ve muteber her şeyi parodi haline getiren bir “dilenciler pandomimi” ile öçlerini aldıklarını anlatıyordu. Hamilelerini alaya alarak gururunu kısmen kurtardı ve metaforik cinayet sonucu cezasız kurtulabildi; çünkü ustalaştığı rolde uygunsuz davranış oyunun bir parçası olarak görülüyordu. Kendisini *le monde*’un en büyük şaklabanı yapmıştı. Saray soytarıları gibi salon şaklabanları da gülünçlük kisvesine bürünerek yaralar açabiliyor ve masum görünebiliyordu. Ama kendini de yaraladı. Gönüllü eksantrikliği sonucu nezaket sınırlarının dışında, toplumun dışında, Hobbes’un doğal durumunu andıran, iştahın hüküm sürdüğü bir halde kaldı. Rameau’nun yeğeni ve destekçileri ahlaki açıdan bir yabanda yaşıyordu, bu yüzden hamilerinin masası etrafında toplanınca hayvan gibi davranıyorlardı: “İşimize karışanlar bizim ne olduğumuzu, yoz, rezil ve kallesiz olduğumuzu bilmiyorlar mı? Eğer bizi tanıyorsa, sorun yok demektir. Aramızda örtük bir anlaşma vardır. O bize bir iyilik yaparsa eninde sonunda bu iyiliğin karşılığını bir kötülükle veririz. Bir adam ile maymunu veya muhabbetkuşu arasında da böyle bir anlaşma yok mudur? ... Bozuk ahlakımızla, halkın saygınlığından yararlanmaktan hoşlanıyor gibi yapsak hakkımızda ne düşünürdünüz? Bize deli derdiniz. Günahkâr doğmuş, alçak ve rezil insanlardan doğru düzgün bir davranış beklemek mantıklı mı? Bu dünyada her şeyin bir fiyatı vardır. İki savcı vardır: Biri kapınızın eşliğinde durup topluma karşı işlenmiş suçları cezalandırır; diğeri ise doğadır. İkincisi, yasadan kaçan tüm günahlara aşinadır.”⁸² Rameau’nun yeğeni dejenere ruhunu böyle acımasız bir netlikle algılayıp kabullenmekle insani yönünden vazgeçiyordu. Midesi için ruhunu feda etmişti. Acı verici bir fedakarlıktı bu, çünkü benliğinin en özsel yanını mahvettiğini biliyordu. “Gençlerin öğretmeni Bauprais” pozunu takınarak, kâh işportacılık yapıp kâh ölü hamisi d’Alembert’in dine küfürlerini unutarak aylaklığı defetmeye çalıştığı günlerde Le Senne’e belki de en çok acı veren şeyin kendi açtığı yara olduğunu biliyordu.

82. A.g.e., s. 109, 113.

Rameau'nun Yeğeni Fransız edebiyatında Villon'dan Genet'ye uzanan yeraltı akımının içinde yer alıyor. Ama bir yandan da Le Senne'in dünyasına özgü bir şeyi ifade ediyor. Rameau'nun yeğeni toplum karşıtı ahlakını ortaya atarken Grub Sokağı'nın yazılmamış kanununu kâğıda döküyordu. Kendini saygınlık sınırının ötesine yerleştirerek, edebî üçkâğıtçıların durumunu tanımlıyordu. Yine *le monde*'un ikiyüzlülüğünü ortaya çıkararak yazar müsveddelerinin kendilerini yozlaştıran sisteme duyduğu öfkeyi dışa vuruyordu. Rameau'nun yeğeni ölçsüzlüğüyle on sekizinci yüzyıl edebî yaşamının önemli bir boyutunu temsil ediyordu; bu dönemde edebiyat ile yaşam arasındaki ayrım bulanıklaşmıştı. Diderot bu karakteri yaratmak için kendininki de dahil olmak üzere çok sayıda yaşamın özünü süzüp damıtmak zorunda kalmıştı. Ama hammaddesi metinde pek görünmüyor. Gerçek bir zavallı şeytanı hakiki bir kariyerin dehlizleri içinde tökezlerken izleyince, zavallı şeytanlığın neden bu kadar önemli bir edebî tema haline geldiği anlaşılıyor. Zavallı şeytanlık hali birçok büyük yazarın deneyimlediği insanlık durumunu temsil ediyordu. Buna karşılık, Diderot'nun metni Le Senne gibi bir adamın iç dünyasını hayal etmek için de okunabilir. Elbette başrahibin Rameau'nun yeğeni ile aynı düşünce ve hisleri paylaşıp paylaşmadığını bilmek imkânsız. *Rameau'nun Yeğeni*'nin zavallı şeytan zihniyetini sadece daha yüceltilmiş, kurmaca haline getirilmiş bir biçimde ifade ettiği de iddia edilebilir. Ancak Diderot'nun eserini gerçek bir tarihi karakterin anlaşılmasıyla ilgisiz görmek, tarihi böyle zengin bir iç bakış kaynağından mahrum bırakmak olur. Gerçekliği belirsiz şeylere gerçekmiş gibi bakmaya çalışırsak edebiyat ve tarih birbirlerinin imdadına koşacak hale gelebilir. *Rameau'nun Yeğeni* Le Senne'in hayatının psikolojik boyutlarını ortaya koyuyor, Le Senne'in hayatı da *Rameau'nun Yeğeni*'nin toplumsal bağlamını gün yüzüne çıkarıyor. Birlikte ele alındıklarında Grub Sokağı'nda hayatta kalma mücadelesini ve Fransız Devrimi arifesinde Edebiyat Cumhuriyeti'ni paramparça eden gerilimleri anlamamızı sağlıyorlar.

4 PROVİNÇES'TEKİ GİZLİ KİTAPÇI

SKİ REJİM'DE EL ALTINDAN KİTAP SATIŞI kimi akademisyenlerin ilgisini çekmiş olsa da “pelerin altında” dolaşan gerçek kitapları veya bunları dolaştıran şüpheli karakterleri keşfetmeyi başaran olmadı.

Edebî yeraltı sadece devletin perspektifinden çalışıldı. Aslında başka çare de yoktu, çünkü belgelerin tamamına yakını yasadışı kitapları yasaklamakla görevlendirilmiş bürokrasi aracılığıyla elde edilmişti. Ama Neuchâtel Tipografi Derneği'nin evraklarında, el altından kitap satan kişiler hastalık, borç, yalnızlık, başarısızlık ve hepsinden öte, zorlu iş hayatının hüsranı gibi son derece insani sorunlarla boğuşan etten kemikten karakterler olarak beliriyor. İçlerinden birinin dünyasını keşfederek, yeraltının işleyişini ve sıradan bir kentteki sıradan okurlara hangi materyalleri ulaştırdığını görebiliriz.

STN, FRANSIZLARA KENDİ ÜLKELERİNDE yasal veya güvenli bir şekilde üretilmeyen kitapları temin etmek üzere Fransa Krallığı sınırı yakınında büyümüş çok sayıda yayınevinden biriydi. Bu yayınevlerinin bazıları müstehcen, din karşıtı ve isyancı eserlerin yer aldığı sektörde *livres philosophique* olarak anılan felsefi kitaplarda uzmanlaşmıştı. Bazılarıysa Fransız yayıncıların bir tür telif hakkı imtiyazı sayılabilecek *privilege* ile pazarlayabildiği kitapların ucuz ve korsan edisyonlarını basıyordu. STN ikisini de biraz yapıyordu ve bir kitabın ucuza, güvenli bir şekilde basılmasını isteyen isimsiz yazarlardan sıkça el yazmaları alıp bunları yeraltı kanalları aracılığıyla el altından satışa çıkarıyordu. Böyle bir teklif Tonnerre'den gelen mektupta da yer alıyordu. 14 Nisan 1781 tarihli mektup, "Binici Mauvelain" imzasıyla yazılmıştı. Mauvelain "papazlar hakkında küçük bir broşür"¹ basmak istiyordu. STN'yi Jacques-Pierre Brissot de Warville adlı bir dostu tavsiye etmişti. İleride Jirondenlerin lideri olacak bu dost, o günlerde edebiyat adamı olarak isim yapmaya uğraşıyordu ve ilk felsefi eserlerini basma işini STN'ye vermişti. STN, Mauvelain'in önerisini kabul etti ve yazardan kendileriyle ilişki kurmaktan büyük mutluluk duyduğu yönünde bir cevap geldi. Mauvelain kitapçığını "Fransa'daki tutukevleri hakkında bir mektup"² ile genişletecekti ve bu, yayınlamayı planladığı şeyler için sadece bir başlangıçtı: Ardı arkası kesilmeyen mektuplarla teklif ve projeleri sıralıyor, kendini yılmaz bir alim-filozof olarak gösteriyordu. Aslında öyle yılmaz bir karakterdi ki eski el yazmalarıyla uğraşmaktan ve ebedi hakikatler üzerine düşünmekten sağlığını kaybetmişti. Mektuplarındaki ana temalardan biri hastalıklarıydı: "Çok uzun süre oturmak vücut sıvılarının durmasına, bedendeki koridorların tıkanmasına yol açıyor; bu da insanın başını ağrıttıyor, mideye rahatsızlık veriyor ve bütün vücudu şirazesinden çıkarıyor."³

1. Mauvelain'den STN'ye, 14 Nisan 1781, Neuchâtel Tipografi Derneği Belgeleri, Neuchâtel Kent Kütüphanesi, İsviçre. Aksi belirtilmedikçe tüm referanslar bu belgelere yapılmıştır.

2. Mauvelain'den STN'ye, 8 Mayıs 1781.

3. Mauvelain'den STN'ye, 5 Haziran 1781.

Ama Mauvelain keşif sayılmazdı. Dünyevi bir adam gibi yazıyordu. 1782'de Troyes'ya taşındığını bildirdi; en güzel dostlukları burada bulmuştu. Eski projelerini bir kenara bırakmıştı ve Millon adında, felsefi deneme bastırmak isteyen yerel bir avukatı önermek için mektup yazmıştı: “Bana söylenenlere bakılırsa dâhi bir adam değil; hatta toplum içinde nasıl davranılması gerektiğine dair bir terbiyesi veya anlayışı da yok. Gerçi bir hancının oğlu olduğu düşünülünce bunlar şaşırtıcı değil... Gelgelelim parası var ve onunla iş yapmanın finansal açıdan hiçbir riski yok.”⁴ Yani Mauvelain de bir züppeydi; bu üstün statüsü mektuplarında açıkça belli oluyordu. Ama dolandırıcılara karşı onların himayesine güvenen on sekizinci yüzyıl yayıncılarının yazışmalarında bu türden mektuplar gayet boldu. Gizli kitap ticareti ne çektiyse polisten ziyade kendi içindeki borçlulardan ve üçkâğıtçılardan çekti; bu yüzden *güven* [*confiance*] sözcüğü kitap satıcılarının yazışmalarında nakarat gibi tekrarlanıyordu. Müşterinin güvenilirliğine bağlı olarak tıpkı kredi gibi güveni de son derece ölçülü bir şekilde uzatıyor veya geri çekiyorlardı.

Mauvelain bir sonraki mektubunda tavsiyeci rolüne geri döndü. Bu kez bölgenin en önemli kitapçılarından biri olarak tanıttığı Bouvet adında bir adamın reklamını yapıyordu. Bouvet'nin evinin bir bölümünde kiracıydı ve anlattığına göre, stoklarını artırmaya hevesli olan kitapçı, Mauvelain'den kendisini STN'ye önermesini rica etmişti. Mauvelain, “Bunu zevkle yapıyorum, çünkü size iyi, hem de çok iyi para ödeyecek makul biri. Bu işle bizzat ilgileneneğime söz veriyorum.”⁵ Mauvelain sadece halktan bir dostun iyilik yapan centilmen bir yazar olduğunu ve İsviçrelilerin güvenini boşa çıkarmadığından emin olunmasını sağlayacağını açıkça yazıyordu. Ev sahibini şahin gibi izleyecek, hatta Bouvet STN'ye vaktinde ödeme yapmazsa o da kirasını geciktirecekti. İş üstlenmeye öyle hevesliydi ki STN'nin Bouvet ile tüm ilişkileriyle bizzat ilgilenenecekti: Bouvet'nin siparişlerini bizzat ulaştıracak (gerçi Bouvet'nin herhangi bir şey yazmaya bile pek yetenekli olmadığı ortaya çıkacaktı), bunların ödemelerini

4. Mauvelain'den STN'ye, 19 Mayıs 1782.

5. Mauvelain'den STN'ye, 10 Ocak 1783.

takip edecek, hatta kitap sevkiyatlarını teslim alacaktı; ne de olsa saygın bir beyefendiye gönderilen sandıklar poliste şüphe uyan-dırmazdı.

Mauvelain bazı dostlarına yaptığı iyiliklerin yanı sıra ara-da bir kendisi için de kitap sipariş ederdi. Aslında en baştan otuz sekiz kitap istemişti. Edebiyat, tarih, doğal tarih gibi muhtelif konularda yazılmış kitaplardı; hatta aralarında *Les Fastes de Louis XV* ve *L’Espion dévalisé* gibi yarım düzine yasaklı kitap da vardı. Mauvelain sanki STN’nin bu kitapları temin etmedeki hevesini ve becerisini sınıyormuşçasına, söz konusu eserleri gelişigüzel bir şekilde siparişlerin arasına katmış gibiydi. Birlikte gönderdiği diğer mektupta iletği Bouvet’nin sipariş listesinde ise yasadı-şı edebiyat daha ağırlıklıydı: *Anecdotes sur Mme Du Barry*, *Vénus dans le cloître*, *La Fille de joie*, *Les Trois imposteurs* ve daha niceleri. Bouvet 15 Mart’ta Troyes’da açılacak fuar için kitapları vaktinde istiyordu; Mauvelain bu ilk sevkiyatın yetkilileri aşmakta başarılı olması halinde, “Birlikte epey kârlı işler yapabiliriz”⁶ diyordu.

Her şey yolunda gitti: Sandık 6 Şubat’ta Neuchâtel’den ayrıldı ve 12 Mart’ta Troyes’ya ulaştı. Çoğu dağlık bölgelerden geçen 340 kilometrelik yolu kat eden bir gizli sevkiyat için gayet iyi bir süreydi. Bu ilk deneyimden cesaret alan Mauvelain siparişleri birbiri ardına yığmaya başladı; yasaklı eserlerin oranı giderek artıyor ve her seferinde ödeme için de çek göndermeyi ihmal ediyordu. 9 Nisan itibariyle dördüncü siparişini yolladığı-nda ödemelerden daha fazla kaçacak yeri kalmamıştı. Kendisi için ödeme yapmanın en iyi yolunun, borçlarının birikmesine izin verilmesi olduğunu anlatıyordu; böylelikle Paris adresli tek bir çekle hepsini ödeyecekti. “Lütfen kaygılanmayın: Her şey hallo-lacak... ve lütfen bana yasaklı kitaplardan gönderin.”⁷

“Binici Mauvelain” mali işleri aristokratlara has bir kayıt-sızlıkla ele alıyordu. Söz verdiği çeki iletmek yerine, 3 Mayıs’ta STN’ye bir yaban domuzu kafası gönderdi; yeni avlanmıştı ve “hâlâ sıcaktı” Üstelik yanında nasıl pişirilmesi ve yenmesi ge-

6. Mauvelain’dan STN’ye, 29 Ocak 1783.

7. Mauvelain’dan STN’ye, 9 Nisan 1783.

rektiğine dair detaylı talimatlar da yollamıştı. Domuz kafası at arabasıyla gönderildi (Mauvelain böyle şeylerin kışın üç ay, yazın altı hafta sağlam kaldığını açıklıyordu) ve yolculuğu rahatlatma konusunda kitaplar kadar etkiliydi. Neuchâtel tayfası gönderiyi “sağ salım” aldıklarını ve “dostlarıyla” yediklerini haber ettiler.⁸ Mauvelain’ın niyeti yayıncılarla dostluğunu pekiştirmekti; giderek daha samimi bir dille ifade ettiği bu niyeti gerçekleştirmek için domuz kafası olumlu bir rol oynamıştı.

Aralarındaki yazışmalar dedikodular ve şaşırtıcı anekdotlarla dolu renkli bir metindi (Mauvelain Cenevre Gölü’nün Burgundy’deki bir deprem yüzünden kaynamaya başladığına, ayrıca Louis Sébastien Mercier’nin Başrahip Raynal’ın kollarında öldüğüne dair söylentileri aktarıyordu). Mauvelain’ın mektupları on sekizinci yüzyıldaki ehlikeyiflerin canlı bir resmini sunuyordu. Sofra ve yatak dendi mi Rabelais’yi andıran bir yaklaşım benimsemiş, zevkine düşkün, kırklı yaşlarının başında iri yarı ve şişman bir adam olarak anlatılıyordu. Mektupları yaban domuzu kafalarına, dillerine, domuz ayaklarına, kadınlara ve rahiplere ilişkin çok leziz yorumlarla doluydu. Ancak hiçbir zaman nitelikli beğenin sınırlarını aşmıyordu. Mauvelain Voltairevari saygısızlıktan keyif alıyor, ama kendini bir beyefendi ve alim olarak sunuyordu. Dolayısıyla STN’yi eğlendirmesi, etkilemesi ve büyülemesi şaşırtıcı değildi. Zaten niyeti tam da buydu.

Mauvelain’ın yazdığı mektuplar bir bakıma STN’nin güvenini kazanmak için çıktığı seferlerdi. Esprilerinin arasına kitap taleplerini serpiştiriyordu. Mauvelain adım adım ve belli belirsiz bir şekilde siparişleri üst üste yığmaya devam etti; miktar giderek artıyor, ödeme konusunu açmaktan ise kaçınıyordu. 1784 Mayıs’ında bir sevkiyat aldıktan sonra, söz verdiğinin aksine yine çek göndermedi; ama bir tane daha sıcak yaban domuzu kafası ve birkaç dil yollamayı öneriyordu. İyice senli benli olmuştu: “Müsaade ederseniz dost olalım efendim, size yalvarıyorum.” Neuchâtel’e gelip “size sarılacağım” diyordu. “Bu vahşi arzuya daha fazla dayanamıyorum.”⁹ Gelirken yanında şarküteri ürünle-

8. Mauvelain’den STN’ye, 3 Mayıs ve 7 Haziran 1783.

9. Mauvelain’den STN’ye, 17 Mayıs 1784.

ri ve para da getirecekti; zira her mektubunda ertelediğini anlattığı çekleri Neuchâtel ziyaretinde yanında olacaktı.

Bu güven oyunu işe yaradı. 1784 yazı geldiğinde Mauvelain İsviçrelileri öyle büyülemişti ki ona çoğu yasaklı kitaplardan oluşan eserleri düzenli olarak yollamayı kabul ettiler. O aşamada Mauvelain edebiyatçı pozlarını bıraktı ve el altından kitap satan bir profesyonel gibi konuşup davranmaya başladı. Dönüşümü üç şekilde görünür hale geldi.

Birincisi, önerdiği ve basılması için para vereceği el yazmaları artık felsefi veya tarihi denemeler değildi; daha ziyade satışa çıkardığı yeraltı edebiyatını kapsıyordu. Bu yüzden Fransız maliyesi hakkında polemik bir eser önerdi; kitap Necker’in bakanlık dönemindeki tartışmaları ele alıyordu: “Muzır olacak ve iyi satacak”¹⁰ diyordu. Sonra “bir Fransisken rahibi adına yazılmış küçük bir roman ve [kilise karşıtı] sulu bir komedi”¹¹ önerdi. Ardından Grub Sokağı’ndaki bağlantılarından birinin sağladığı din aleyhinde bir el yazması geldi: “İyi kitap, gerçekten harika bir eser: İncil’de ve Tekvin Kitabı’nda yaratılışa dair öğretilen her şeyi çökertiyor. Çok satacağına söz veriyorum.”¹² Son olarak başka bir yazar müsveddesi dostunun hazırladığı erotik şiirler antolojisi geliyordu: “İçinde baştan çıkarıcı bazı şeyler var; bana inanın, iyi satacaktır. Böyle bir kitap kesin satar.”¹³

İkincisi, Mauvelain Troyes’daki diğer kitapçıların STN ile işlerini engelledi. Önceki mektuplarının aksine, şimdi Bouvet’nin marjinal bir tip olduğunu, iflasın eşiğinde bulunduğunu, faturalarını ödeyemediğini ve her an kentten kaçabileceğini yazıyordu. Mauvelain STN’nin çek tahsilatçısı olarak çalışmayı önerdi ve İsviçrelileri kendisine vekalet vermeye ikna etti; bu sayede anlaşmalar yapabilecek, Bouvet’yi mahkemeye çıkarabilecekti. Aynı zamanda STN’nin Troyes’daki diğer iki kitapçı olan André ve Sainton ile anlaşmalarında da temsilcilik yapacaktı. Bu ikisinin de İsviçrelilere küçük borçları vardı. Mektuplarında onları *coquin*

10. Mauvelain’den STN’ye, 2 Kasım 1783.

11. Mauvelain’den STN’ye, 31 Mayıs 1784.

12. Mauvelain’den STN’ye, 16 Haziran 1784.

13. Mauvelain’den STN’ye, 10 Mayıs ve 16 Haziran 1784.

[*yaramaz*] ve *fripon* [*düzenbaz*] olarak anıyordu: “Bouvetler, Andréler ve Saintonlar bu dünyanın namussuzlarıdır; onları mahkemeye çıkarmadan hiçbir şey yaptıramazsınız.”¹⁴ STN onun “Troyes'daki dönek ve sapkın kitapçılara”¹⁵ dair görüşünde hemfikir-di ve tüm ödemelerin tahsilatı için Mauvelain'e yetki verdi.

Üçüncüsü, Mauvelain kitapların nakliyesi konusunda profesyonellere yaraşır bir gayret içindeydi. Bu nokta kitap kaçakçılığı konusunu gündeme getiriyor; bu da lafı başka yere götürmeyi garanti ediyor, çünkü Mauvelain'in STN ile yaptığı anlaşmalar kaçakçıların gerçekte nasıl faaliyet gösterdiğini anlamamız için nadir yakalanacak bir fırsat sunuyor.

On sekizinci yüzyılda kaçakçılar kendilerini işadamları –*assureur* [*sigortacı*]– olarak görür ve mesleklerinin de *assurance*, yani sigortacılık olduğunu söylerdi. 16 Ağustos 1783'te bu sigorta müteşebbislerinden, memleketi Pontarlier olan Faivre adında biri STN ile sözleşme imzaladı. Sözleşme uyarınca STN'nin kitap kasalarını kental (elli kilogram) başına 15 *livre* karşılığında İsviçre-Fransa sınırından geçirecek, anlaşmanın bedeli malı teslim alan STN müşterileri tarafından ödenecekti. Kasalara Fransız gümrük memurları tarafından el koyulursa Faivre kitapların toptan fiyatını müşterilere iade edecekti. Gerçek işi yapmak üzere “kaptanların” kumandasında “hamal” ekiplerini görevlendirdi. Sınırın İsviçre tarafında akşam olup Les Verrières meyhanesinde bedava bir içki içtikten sonra kitapları gizli bir depodan alıp yirmi kiloluk paketler halinde sırtlarına yüklüyorlardı. Sonra bunları karanlıkta virajlı dağ yollarından taşıyarak Fransa'nın Pontarlier bölgesinde bulunan gizli bir antrepoya getiriyor; karşılığında birkaç *sou* alıyorlardı. Yakalanırlarsa müebbet kürek cezasına çarptırılıyorlardı.

Faivre'in diğer sınır aracıları tarafından yürütülen sigorta faaliyetleriyle birebir aynı olan sistemi çok iyi işledi, ta ki 1784 Ağustos'una kadar. Fransızlar bir başka sigortacı tarafından bir diğer Neuchâtel kökenli yayıncı adına sınırdan kaçak sokulmaya

14. Mauvelain'den STN'ye, 24 Eylül 1784.

15. STN'den Mauvelain'e, 26 Eylül 1784.

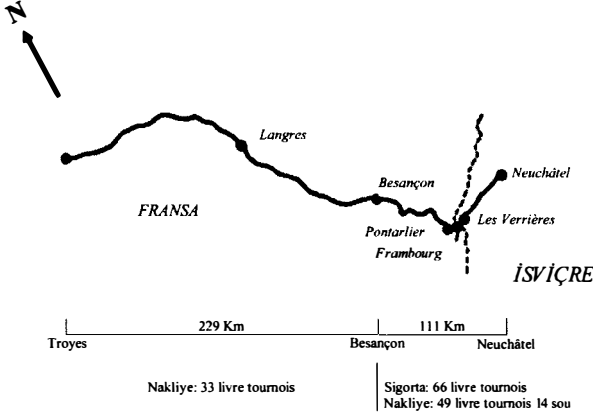
çalışılan, Mirabeau’nun pornografik *Le libertin de qualité* kitapçığına el koyunca işler değişti. Bu büyük “tevkif” olayı Pontarlier’ye gidip gelen yollarda şaşkınlığa yol açtı; burası yasaklı kitapları Fransa’ya sokmak için en önemli ringlerden biriydi. Her ne kadar kendi hamalları işe karışmamış olsa da Faivre adamlarının artık haklı olarak risk almak istemediklerini bildirdi: “Gümrük memurları gece gündüz tetikte”¹⁶ diye yazıyordu. “Üstelik Les Verrières’de adamlarımı polise gammazlayan casuslar ve alçaklar var.”¹⁷ Les Verrières’deki ambar memuru Michaut’dan, Mauvelain’e gidecek yedi sandığı yakınlardaki bir dağda saklamasını istedi; ardından rotasını yavaş yavaş yeniden kurmaya başladı. Sadece zaman gerekiyordu. Ortalık yatışınca Faivre bazı gümrük memurlarına rüşvet verip işini halledebildi (ayrıca pornografik bir kitabın bazı nüshalarını hediye etmişti), hamalların ücretini artırdı ve onlar için geceleri kullanılacak yeni yollar buldu. Dolayısıyla Mauvelain’in yedi sandığının adım adım ve hafta hafta Neuchâtel’den Troyes’ya giderken izini sürmek mümkün. Aslında öyle çok bilgi var ki bu sigortacılık işinin ekonomik analizine bile girilebilir (bkz. Harita).

Her şeyden önce, kaçakçılığın romantik bir macera değil karmaşık bir iş olduğu ortada. Karmaşık bir organizasyonu koordine etme ve büyük hatalardan kaçınma konusunda kayda değer bir uyanıklık gerektiriyordu. Sigortacı kâr marjını ve riskleri ölçme konusunda özellikle zeki olmalıydı. Mauvelain’in yedi sandığının toptan değeri 1.019 *livre* 11 *sou*’ydu. Ağırlığı 440 libre geliyordu (Eski Rejim’deki *poids de marc* ağırlık sistemine göre). Toplam taşınma ve nakliye maliyeti 148 *livre* 14 *sou*, yani toptan bedelinin yüzde 14,7’siydi. Maliyete 66 *livre*’lik sigorta bedeli de dahildi; bu tutar değerinde sadece yüzde 6,5’iydi, yani Faivre’in karşı karşıya olduğu riskler düşünülünce hiç de pahalı sayılmazdı.

16. Faivre’den STN’ye, 14 Ağustos 1784.

17. Faivre’den STN’ye, 23 Eylül 1784.

Neuchâtel'den Troyes'ya Gizli Rota

Bir Siparişin Güzergâhı

1. Mart-Haziran 1784: Mauvelain dört mektupla siparişlerini bildiriyor.

2. 26 Temmuz (civarı), BM 107-110, BT 120 ve BM 121-122 no.lu yedi kasa STN tarafından gönderiliyor.

3. Faivre 4 Ekim'de sınırdaki kritik durum sebebiyle tüm kasaların Michaut'nun Les Verrières'deki deposunda bekletildiğini bildiriyor.

4. Faivre 14 Ekim'de kaçakçılık sistemini yeniden kurduğunu yazıyor: Frambourg'daki gümrük görevlileri bağlanmış, hamalları kısa süre sonra işe dönecek.

5. Mauvelain'in ilk beş kasası 12 Kasım'da sınırı geçiyor.

6. 18 Kasım'da diğer kasalar sağ salim Pontarlier'ye ulaşıyor ve ertesi gün Faivre tarafından Besançon'daki Péchey'e iletilecek.

7. Aralık başında Péchey'in arabacısı Claude Carteret yedi kasayı Besançon'da arabasına yüklüyor ve Troyes yoluna çıkıyor.

8. Mauvelain 31 Aralık günü daha önce, muhtemelen 13 Aralık'tan sonra gelmiş kasaları teslim aldığını bildiriyor.

Ancak Mauvelain toplam maliyeti biraz fazla bulmuştu; araçların kendisini kazıklamasından çok şikâyetçiydi. Ulaşım ve taşıma maliyetleri yüzünden her cildin maliyetinin yaklaşık 6 *sou* arttığını tahmin ediyordu: “İşte bir örnek. *Barjac* [Luchet’nin yazdığı *Le Vicomte de Barjac* adlı erotik metin] için 25 *sou* fiyat koyuyorsunuz; 6 *sou* taşıma masrafıyla 31 *sou* oluyor; dikiş için 3 daha ekleyince 34 *sou*; son olarak harcamalar ve posta ücreti için en az 1-2 *sou* daha ve toplam 36 *sou* yapıyor. Buradaki satış fiyatı 36 *sou* oldu bile.”¹⁸ Ayrıca her kitaptan yüzde 33 kâr elde etmeyi umduğunu ekliyordu; bu durumda *Barjac*’ın fiyatı 44 *sou* olmalıydı. Bu da bölgedeki diğer satıcıların koyduğu fiyattan 8 *sou* fazla; kitabın toptan fiyatının ise neredeyse iki katıydı.

Mauvelain’in verdiği rakamlar biraz abartılı; çünkü STN’den indirim koparmaya çalışıyor ve ödeme yapmamak için maliyetleri gündeme getiriyordu. Bu, marjinal yeraltı kitapçıları-
nın klasik numaralarından biriydi. Ne var ki bu yedi kasayla yaşadıkları, gizli kitap dağıtımının kitap üretimi kadar pahalı olabileceğini gösteriyor. Bir kitabın fiyatı üreticiden çıkışı ile tüketiciye ulaşması arasında iki katına yükselebiliyordu. Neden?

Sigorta masrafları gerçekte o kadar da abartılı değildi; Mauvelain de Faivre’den iş almayı sürdürerek bunu örtük de olsa kabul ediyordu. Burada suçlu kaçakçı değil diğer araçlardı. Konşimentodaki ücret dökümüne göre Mauvelain, Neuchâtel-Besançon arası nakliye için Besançon-Troyes arası ulaşımın yarısı kadar ödemişti; halbuki ikinci kısım (dağlık yollardan geçtiği doğru olsa da) iki kat daha uzundu. Mauvelain hem Besançon’daki nakliye komisyoncusu Péchey hem de arabacı Carteret tarafından dolandırılmıştı; STN’nin açıklaması bu yöndeydi. Bu gibi aşırı fiyatlara maruz kalmamanın yolları vardı ve STN bunların bazılarını Mauvelain’e önerdi. Ancak araçların da müşterileri yolmak için başka teknikleri vardı. Mauvelain’in deneyimi el altından satış yapanların ortak tecrübesiydi ve bu tarz kitap ticaretinin en büyük zaaflarından birini ortaya koyuyordu; yani, sistemin temelinde yatması gereken onur ilkesi hırsızlar arasında geçerli değildi.

18. Mauvelain’den STN’ye, 31 Aralık 1784.

STN, Mauvelain ile iş ilişkisinin devamında bu dersi bizzat almak zorunda kalacaktı. Çünkü Mauvelain bir yandan arabacılar ve antrepo muhafızları tarafından yolunmayı sürdürürken, diğer yandan kendisi de STN'yi soyuyordu. 1785 yılının başı itibariyle iki yıldır kitap sevkiyatları teslim alıyordu, karşılığında ise altmış mektup ve bir yabandomuzu kafası dışında hiçbir şey göndermemişti. Mauvelain'in palavraları İsviçrelileri saf bir güven duygusuna itmişti. 1785'te akılları başlarına geldiğinde Mauvelain'in kendilerine 2.450 *livre* borcu olduğunu fark ettiler (bu rakam, STN'nin basımcılar gibi vasıflı işçilerinin üç yıllık ücretine karşılık geliyordu). Sert bir not yazıp ödeme yapmasını istediler; karşılığında ise şaşkın masumiyetin coşkulu bir beyanını aldılar. Mauvelain kızgınlık içinde sırf hasta olduğu için ödeme yapmadığını yazıyordu. Genital bölgesinden birkaç maliyetli ve korkunç operasyon geçirmiş, beş ay yataktan kalkamamıştı. Böyle hassas bir dönemde ondan para koparmaya çalışmak, insanlık dışılığın ete kemiğe bürünmüş haliydi. "İnsanın başına silah dayanmaz... Nezaketsizliği sevmem... Paragöz ve bencil olduğunuza, herkese alçakça davranmaya başladığınıza inanmaya başlıyorum... Terbiyeli kimselerle iş yapmaya alışkın olmadığınızı görebiliyorum. Bana yaptıklarınıza çok kırlıldım. Tekrar ediyorum, çok kırlıldım. Son sözüm bu."¹⁹

Taarruzu durdurmaya çalışan bu cesur girişim işe yaramadı; çünkü İsviçreliler Mauvelain'le ilişkilerinde iki ek plan daha yapmıştı. Birincisi, Mauvelain'in Bouvet'den 194 *livre*'lik eski borcu tahsil ettiğini ve parayı kendine sakladığını öğrenmişlerdi. Ayrıca STN adına yerel bir soyludan ayarladığı küçük bir basım işi için 168 *livre*'yi de zimmetine geçirdiğini öğrendiler. Bunun üzerine Mauvelain'e sert bir yazı daha yollayarak borçları tahsil etmek üzere Troyes'dan bir avukat tuttuklarını, aksi halde mahkemeye çıkarılacağını haber verdiler. Mauvelain'den dişe dokunur bir cevap gelmedi: İki yıl boyunca ciddi bir ustalık ve cesaretle yürüttüğü güven oyununun sonuna gelmişti.

Bunun üzerine büründüğü kılıktan sıyrıldı ve STN'ye hayat hikâyesini anlattığı olağanüstü bir mektup yazdı. Söylediğine

19. Mauvelain'den STN'ye, 12 Mart 1785.

göre Burgundy’dendi ve “giyim soylularından” [*noblesse de robe*] seçkin bir aileye mensuptu. Hukuk kariyeri bir “kılıç soylusu” [*noblesse d’épée*] ile giriştiği dövüş yüzünden yarıda kalmıştı. Mahkeme tarafından hakkında hüküm verilince kaçmak zorunda kalmıştı, şimdi ailesinin verdiği mütevazı maaşla geçiniyordu. Parasızdı, ölümcül hastaydı ve yaşamaktan yorgundu. Yine de ümitsiz vaka değildi çünkü kendisinden daha hasta olan bir kayınpederi ve bekar bir erkek kardeşi vardı; onlar ölürse 300 bin *livre* miras kalacaktı. STN, mirasını tahsil edene dek onu rahat bırakacak kadar makul davranmalıydı. Çünkü Mauvelain’i mahkemeye verirse davayı kazanacaktı ama el koyulabilecek bir varlığı yoktu ve skandal yüzünden ailesi onu mirastan da mahrum bırakırdı. Dahası, “Ben hep bir kanun adamı oldum: Hukukun içini dışını bilirim... Sizi uyarıyorum; eğer beni mahkemeye sürükleyecek olursanız, vücutlarımız görkemli bir şekilde yeniden dirilene kadar davayı uzatırım... Neticede, Baylar, izin verirsiniz o atasözünü hatırlatayım: ‘Kel şeytana tarak vurulmaz.’ Sanırım şu anda durumum bundan ibaret.”²⁰

Troyes’daki avukat, Mauvelain’in sefaletini, hastalığını ve ona dava açmanın gereksizliğini doğruladı; STN’nin tek yapacağı talih kuşunu beklemesine izin vermektir. STN’nin onayıyla Mauvelain kendilerine 2.405 *livre* karşılığında bir gayriresmî borç kâğıdı verdi ve Paris’e gitti. Ama sonrasında ortadan kayboldu. STN peşinden birkaç temsilci ve arkadaşını gönderdi ama tek bir şey bulabildiler: “Hastalığının onursuz niteliği ve ahlakının kokuşmuşluğu.”²¹ Tahsil edemedikleri 2.405 *livre*’lik borç yüzünden 1792 yılına kadar Mauvelain’in ismini muhasebe defterlerinde “kötü borçlular” başlığı altında tuttular. Ama o günlerde Mauvelain cinsel yolla bulaşan bir hastalıktan muhtemelen ölmüştü.

Olağanüstü bir hikâye ama özü itibariyle Edebiyat Cumhuriyeti’ndeki düşüş ve marjinallik hikâyelerinden farklı değil. Mauvelain’in yaşamı kitaplarını pazarladığı yazar müsveddelerinin hayatıyla alttan alta paralel ilerliyordu. Gerçekte edebî yeraltının dibinde bulunan yazarlar ile kitap dağıtımcıları arasında bir

20. Mauvelain’den STN’ye, 27 Mayıs 1785.

21. STN’den J.-P. Brissot’ya, 13 Şubat 1787.

yakınlık vardı: Hayatta kalmak için verdikleri ortak mücadelede Eski Rejim'in altını beraber oydular. Üstelik genellikle tarihin derinliklerinde silinip gitmelerine, geriye sadece polis kayıtlarında bir imza, Bastille sicil defterlerinde bir kayıt bırakmalarına, hatta bazen hiçbir şey bırakmamalarına rağmen, zannedilenden daha kalabalıktilar. Mauvelain örneğini bu kadar büyüleyici yapan şey böylesine detaylı olarak bilinebilmesi. Onun dosyasını açmak, yok olmuş insanlığın renkli bir kesitiyle karşılaşmak ve insanların görünmez kalmaya uğraştığı bir dünyaya yakından bakmak anlamına geliyor.

Bir adamın edebî yeraltındaki yayıncılık ve yok oluş hikâyesi için bu kadarı yeter. Mauvelain'in kitaplarının hikâyesi daha önemli.

MAUVELAIN NE ZAMAN KİTAP SİPARİŞ etse STN'den bir yazman kitabın adını ve istenen nüsha sayısını *Livre de Commissions* [Faaliyet Defteri] adındaki sicil defterine kaydediyordu. Siparişlerini bu sicilden sistemli bir şekilde izleyerek iki yıl boyunca Troyes'da yasaklı kitaplar için gelen talebi hafta hafta görmek mümkün. İki yıl, tek bir kent ve bin kitap; elbette Mauvelain'in iş örüntüsünün bütün Fransa'yı temsil ettiğini iddia etmek saçma olur. Ama bir yerden de başlamak lazım. 18. yüzyılda Fransızların okuma alışkanlıklarını keşfetmeye yönelik tüm önceki girişimler boşa çıktı, çünkü yayıncıların *imtiyaz* başvuruları gibi resmi kayıtlara dayandığı için piyasa dışı edebiyatı içermiyordu. Mauvelain ise yasaklı kitaplarda uzmanlaşmıştı. Bu yüzden onun ticari faaliyetleri üzerinde çalışmak, söz konusu yüzyılın başlangıcına kadar uzanan araştırma geleneğindeki kayıp halkayı bulmamızı sağlayabilir. Elbette bu sadece hazırlık niteliğinde bir vaka çalışması ve yasadışı kitap ticaretinin küçük bir kısmına dair mikroskobik bir analiz; yani elimizde temsil gücü çok yüksek bir numune grubu olduğunu sanmayalım. Ama Faaliyet Defterleri olağanüstü evraklar: Küçük bir taşra kentinde yasaklı edebiyata yönelik talebi –tabulara dönük beğeni– apaçık gösteriyor.

Maalesef Mauvelain'in kitaplarını satın alanları göstermiyorlar; ama gösterse bile okurların zihninden geçenleri bilemez-dik. Mauvelain mektuplarda müşterilerden bahsetmiyor; sadece Troyes'da görevli, birtakım müstehcen ve din karşıtı eserlere büyük ilgi gösteren birkaç subaya atıfta bulunuyor.

Troyes müthiş bir dedikodu merkeziydi; bu yüzden muhtemelen sattığı kitapları alan bazı işportacılar bunları kasaba panyayırında istifliyor ve mallarını Orta Fransa boyunca yayıyordu. Ama Mauvelain'in mektupları yerel piyasaya yoğunlaştığını gösteriyor. Görünüşe göre bütün stoku birkaç bin ciltten ibaretti; bunları tavan arasında tutuyor ve müşteriler uğradığında ya da onların yanına gittiğinde dağıtıyordu.

Kitap fiyatları işçi sınıfının alım gücünü aşsa da Troyes burjuvazisi için erişilebilirdi. Tipik örneklerden biri Mirabeau'nun sekizli formalı tek ciltlik *Errotika biblion* eseridir. Kitabın Mauvelain'e maliyeti 1 *livre* 1 *sou*'ydu; buna ulaşım, sigorta ve diğer maliyetleri karşılamak için ödediği 10 *sou*, ardından kâr için üçte bir daha, yani 13 *sou* daha ekliyordu. Neticede satış fiyatı 2 *livre* 13 *sou* (veya daha büyük ihtimalle 2 *livre* 15 *sou*) oluyordu. Bu rakam işçi sınıfından üç çocuklu bir ailenin yarım haftalık ekmek parasına —o günlerin ana besin kaynağı ekmekti— veya vasıflı bir marangozun günlük kazancına denk geliyordu. Öte yandan Troyes'daki yargı ve icra mahkemelerinde çalışan, yıllık geliri iki ila üç bin *livre* olan avukat ve yargıçlar için kolaylıkla karşılanabilecek bir bedeldi.

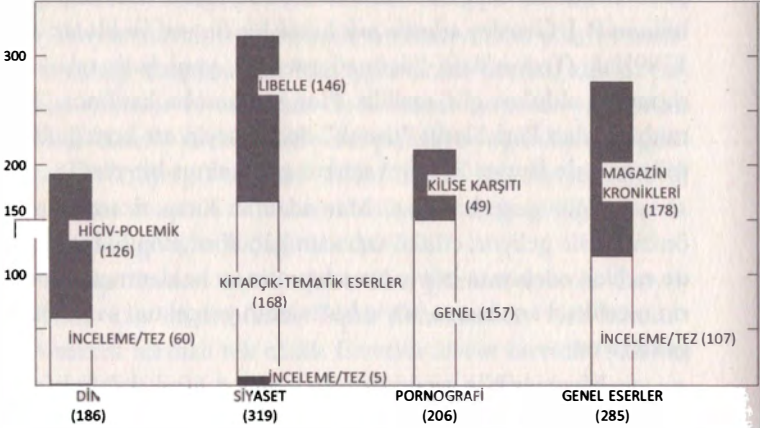
Troyes mahkemeleri burayı taşranın hukuk merkezlerinden birine dönüştürmüştü. Şehir ayrıca piskoposluk merkezi olduğu ve bir düzine manastıra ev sahipliği yaptığı için dini bir merkezdi. Ama en önemlisi, tekstil ticareti ve imalatının merkeziydi. 1780'lerde nüfusu 22 bin olan Troyes'da 360 dokuma ustası vardı; bunların yanı sıra iğne, kâğıt ve deri ürünleri imal eden çok sayıda zanaatkâr mevcuttu. Görünüşe bakılırsa kentin kültürel hayatı Champagne bölgesindeki rakiplerine kıyasla daha sönüktü. Ama Troyes'da da bir tiyatro, önemli bir kütüphane, bir mason locası vardı; eğitim kurumları ise dört ilkokul, bir papaz okulu ve 300-400 mevcutlu bir Oratoryen kolejini kapsıyordu.

Okuryazarlık oranı kuzey Fransa ortalamasına kıyasla görece düşük görünüyor; zira Troyes bölgesindeki yetişkinlerin sadece yüzde 40 ila 49'unun evlilik cüzdanlarında imza bulunuyor. Yerel tarihçiler 18. yüzyılda kentte entelektüel maya bulmak için boşuna araştırma yaptılar. Sadece "Champagneli Voltaire" olarak bilinen P.-J. Grosley adında *çok küçük* bir filozof buldular. Ancak 1789'daki Troyes'daki "üçüncü mevki", yani halk tabakasının raporları oldukça gür seslidir. Her şey hesaba katılınca, Troyes muhtemelen Parislilerin "taşralı" dediği şeyin ete kemiğe bürünmüş haliydi: Burası kültürel açıdan geri kalmış bir yerdi.

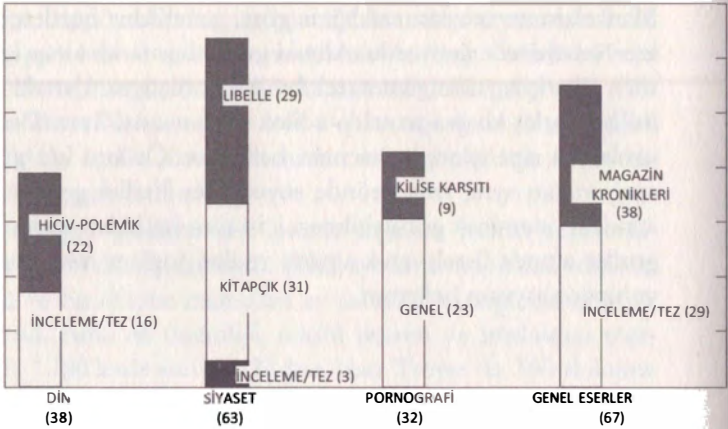
Eğer gerçek buysa, Mauvelain'ın kitap ticareti daha da önemli hale geliyor; çünkü taşranın küçük ve uykulu bir köşesinde radikal edebiyata böyle bir talep olması beklenmez. Siparişlerin niceliksel analizi ise böyle bir talebin gerçekten var olduğunu gösteriyor.

Mauvelain'ın siparişlerinin konuya göre dağılımı grafiklerde görülüyor. Siparişler STN kayıt defterlerinde hafta hafta biriktükçe, belli kitaplara yönelik talebin sürekliliği görüldü. Mauvelain'ın müşterileri geri gelip aynı kitaptan daha fazla istiyordu; Mauvelain ise satışların sıklığına göre, genellikle önceden, talepleri Neuchâtel'e iletliyordu. Alttaki grafik her farklı kitap için verilen sipariş sayısını göstererek bu sıklığı ölçüyor. Üstteki grafik ise her farklı kitap için talep edilen nüsha sayısı üzerinden Mauvelain'ın siparişlerinin hacmini belirtiyor. Örüntü her grafikte aşağı yukarı aynı, ama özünde soyut. Her kitabın genel örüntü içindeki öneminin görülebilmesi için tüm başlıkları uygun kategoriler altında listeleyerek sipariş verilen toplam nüsha sayısını ve sipariş sayısını belirttim.

SİPARİŞ EDİLEN KİTAP SAYISI

SİPARİŞ EDİLEN KİTAP SAYISI

TÜRLERE GÖRE ÇOKSATANLAR

I. Din

A. Taşlama ve Polemik

<i>L'Intolérance ecclésiastique</i>	10/4
<i>La Papesse Jeanne</i>	44/6
<i>Le Gazetier monastique</i>	18/3
<i>La Mule du pape</i>	18/3
<i>Histoire des voyages des papes</i>	18/3
<i>Requête pour la suppression des moines</i>	18/3
Toplam	126/22

B. Bilimsel Eserler

<i>Le Christianisme dévoilé</i>	3/3
<i>Histoire critique de Jésus Christ</i>	19/6
<i>Le Ciel ouvert à tous les hommes</i>	11/3
<i>Théologie portative</i>	27/4
Toplam	60/16
Toplam	186/38

II. Siyaset

A. Hiciv

<i>Les Fastes de Louis XV</i>	84/11
<i>L'Espion dévalisé</i>	37/10
<i>Vie privée de Louis XV</i>	7/5
<i>Vie privée ... de Mgr. le duc de Chartres</i>	18/3
Toplam	146/29

B. Kitapçıklar ve güncel eserler

<i>Mémoires sur la Bastille, Linguet</i>	30/7
<i>Des Lettres de cachet, Mirabeau</i>	21/5
<i>Lettres sur la liberté politique</i>	18/3
<i>Dialogue des morts</i>	31/4
<i>Remarques historiques sur la Basille</i>	18/3
<i>Anecdotes du Marquis de Pombal</i>	18/3
<i>Mémoires sur les maisons de force</i>	18/3
<i>Horoscope de la Pologne</i>	14/3
Toplam	168/31

C. Bilimsel Eserler

Système social 5/3

Toplam 319/63

III. Pornografi

A. Kilise Karşıtı

Aventure de la marquise de xxx et St. François 13/3

Le Chien après les moines 18/3

Les Moines après les chiens 18/3

Toplam 49/9

B. Genel

Muses du foyer de l'Opéra 46/5

Errotika Bibliion 18/3

Le Vicomte de Barjac

24/4

Le Portefeuille de Madame Gourdan 31/4

L'Art de rendre les femmes fidèles 24/4

Le Désœuvré 14/3

Toplam 157/23

Toplam 206/32

IV. Genel Eserler

A. *Chroniques scandaleuses (Magazin kronikleri)*

Suite de l'Espion anglois 16/5

Vie privée des François 9/3

Mémoires secrets, Bachaumont 16/9

La Chronique scandaleuse 45/5

Correspondance politique, civile et littéraire 18/3

Essais historiques, critiques, littéraires 20/4

Le Journal des gens du monde 14/3

L'Observateur anglois 22/3

Anecdotes du dix-huitième siècle 18/3

Toplam 178/38

B. Bilimsel Eserler

Histoire philosophique, Raynal 18/9

L'An 2440 25/5

<i>Tableau de Paris</i>	27/5
<i>Lettres Iroquoises</i>	18/3
<i>Oeuvres de Lamettrie</i>	16/4
<i>Oeuvres d'Helvétius</i>	3/3
Toplam	107/29
Toplam	285/67

Bu şablonda Aydınlanma'nın yeri ne? Mütevazı "bilimsel eserler" alt kategorisinin gösterdiği üzere, Mauvelain'in müşterileri soyut veya teorik eserler istemiyordu. Dört büyük filozof Montesquieu, Voltaire, Diderot ve Rousseau'dan tek bir eser bile sipariş etmemişlerdi. Bunun yerine Raynal, Mercier ve Oğul Mirabeau gibi Aydınlanma'yı popülerleştiren ve bayağlaştıran isimleri tercih ediyorlardı. Mauvelain'in siparişlerinde Borde, Cuppé, Maubert de Gouvest gibi bazı mütevazı filozofların da belirdiği oluyordu. Ama kitapların çoğu Imbert, Manuel, Luchet, Buffonidor, Mayeur de Saint-Paul, Baudouin de Guémadeuc, Mouffle d'Angerville, Pidansat de Mairobert, Théveneau de Morande gibi isimsiz, düşük yazarların kaleme aldığı anonim denemelerdi. Görünüşe bakılırsa 1780'lerin el altından pazarlanan çoksatanları bu adamların elinden çıkıyordu; yine de hem kendileri hem de kitapları edebiyat tarihinden silindi. Mauvelain'in yazarları arasında La Mettrie, Helvétius ve özellikle d'Holbach gibi aşına olduğumuz bazı isimler de var. Troyes'da yasadışı kitaplara yönelik talep Voltaire'in dinsizliğinin ötesine geçip ateizme varmış, bu durum Voltaire'i bile dehşete düşürmüştü. Elbette ateizme dair kitaplar isteyen okurların illa ateist olduğu söylenemez. Esas olan, sert yasaklı kitapların genellikle en aşırıya kaçmayı tercih ediyor olmasıydı. Bunlar Aydınlanma düşüncesinin Holbach versiyonuydu. Bir diğer önemli nokta ise, bu tür Aydınlanma'nın Mauvelain'in sipariş düzeninde küçük ama kayda değer bir yer tutmasıydı.

Mauvelain din karşıtı kitaplar kadar ahlaksız olanları da istiyordu. Daha açık bir ifadeyle, bunları ölçülü bir şekilde istiyordu, çünkü iki kategori birlikte siparişlerin sadece beşte ikisini oluşturuyordu ve ikisi de grafikteki siyasi ve genel eserlere kı-

yasla oldukça küçük görünüyor. Modern standartlarla karşılaştırsak, pornografi ölçülüydü; dönemin resmi gibi burada da örtülü ve dikizci bir tavır benimsenmişti. Mauvelain’in müşterileri kendilerine iş üstündeki fahişelerden küçük görüntüler sunacak kitapları tercih ediyordu. *Le Portefeuille de Madame Gourdan*’daki tipik bir pasajda, M*** piskoposu üst sınıf bir genelev işleten Madam Gourdan’a serzenişte bulunur: “Sizi Hastane’ye [fahişeler hapishanesine] kapatmam gerekirdi. Kurumunuzdan *coup de pied de Vénus* [*Venüs tekmesi*: cinsel yolla bulaşan bir hastalık] kaptığım için piskoposluk bölgemde sağlığıma geri kavuşabilmek adına başkentten ayrılmak zorunda kaldım. Dedikleri doğruymuş: Dünyada namus kalmamış, insan kimseye güvenemiyor.”²² Üst ruhban sınıfı için çok da onur verici bir örnek sayılmaz. Mauvelain’in pornografik ve kilise karşıtı kitaplarının temaları çoğu zaman örtüşüyordu; bu elbette tarihi Ortaçağ’a kadar giden bir edebî geleneğin sonucuydu. Belki bu eski moda, Galya kökenli kilise karşıtlığı, Mauvelain’in dindışı çalışmalarındaki “bilimsel eserler” alt kategorisinde yer alan kitaplardaki sert modern ateizmi de güçlendiriyordu. Kitapların Kilise’yi ayaklar altına aldığı kesindi.

Mauvelain’in siparişlerindeki kitaplardan, baskın bir konusu olmayanlar ve Fransa’daki neredeyse bütün yetkililere saldıran bir içeriğe sahip olanlar “genel eserler” kategorisi olarak anılıyordu. Bunların üçte biri Aydınlanma düşüncesini çeşitli konularda ifade eden, Raynal’ın *Histoire philosophique*’i gibi bilimsel tezlerdi. Geri kalanı *chroniques scandaleuses* [*magazın kronikleri*] olarak anılabilir; bunlar özel hayat, suç ve sansasyonel olaylar hakkında gazete usulü anlatılardı. Çoğu kısa hikâye dizilerinden oluşuyordu ve sanki yazar göz alıcı bir sırrı ortaya çıkarmış gibi, dedikoduya benzer bir tonda yazılmışlardı. Karakter olarak özellikle politik sayılmazlardı, ama bugünün popüler basınında beliren “seçkin simalara” benzetilebilecek büyük saray mensupları olan *les grands*’ın terbiyesizliğine dair anekdotlarla dolu

22. Charles Théveneau de Morande, *Le Portefeuille de Madame Gourdan, dite la comtesse* (Spa, 1783), yeniden basımdaki adı: *Correspondance de Madame Gourdan, dite la comtesse* (Paris, 1954), s. 41.

olduğu için aristokrasiyi kötü gösteriyorlardı. Bu türün örneği olan, Imbert'in *La Chronique scandaleuse*'ünde iki cümlelik tipik bir vinyet şöyleydi: "Bir gün *** Dükü namuslu karısını oğlunun öğretmenin kollarında bulunca hayretler içinde kaldı. Saygın hanımefendi düklere yaraşır bir cüretle ona, 'Neden orada değildin Mösyö?' diye sordu ve ekledi: 'Şövalyem olmayınca uşağımın pazılarına mecbur kalıyorum.'"23

Magazîn kronikleri şöhretin her zaman haber olduğu ilkesi uyarınca yazılmış gibiydi, ama Eski Rejim'de bugün bildiğimiz türden "haber" yoktu. O günlerde Fransızların "haber" bültenleri veya gazeteleri yoktu; sadece kraliyet imtiyazları aracılığıyla dolaşımda bulunan süreli yayınlar vardı. Sansür memurları bunların siyaset dışı konularla sınırlı kalmasına karar verdiğinden Versailles'ı gücendirecek herhangi bir şeyden bahsetme imkânları yoktu. Fransızlar sansürsüz haberleri, yani *nouvelles*'i dedikodu aracılığıyla alıyordu. *Nouvelliste* adı verilen gayriresmî haber uzmanları Paris'in belli bölgelerinde –mesela Palais Royal'ın avlusundaki "Krakow Ağacı'nın" altında– toplanarak haberleri birbirine aktarıyordu. Dedikoduları yazıya geçireceklerse *nouvelles à la main* adı verilen el bültenleri yazıyorlardı. Bu el yazması gazeteler basılınca *chronique scandaleuse* haline geliyordu: *Magazîn kronikleri* tür olarak kadim dedikodudan popüler gazeteciliğe giden yolun ortasında duruyordu. Bu haberler tamamen yasadışı olduğundan, günün olaylarını aktarırken kendini hiçbir şekilde kısıtlamıyordu. Bu nedenle Bachaumont'un *Mémoires secret* ve Mairobert'in *L'Espion anglois* gibi metinleri devlet işlerine dair son derece iğneleyici ifadeler içeriyor. Yine de bunlardaki ton, siyasi kitapçıklarınınkinden tamamen farklıdır. Özünde, haber açlığı çeken halka *les grands* aleminde olup bitenleri haber veriyorlardı. Birçok taşralı gibi Mauvelain'in müşterileri de Paris'teki dedikoduların merkezinden kopuktu. Muhtemelen bu yüzden *magazîn kroniklerini* diğer tüm edebî türlerden daha fazla istiyorlardı. Bu çiğ kroniklerin Mauvelain'in siparişleri arasında böylesine baskın olması, yeraltı gazeteciliğinin bugün unutulmuş çeşitliliğini de ortaya koyuyor.

23. *La Chronique scandaleuse* (Paris, 1783), s. 38.

Ancak Mauvelain'in sipariş ettiği eserler arasındaki en yaygın kategori siyasetti. Elbette "politik" tabiri, halkın siyasi sürece katılmadığı modern öncesi toplum için kullanıldığında biraz aldatıcı olabiliyor. Eski Rejim'deki siyaset saray siyasetiydi, bu yüzden –yine özü gereği yasadışı olan– siyasi literatür de genellikle üç türden oluşuyordu: Siyaset teorisi, güncel kitapçıklar ve *libelle* adındaki karalayıcı metinler.

Mauvelain'in müşterileri siyasetle neredeyse hiç ilgilenmiyordu: Holbach'ın *Système social*'inden sadece beş tane ısmarlanmıştı. Ama Linguet'nin *Mémoires sur la Bastille* (30 adet) ve Mirabeau'nun *Des Lettres de cachet et des prisons d'Etat* (21 adet) gibi polemik içerikli deneme ve kitapçıklara büyük talep vardı. Bu iki yazar kendi mahkumiyetlerini Fransız despotizmine dair kinaye tarzında sansasyonel bir üslupla anlatıyordu. Mahkumların üstlerinin aranması, pis kokulu hücrelere atılışı, dış dünyayla bağlantılarının tamamen kesilmesi, sadece mahkemeye çıkarılma hakkından yoksun bırakılması değil, neyle suçlandıklarını bile bilmemeleri konusunda "her şeyi" anlatıyorlardı. Linguet ve Mirabeau'nun iddiasına göre onların masumiyeti, Versailles mekanizmalarının eline düşen her Fransız'ın savunmasızlığını ortaya seriyordu. Renkli detaylarla inandırıcılığı artırmakta ustaydılar: Kurt yemiş paspaslar, kalın ıslak duvarlar, rezil gardiyanlar ve iğrenç yemekler. İçeriden gelen tüm bu bilgiler "onların", yani hükümetin tepesinde bulunup ne kadar masum olursa olsun herkesin hayatına erişebilen ve onu girilmez bir zindana [*cachot*] ebediyen kapatabilen görünmez adamların sınırsız gücü aleyhine retorik çıkışlar biçiminde ifade ediliyordu. Mauvelain'in mektuplarına bakılırsa bunlar etkili kitapçıklardı ve en çok satanlardı. 1789 itibarıyla Bastille neredeyse boşalmıştı ama bu metinler birçok Fransız'ın kendisini köle gibi hissetmesini sağlayan siyasi mitolojinin oluşumuna katkı verdiler.

Mauvelain'in repertuarında en çok satan eserler ise *libelle* türündeydi. Bunlar itibarlı ve muktedir makamlarda bulunan bakan, saray mensubu veya kraliyet ailesi fertleri gibi kişilere yapılan sert saldırılardı. Skandal vurgusu bakımından *magazîn kroniklerine* benziyorlardı ama politik bir "tını" da vardı. Özel hayattaki dekadansın kamusal bir mesele haline geldiği o hassas

alanı inceliyor, önde gelen bireyleri karalayarak bütün rejimin kutsallığını bozuyordu.

Libelle türünün en önde gelen örneği Mauvelain'ın kitapları arasında açık ara en çok satan olan *Les Fastes de Louis XV* oldu; Mauvelain bu kitaptan 11 seferde toplam 84 adet sipariş etti. Kitap kendisini Louis döneminin objektif tarihi olarak sunuyor olsa da okuru kralın cinsel yaşamının çapraşık derinliklerine götürüyordu. Anlatıldığına göre, kralın temsilcileri onun "haremi" için krallığın en uzak köşelerinden kızlar bulup temin ediyor, kral bunlarla iki hafta geçiriyor, yorgun iştahını kabartma etkileri geçince emekliye ayırıyordu. *Libelle*'in yazarına göre on yılda bin kız ve bir milyar *livre* yapıyordu; yani Louis'nin ahlaksızlığı "devlet maliyesindeki çöküşün ana kaynaklarından biriydi."²⁴ Kitabın gerçek kötü karakteri ve Fransa'nın hakiki despotu ise Madam Du Barry'di ve aynı karakter *Anecdotes secrètes sur Madame Du Barry, Correspondance de Madame Du Barry* ve *Vie Privée de Louis XV* gibi, *Les Fastes*'tan aşırı olarak yazılmış başka çoksatanlarda da aynı rolü oynuyordu. Kralın gözdesi her zaman abartılı bir pozla beliriyordu: Zenci hizmetçisi Zamore'u öpüp okşarken, bir nedimeyi kırbaçlarken, Dauphin (yani müstakbel XVI. Louis) ile iktidarsızlığı yüzünden alay ederken, kralın arkasından bakanlarını baştan çıkararak onu aptal gibi gösterirken, bu arada hazineden milyonlar –*libelle* yazarının tahminine göre 18 milyon– götürürken görülüyordu. Yazar siyasi görüşünü de kusursuz bir netlikle bildiriyordu: "XV. Louis hep aynı kaldı; yani her zaman gırtlığına kadar bok ve şehvet içindeydi. Açlıktan ölen insanların umutsuzluğuna ve toplumsal felaketlere karşın kralın gözdesi savurganlık ve yağmacılık konusunda öyle ileri gitti ki despotun ölümü onun debdebesine son vermese birkaç yıl içinde krallığı tek başına yıkabilirdi."²⁵ Peki Louis nasıl ölmüştü? Yazar korkunç sırrı ifşa ediyordu: Louis'nin libidosunu tatmin edemez hale gelen Madam Du Barry mamaya dönüşüp kralı heyecanlandıracak kızlar bulmak üzere sokakları araştırmaya başlamıştı. Bir gün pek tatlı bir köylü kız buldu ama kızın çiçek hastalığına sahip olduğu bilinmiyordu. Kızın babası karşı çıksa da bir *kraliyet fermanı* ile önü

24. *Les Fastes de Louis XV* (Villefranche, 1782), II, 27.

25. A.g.e., s. 296.

alındı. Ardından kız şahane efendisine teslim edildi, hastalığı ona bulaştırdı ve kralı mezara göndererek bütün ulusa nefes aldırdı.

Mauvelain'in siparişlerine dair bu analizden çıkarılabilecek belki de en önemli ve beklenmedik sonuç, ciddi sayıda din karşıtı ve müstehcen kitap istenmesi değil, siparişlerin büyük bölümünün siyasi materyal içermesiydi. Gerçi bunlar Aydınlanma Çağı'na özgü metinler değil, saldırgan yeraltı gazeteciliğinin ürünleri ve siyasi kitapçıklardı. Siyasi eserlerin sayısı diğerlerini aşıyordu ve bu baskınlık kitapçıların, *libelle*'lerin ve *magazın kroniklerinin* de habercilik işlevi gördükleri gerçeğiyle daha da artıyordu. Tarafsızlıktan çok uzak olan bu haberler rejimi çürümüş gösteriyordu. Siyasi meselelerin suç ve cinsellikten sonra geldiği *kronikler* bile radikal propaganda olarak işlev görüyordu. Elbette "radikal", devrimci demek değil. Siyasi denemeler tek bir tema, yani monarşinin yozlaşarak despotizme dönüştüğü üzerine bir düzine varyasyon sunuyordu. Devrim çağrısı yapmıyor, 1789'u öngörmüyorlardı; hatta monarşinin yıkılmasını sağlayacak daha derin sosyal ve siyasi meseleleri de pek tartışmıyorlardı. Ama farkında olmadan, monarşiyi kullarının gözünde meşru gösteren sembollerin kutsallığını yerle bir ederek ve bu yöndeki efsane balonlarını patlatarak bu olayı hazırlamış oldular.

Mauvelain'in kitapları arasındaki çoğu metin, küçük çaplı klasik seviyesine bile erişemedi; tıpkı Mauvelain'in Fransız tarihinin dışında kalması gibi bu eserler de Fransız edebiyatının dışında kaldı. Bugün kimse onları hatırlamıyor çünkü bir kültürel evrim süreci neticesinde soyları tükendi; şu anda edebî kültürü oluşturan okuma repertuarında yaşamıyorlar. Maalesef geçmişte gerçekten tecrübe edilen kültürü keşfetmek adına bu evrim yolu ters yönde kat edilemiyor. Çok fazla şey sağda solda kaldı ve 18. yüzyılda Fransızların bugün 18. yüzyıl Fransız edebiyatı olarak anılan şeyleri okuduğunu varsaymak çok kolayımıza geliyor. Ama 1780'lerdeki gizli bir kitapçının faaliyetlerini inceleyerek o literatürü gerçekte olduğu haliyle ve patlayıcı, hakiki bağlamıyla görür gibi olmak mümkün. Mauvelain'in kitapları ve yaşamı keşfedilmeyi bekleyen kayıp bir edebî deneyim dünyasını açığa vuruyor.

5 SINIRIN ÖTESİNDE BİR BASİMEVİ

ASAKLI KİTAPLAR 18. YÜZYIL FRANSA'SI-
NIN yeralında dolaşarak isyanı yaymış olabilir; ama
o günden bu yana yerleştikleri az sayıdaki kitaplıkta
tonozlu tavanların ve pano duvarların arasında ihtişamlı bir şe-
kilde oturuyorlar. Antika haline geldiler. Kitaplar matbaadan ilk
çıkıldığından çok farklı görünüyordu ama orijinal hallerini betim-
lemek zor; çünkü on sekizinci yüzyıl yayıncılığında basımevleri
de dağıtım sistemi kadar zavallı durumdaydı. Kitapların meyda-
na getirildiği dünyaya dair bir fikir verebilmek için Neuchâtel
Tipografi Derneği (STN) evraklarına dönmemiz gerekiyor. Bu
belgeler çalışan matbaacıları ve onlardan bahseden patronlarını
görmemizi sağlayabilir.

STN Fransa, İsviçre ve Renanya'ya dağılmış basım
merkezlerinden eleman aldığı için yöneticiler işe alım uzman-
larından oluşan bir ağ kurmuştu. Yevmiyeli işçileri bu uzmanlar
gönderiyordu. Eski Rejim'deki iş ve işçilere dair birtakım temel
bilgileri bu uzmanların mektuplarından takip etmek mümkün.
Bu yazışmalardan en çok bilgi vereni 1777'de gerçekleşti; STN
Encyclopédie'nin dört yapraklı formadan oluşan versiyonunu

basmak için basımevinin kapasitesini iki katına çıkarmıştı. O günlerde *Encyclopédie*’nin getirdiği patlama matbaanın kaynaklarını zorluyordu. İşçiler bir işten diğerine geçerek bu geçici işgücü kıtlığından yararlandılar; ücretin veya çalışma şartlarının daha iyi olduğu yere sapıveriyorlardı. Mektuplarda bolca tekrarlanan gezici işçi olgusu böyle doğdu. STN’nin işçi alırken kullandığı belki de en güçlü ikna yöntemi *voyage* adı verilen ve bir işçinin yeni işine yürürken harcadığı zamanda kazanacağı tutara karşılık gelen harcırah benzeri ödenektir. İşçiler arada bir taşra otellerine uğrayarak günde on ila on iki saati yolda geçirmeyi, aynı sürede baskı makinesini inip kaldırmaya veya klişelerin üzerinde iki buklüm çalışmaya tercih ediyorlardı. En azından gençlik yıllarında bu yolculuklar yevmiyeli işçiler için bir nevi ücretli izne, yolda olmak ise yaşam tarzına dönüştü.

Bazen mektuplardaki tarihler üzerinden bu insanların izini sürmek mümkün. Neuchâtel’den Lozan’a giden 70 kilometrelik yolu genellikle iki günde alıyorlardı; 120 kilometre uzaktaki Basel’e gitmeleri üç gün, 300 kilometre ötedeki Lyon’a varmaları bir hafta, 500 kilometre uzaklıktaki Paris’e ulaşmaları ise iki hafta sürüyordu. Örneğin 16 Haziran 1777’de, *Encyclopédie* çılgınlığının zirveye çıktığı günlerde, Parisli bir işe alım uzmanı Neuchâtel’e altı işçi yolladı; kente vardıklarında 24 *livre* harcırah alacaklardı. STN’ye tam iki hafta sonra günde ortalama 36 kilometre ilerlediklerini bildirdiler. Haftada 10-15 *livre* kazandıklarına göre harcırah iki haftalık ücrete denkti; yaz başında bir kır yürüyüşü epey iyi bir ücretti. Ama STN, adamlar en az bir ay çalışana kadar *voyage* ödemeyi reddediyordu. İşe alım uzmanı işçilere bu şarttan bahsetmemişti. Aracı onların eşyalarını [*hardes*] teminat olarak elinde tutuyordu; işçiler şartı kabul etmezse söz konusu teminatı sonradan STN’ye iletenekti. Adamların işe koyulup *Encyclopédie*’yi dizmek ve basmaktan başka çaresi yoktu. İsimleri ustabaşının ücret defterinde sekiz hafta boyunca düzenli olarak görülüyordu; bu süre harcırahi ve eşyalarını almak için yeterliydi. Zaten ardından ortalıktan kayboluyorlardı. Sonra içlerinden birkaçı yine *Encyclopédie*’yi basan Cenevre’deki matbaalarda belirliyordu. En az biri Yverdon’da *Encyclopédie*’nin rakip, “Protestan” bir

versiyonunu basan Barthélemy de Félice'in matbaasına girmişti. Diğerleri muhtemelen Bern ve Lozan'da *Encyclopédie*'in sekiz formalık edisyonu üzerinde çalışıyordu, STN'ye mensup bir gezici satış temsilcisi İsviçre'deki diğer basımevlerinde Neuchâtel'den "kaçanların" bazılarını bulduğunu bildiriyordu. İçlerinden en az bir matbaacı, Gaillard adında biri, ertesi yıl Paris'te ortaya çıkıp STN'den kendisini yeniden işe almasını isteyecekti. Parisli bir deri tüccarının kendisi adına yazdığı mektuba göre, "işlediği tüm kusurlar" için tövbe ediyordu ve bir kez daha –üçüncü kez– İsviçre yollarına düşmeye hazırды.¹

Gaillard'ın bahsettiği "kusurlar" neydi? Mektupta bahsi geçmiyor, ama STN'nin yazışmaları bu adamların başlarını belaya soktuktan sonra genellikle "fırar ettiğini" gösteriyor. Bazen borçları biriktikten ya da *salé* adı verilen, bir sonraki haftalığın küçük bir kısmını avans aldıktan sonra kaçıyorlardı. Nadiren para biriktiriyorlardı ve çoğu zaman borçlarından kaçmak ve başka bir yerden *voyage* toplamak için kentten ayrılmaya meyyaldiler. Bu tarz olaylar sebebiyle işverenler mektuplarında ne zaman işçilerden bahsetse güvenilmez olduklarını kaydediyordu. İşçiler güvenilmezdi. *Voyage* veya *salé* alıp kaçmasalar bile, sarhoş olup kaytarıyorlardı; en beteri de Fransız polisi veya rakip yayıncılar adına casusluk yapanlardı. İşe alım temsilcilerinin tavsiye mektuplarından yayılan bir nevi karakteroloji kokusu, ideal tipe dair bir izlenim veriyor. İdeal işçi için üç nitelikten bahsediliyor: Düzenli olarak işe gelmek, sarhoş olmamak, makul düzeyde vasıflı olmak. Cenevre'deki bir işe alım uzmanının mükemmel dizgici tarifi şöyleydi: "İyi bir işçi ve verdiğiniz her işi yapabiliyor, kesinlikle ahlaksız değil ve çok gayretli."²

Benzer yorumlar işçileri harekete geçiren, sözü edilmeyen bazı önermeleri de ortaya koyuyordu. STN, Paris'teki bir işe alım uzmanına ilettiği tipik ve gelişigüzel notta şöyle diyordu: "Bu bölgede yaşamaya meraklı kişileri bize bildirmeye devam ede-

1. Thomas'dan STN'ye, 19 Temmuz 1778. İşe alım kampanyasının bu bölümü hakkında bkz. Pyre'den STN'ye, 16 Haziran 1777 ve STN'den Pyre'ye, 1 Temmuz 1777.

2. Christ'ten STN'ye, 8 Ocak 1773.

bilirsiniz, ama artık avans vermeyin.”³ Bir kişinin sırf “merak” sebebiyle 500 kilometre uzaktaki yabancı ülkeye iş için yürümeye ikna olacağını söylemeye bile gerek kalmıyordu. Mektuplar bazen başka motivasyon sebeplerine de değinirdi, ama bunlar da modern okura aynı derecede hercai görünecektir. Örneğin STN, Lyon’dan işçi yollayan bir aracıya şu talimatı veriyordu: “Buraya vardıklarında kendilerine *voyage* olarak yirmi *livre* ödemeyi vaat ediyoruz ancak bunun için en az üç ay bizimle kalmaları şart... Ayrıca burada iyi şarap yetiştiğini söyleyerek hem bizden hem de ülkemizden memnun kalacaklarına temin edebilirsiniz.”⁴ İşin yanında şarap da içilebileceği ve istihdamın kısa süreli olacağı varsayımı söz konusuydu.

Şarap ve *Wanderlust* [*seyahat tutkusu*] hakkındaki ifadeler on sekizinci yüzyılda nakit paranın cazibesi yokmuş gibi yorumlanmamalı. Bilakis, işe alım uzmanları işçilerin ücret, yapılacak işin miktarı ve dizgide tercih edilen formatlar ya da zamanında ödeme [*conscience*], parça başı ödeme gibi konulardaki kaygılarından sık sık bahsediyordu. İşe alımcılardan biri, “Özellikle ücret konusunda ısrarcılar” diyordu, “çünkü geçecekleri yer daha iyi olmadıktan sonra rahat ettikleri bir işi bırakmak istemiyorlar.”⁵ STN daha yüksek ücret vaadiyle işçileri ayartmak adına Cenevre’de *Encyclopédie*’yi basan başka matbaalara ajan bile yolluyordu. İşçiler Cenevre’deki ücretleri artırmak için bir *cabale*, yani komplo ile yanıt veriyorlardı; Cenevreli ustalar STN’nin manevrasının kokusu almıştı; neticede, efendileri işçilerin ücretlerini benzer seviyede tutmak için kendi aralarında dolap çevirip barış yaptı.

İşe alım ve kovma süresince işverenler işçilere eşya muamelesi yapıyordu. Kâğıt ve mürekkep gibi onları da toptan sipariş ediyorlardı. Mesela STN Lyon’daki bir aracıya şöyle yazıyordu: “Karışık yollayın; yani ne kadar dizgici varsa o kadar baskıcı olsun.”⁶ Bazen “karışık düzeni” reddettikleri de oluyordu, çünkü özellikle kâğıt alımı gibi işlerde mallar gelişigüzel gelebiliyordu.

3. STN’den Pyre’ye, 14 Ekim 1777.

4. STN’den Vernange’a, 24 Mayıs 1777.

5. Claudet’den STN’ye, 18 Haziran 1777.

6. STN’den Claudet’ye, 8 Mayıs 1777.

STN böyle bir olay üzerine bir başka yayıncıya Lyonlu işe alımcının iyi çalışmadığını anlatıyordu: “Yolladıklarının iki tanesi öyle kötü durumdaydı ki geri göndermek zorunda kaldık.”⁷ İşe alımcı eğer adamları yollamadan önce araştırmamışsa STN tarafından azarlanıyordu: “Yolladıklarınızın iki tanesi söylediğiniz gibi geldiler, ama öyle hastalar ki geri kalanlara da bulaştırabilirler; bu yüzden onları işe alamadık. Şehirde hiç kimse onlara kalacak yer vermek istemedi. Bunun üzerine yine yola çıkıp Besançon’a hastaneye [*hôpital*] yatmaya gittiler.”⁸ Hastalıktan kırılanlar için *hôpital* çoğu zaman ölüm demek olduğundan, STN bu adamları Fransa turunun son etabına gönderdiğinin farkında olmalıydı; üstelik Jura Dağları üzerinden Neuchâtel-Besançon yolculuğu çok çetindi.

STN bazen eski usul hayır işleri de yapıyordu. Şirketin ustabaşısının ücret defterinde “Alman bir gazeteciye sadaka, 7 batz [1 *livre tournois*]”⁹ gibi ibareler yer alıyor. Zaman zaman gelen mektuplarda bu adamlara yönelik bir sıcaklık hissediliyordu. Mesela Bern’den bir basım ustası, yaşlı bir dizgiciyi tavsiye ediyordu: “İyi çalışır, bir süre önce Neuchâtel’de epey görev yapmıştı; ama söylemezsem olmaz, gözleri ve kulakları eskisi kadar sağlam değil; yaşı sebebiyle sağlam bir gençle aynı hızda dizgi yapamıyor. Yine de ona sadece parça başı ücret vereceğiniz için, mümkün olduğunca yanınızda tutmanızı istirham ediyorum; çünkü sefaleti acınacak duruma geldi.”¹⁰ Gerçekte ise Bernliler tarafından kovulmuştu ve Neuchâtel’dekiler de onu işe almadı. Aslına bakılırsa STN *Encyclopédie* tamamlanır tamamlanmaz çalışanlarının üçte ikisini kovdu. Gerçi direktörün kızlarından biri, dükkâna göz kulak olduğu günlerde, iş seyahatindeki babasına yazarak karara itiraz etmişti: “Karısı ve çocuğu olan insanları her gün sokağa atamayız.”¹¹ Ancak bu itiraz direktöre işlemedi ve kârlılık konusunda nutuk çekerek savuşturdu. O halde Fransa turuyla

7. STN’den Duplain’e, 2 Temmuz 1777.

8. STN’den Vernange’a, 26 Haziran 1777.

9. STN’ye ait “Banque des ouvriers”, 16 Ocak 1779 tarihli girişi.

10. Pfaehler’den STN’ye, 3 Mart 1772.

11. Madam Bertrand’dan STN’de çalışan Ostervald’a, 12 Şubat 1780.

geçen hayatı mutlu, gençlik dolu bir seyyahlık dönemi [*Wander-jahre*] olarak görmek veya işçiler ile işverenlerin birbirine büyük yakınlık duyduğunu sanmak yanlış olurdu.

Peki işçiler kendi durumlarını nasıl yansıtıyordu? Şu ana kadar bunu söylemek mümkün olmadı, çünkü E. P. Thompson, Maurice Garden ve Rudolf Braun gibi uzmanların araştırmalarına karşın tarihçiler on sekizinci yüzyıl zanaatkârlarıyla doğrudan iletişime geçmeyi başaramadı. Fakat basımcılar alışılmadık derecede kültürlü bir gruptu. Bazıları mektuplaşıyordu; mektuplarından kimileri efendilerinin eline geçiyordu, kimisi STN evraklarında yaşadı. İşçiler arasındaki iletişimin kıymetli örneklerinden biri, Offray adındaki Avignonlu bir dizgicinin, STN dizgi ekibinde [*casse*] çalışan Ducret isimli, Savoylu bir adama yazdığı nottu. Offray kısa süre önce STN'den ayrılıp Yverdon'daki Barthélemy de Félice'in işletmesine geçmişti ve Ducret'ye oradaki şartların çok daha iyi olduğunu anlatıyordu. Elbette Félice ile çalışmanın da dezavantajları vardı: "Profesör" namıyla bilinen patron, çalışanlarına bir *son* bile borç vermezdi, üstelik Alman işçiler Fransızlarla pek geçinemiyordu. Ama Neuchâtel'e kıyasla yaşam daha ucuzdu, dükkân da daha iyi işletiliyordu. Hepsinden öte, yapacak çok iş vardı: "Burada yeterince iş var... İş konusunda kaygılanmana gerek kalmıyor."¹²

İş konusu normalde endişe kaynağıydı çünkü işletmeciler iş yoğunluğuna göre adam alıyordu. Bir kitabın baskısı tamamlanınca genellikle o işte çalışan kişileri kovuyor, bir dahaki kitap için hazır olduklarında yenilerini alıyorlardı. Offray'ın bölgedeki diğer işletmelerdeki istihdam imkânına dair rapor vermesinin sebebi buydu. Lozan'dan Heubach'ın bir dizgiciye, muhtemelen bir de ustabaşına ihtiyacı vardı; Yverdon'da yine en az iki baskıcı üç dizgici lazımdı, çünkü Offray'ın yoldaşları ertesi Pazar gizlice Félice'ten ayrılmayı planlıyordu. "İş kıtlığından değil, başta ben olmak üzere işçilerin sürekli iş değiştirme kaptisi

12. Offray'den STN'de çalışan Ducret'ye, Aralık 1770; bulunduğu yer, Jacques Rychner, "A l'ombre des Lumières: coup d'oeil sur la main d'oeuvre de quelques imprimeries du XVIIIème siècle", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 155 (1976), 1948-1949. Jacques Rychner STN hakkındaki tezini tamamlayınca, gezgin matbaa çalışanlarının seyahatlerini müthiş detaylarıyla birlikte takip etmek mümkün olacak.

yüzünden.” Neticede Offray başka dükkânlardaki ortak arkadaşları hakkında haber yolluyor ve Neuchâtel'deki eski iş arkadaşlarına selam gönderiyordu: “Mösyö Gorin'e yazdım; ondan haber almayı umuyorum, alınca sana da bildiririm. Lütfen Cloches, Borrel, Poncillon, Patin, Ango beylere de selamımı iletin, eski arkadaşım Gaillé'yi de unutmayın... Karım da tüm bu beylere selamlarını gönderiyor. Mösyö Lancy'yi de unutmuşum, ona da selamlar, ayrıca Madam'ı da atlamayalım.”¹³ Lakaplar, diğer mektuplaşmalara atıflar ve ortak arkadaş ağı bulunduğu hissi, işçilerin kendi bilgi sistemlerini geliştirdiklerini ve patronlarına –ya da kendi tabirleriyle burjuvalara [*bourgeois*]– dair tavsiye mektubu yazdıklarını gösteriyor. Kısacası, efendilerinin ve işe alımcıların kendileri hakkında yazdığı mektupların benzerlerini onlar da iş arkadaşlarına gönderiyordu.

İşçilere dair dedikodular, basımcıların yolda rastlaştığı veya meyhanede oturup bir şeyler içerken yaptıkları konuşmalar aracılığıyla ağızdan ağıza dolaşüyor, meslek içinden bilgilerin çoğu böyle aktarılıyordu. Akımların ve içeriğin izini sürmek zor. Ama dağınık referanslar işçilerin akli başında ve gerçekçi bir üslupla konuştuğunu ortaya koyuyor. Ücretin yüksek, işin bol, çalışanların dost canlısı, şarabın ucuz, ustabaşının uysal olduğu yerleri öğrenmeye çalışıyorlardı.¹⁴ İşverenlerin bilgi sistemi içinde dolaşan mesajlar ise farklı türden kaygıları yansıtıyordu. Kâğıt ve matbaa harfleri gibi işgücünün de olabildiğince ucuz ve etkin biçimde temin edilmesi gerekiyordu. İşçiler, primler, cezalar ve kovma gibi eylemlerle buyruk altına alınmalıydı. Üretim sürecinde ihtiyaç kalmadığı zamansa kovulmalıydı.

Sanayi öncesi Avrupa'yı çalışan bazı tarihçilerin hayal ettiğinin aksine, işçiler ve burjuvalar aile sıcaklığı içinde beraber yaşamıyordu. Tıpkı 19. ve 20. yüzyıldaki işçi ve patronlar gibi onlar da muhtemelen birbirinden nefret ediyordu. Ama aralarındaki ilişkiye, yani istihdamın temel niteliğine dair ortak

13. A.g.e.

14. Örnek için bkz. Nicolas Contat veya Le Brun, *Anecdotes typographiques où l'on voit la description des coutumes, moeurs et usages singuliers des compagnons imprimeurs*, ed. Gilles Barber (Oxford, 1980), II. Kısım, 2. Bölüm.

varsayımları vardı: İlişkinin değişken ve düzensiz, muhtemelen fırtınalı ve kısa olmasını bekliyorlardı ancak modern dönemin haftada kırk saat, dokuz-beş çalışma tarzına hiç benzemiyordu. O günlerde yarım gün fazla mesai, giriş çıkışta saat kaydetmek, girdi ve çıktılar, üretim takvimleri, sözleşmeler, sendikalar, otomasyon, enflasyon, “reel” ücretler, emekli aylığı, “boş zaman”, sıkıntı, yabancılaşma ve tüm bunları anlamlandırmaya çalışan sosyologlar yoktu.

On sekizinci yüzyıl matbaacıları ile patronlarının işe yönelik tutumu böyleydi. Peki işin kendisi neye benziyordu? Tarihçi öznel gerçekliği hiçbir zaman tam olarak kavrayamayabilir; yine de STN’nin dükkânındaki ustabaşı Barthélemy Spineux’nün tuttuğu ücret defteri verim hakkında fikir verebilir. Spineux her cumartesi akşamı hafta boyunca her adamın ne kadar iş yaptığını ve karşılığında ne kadar ödeme aldığını kaydediyordu. Spineux dizgicilerin üretimini dizdikleri sayfaların altında bulunan imzalara göre listeliyor ve binlerce baskı üzerinden basımcıların toplam çıktısını hesaplıyordu. Gerçek metinlerdeki “n” harfleri sayılarak Spineux’nün kaydını kullanmak ve her hafta her dizgicinin harfı kasadan alıp kumpasa götürmek için yaptığı hareket sayısını hesaplamak mümkün. Yine her baskıcının baskı makinesinin üzerindeki çubuğu kaç kez çektiğini de hesaplamak mümkün. Maalesef bu hesaplar anlaşılması epey zor bir disiplin olan analitik bibliyografide yoğun talim gerektiriyor; görünüşe bakılırsa bu iş Fransızlara öyle zor geliyordu ki analitik bibliyografiyi genellikle başında “Anglosakson” ifadesiyle birlikte anıyorlardı. Ama tarih yazımı açısından olası getirilerini düşününce bu çabaya değer; zira Spineux’nün ücret defterlerinin bibliyografik analizi, sanayi öncesi işçilerin üretimi ve geliri hakkındaki ilk kesin kayıtları sunuyor.

Bibliyografik karmaşaya dalmadan ve hepsini tablo ve grafikler halinde sunmadan, benim çıkardığım istatistiklerden elde ettiğim temel sonuçlardan bahsedeyim.¹⁵ Birincisi, per-

15. Bu verilerin bazıları için *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the “Encyclopédie”, 1775-1800* (Cambridge, Massachusetts, 1979) adlı kitabımın 5. Bölümüne bakılabilir; ancak çoğu hâlâ basılmış değil.

sonelin müthiş bir hızla değiştiği açık. Altı ayda bir işgücünün neredeyse yarısı tamamen yenileniyordu ve işyerinin tamamının iki hafta boyunca aynı kaldığı nadir görülüyordu; çünkü adamlar hem iş düzensizliği hem de Offray'ın söylediği gibi, kendi “kaptisleri” sebebiyle apar topar gelip gidiyordu. Böyle düzensiz bir modelden ortalamalar çıkarmak yanıltıcı olsa da çalışanların iki ana gruba ayrıldığı söylenebilir: STN ile genellikle altı aydan kısa bir süreliğine çalışan geçiciler ve bir yıl ya da daha uzun kalan kadrolular. Kadrolular denen kesim genellikle daha yaşlı, evli erkeklerden oluşuyordu ama aralarında gençler de yok değildi. Dizgiciler ise belli mesleklerle belirtiliyordu: Örneğin Bertho adındaki tecrübeli biri tam seksen sekiz hafta boyunca *Encyclopédie*'nin harflerinin büyük kısmını dizmiş ve son baskı yapılır yapılmaz STN'den ayrılmıştı. Dolayısıyla istatistikler matbaacı jargonunda *ouvrage* veya *labeur* olarak anılan işleri doğruluyordu. Bu meslekler işçilerin mektuplarında sık sık beliriyordu.

İkincisi, 1778'de beş aylık dönem boyunca her sayfada her adamın yaptığı dizgi ve baskı işini izleyerek, ustabaşının düzensiz işgücü teminini nasıl hallettiğini görmek mümkün. İş akışı içinde basımcılar dizgicilerden sonra çalışıyordu. Bu yüzden STN'den birkaç dizgici ayrılmışsa, aynı miktarda basımcının da kovulması gerekiyordu. Bu yüzden 10 Ekim haftasında üç dizgici STN'den ayrılmış, *casse*'in mevcudunun on üçten ona inmesi üzerine ustabaşı *presse*'teki çalışan sayısını yirmiden on ikiye indirmiş, böylelikle toplam üretim de yarı yarıya azalmıştı. Yeni bir iş ve yeni dizgicilerin katılması ise tam tersi bir süreç demekti. Mesela 5-19 Eylül arasında *casse* mevcudu dokuzdan on ikiye, *presse* ise on üçten on sekize çıkmış, üretim de ikiye katlamıştı. İşçi sayısı ve üretim grafiğinde olağanüstü iniş çıkışlar vardı. Haftadan haftaya ciddi şekilde fırlayıp düşen bu grafik, işgücü yönetiminin gerek ekonomik gerekse insani açıdan yüksek maliyetli bir denge işi olduğunu gösteriyordu.

Üçüncüsü, tek tek işçilerin çıktısını ve gelirini takip etmek mümkün ve burada da gerek işçiden işçiye, gerekse aynı kişilerin haftadan haftaya rakamlarında çok değişken bir yapı var. Tipograflar aslında yanlış bir tabir olan “emek aristokrasisi”

mensubuydu; yani vasıflı zanaatkârlardı ve sıradan emekçilerden iki kat fazla kazanıyorlardı. Çalıştıkları sürece eve yaklaşık 100 Neuchâtel *batz* veya 15 *livre tournois* getiriyorlardı. Bu rakam aile geçindirmek için yeterliydi ve Fransa’daki tekstil işçileri, duvar işçileri ve marangozlara kıyasla epey yüksekti. Ama çoğu zaman kazanabileceklerinden çok daha azını kazanıyorlardı; bunun sebebi iş olmaması değil fazla çalışmak istememeleriydi.

Mesela 3 Ekim haftasında Tef adlı bir dizgicinin çıktısı yarıya, 96 *batz*’dan 46 *batz*’a inmiş, Maley adında bir diğerrinin ise 70’ten 105 *batz*’a yükselmiş, yani yüzde elli artmıştı. Her adamın uğraşması gereken bir sürü kopya vardı, ama dengesiz bir çabayla kendi hızında çalışmayı tercih ediyordu. Baskı ekibine dair düzensizlikler ise daha da sık telaffuz ediliyordu. Chambrault ve arkadaşları 13 Haziran haftasında 258 *batz* kazanmış ve 18 bin basım yapmıştı; sonraki iki hafta üretim önce 12 bine, sonra 7 bine inmiş, toplam gelirler ise sırasıyla 172 ve 101 *batz* olmuştu. Bir başka üç haftalık dönemde Yonicle ve ahbablarının üretimi 12.525’ten önce 18 bine, sonra 24 bine fırlamış, kazançları da sırasıyla 182, 258 ve 344 *batz* olmuştu. En verimli dönemlerinde işi boşladıkları haftalara göre iki, yavaş çalışan ekiplere göre üç kat fazla kazanıyorlardı. Çoğu ekip genellikle tam kapasitesinin epey altında çalışıyordu. Verimdeki düşüşler nadiren tatile veya iş yükündeki düşüşe bağlıydı. Adamlar basım işindeki eski geleneklerden olan alemciliğin [*débauche*] keyfini çıkarmak için yavaşlıyor veya tamamen duruyordu. 11 Haziran 1564 tarihli Antwerp Plantinian Press kayıtlarında bu ritüel şöyle anlatılıyordu: “Mevzubahis Michel geneleve gitti ve Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba orada kaldı; sonra Perşembe sabahı gelip kaldığı odadaki sandığın üzerinde uyudu.”¹⁶

STN belgeleri çalışanların boş zamanlarını nasıl geçirdiğine dair böyle cömert detaylar sunmasa da harcanacak zamana ve paraya sahip olduklarını gösteriyordu. İşyerinde en güvenilir isimler olarak *conscience* yani dürüst çalışanlar vardı. İsimlerini bu güvenilirlikten almışlardı. Ama devam kayıtları haftada altı gün çalışma düzenini sık sık aksattıklarını gösteriyor. Örneğin Pata-

16. Leon Voet, *The Golden Compasses* (Amsterdam, 1972), II, 351.

ud 1778 yazında beş hafta *en conscience* çalıştı. İlk hafta beş gün, ikinci hafta beş gün, üçüncü hafta altı gün, dördüncü hafta altı gün, beşinci hafta ise üç gün görev yapmıştı. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündü ama ücret defterindeki rakamları ne kadar incelerseniz inceleyin, süre, ritim, organizasyon, üretim ve ücret açısından başıbozuk işçi modelleri göreceğiniz kesin.

İstatistiksel veriler mektuplarda ifade edilen tavırlarla karşılaştırılınca söz konusu şablon anlam kazanıyor. İki farklı bilgi kaynağı birbirini tamamlar nitelikte ve işin temel karakterini bizzat çalışanlar tarafından tecrübe edildiği ve anlaşıldığı şekliyle ortaya koyuyor. Ancak acele sonuçlara varmadan önce üçüncü bir belge türünü de işin içine katmak istiyorum. Buna sözcüğün antropolojik anlamıyla “kültürel” diyebiliriz: Basım işinin gelenekleri, âdetleri ve kadim bilgilerinden bahsediyorum. Basımcıların kılavuzları ve hatıratları gibi kaynakların içine serpiştirilmiş, bu türden bolca bilgi bulmak mümkün. Özellikle Benjamin Franklin ve Nicolas Restif de la Bretonne gibi isimlerin anılarında rastlanabiliyor. En zengin kaynak olan *Anecdotes typographiques*'te, Nicolas Contat adında Parisli bir dizgici, 1730'lu ve 40'lı yıllarda Saint-Séverin Sokağı'ndaki bir dükkânda çıraklıktan ustabaşılığa yükselişini anlatıyor. Contat'ın işçilerin işe alınması, idaresi ve ücretleri hakkında verdiği birçok detay, STN evraklarının çizdiği resimle örtüşüyor. Ama detaylar resme bir boyut daha katıyor, çünkü basımevi kültürüne dair bilgilerle, özellikle de mesleğe has ritüeller, argo ve şakalarla dolu.

Kendi deneyimlerini Jerome adında kurmaca bir karaktere aktaran Contat, özellikle Aziz Martin ve Aziz Evanjelist Yuhanna gibi bayram günlerindeki görkemli merasimleri anlatıyor; ama çıraklığın işyerindeki yükselişini imleyen ritüellere özel vurgu yapıyor. Örneğin Jerome çalışanlar arasına katıldığında, önlük giydirme [*la prise de tablier*] adlı bir âdetten geçmiş. İşyeri organizasyonu anlamına gelen şapele [*chapelle*] 6 *livre* ödemek zorunda kalmış (iyi bir kalfanın yaklaşık 3 günlük yevmiyesi). Kalfalar kendilerine biraz pay almış (ücretlerine *reconnaissance* deniyordu) ve bütün çalışanlar Huchette Sokağı'ndaki basımcıların müdavimi olduğu Le Panier Fleury adındaki bistroya gitmiş. Orada

Jerome ile ustabaşı ellerindeki dolu kadehlerle mekânın ortasında durmuş, kalfalar ise onların etrafında toplanmış. Ustabaşı yardımcısı matbaacı önlüğü elinde yanlarına gelmiş. Beraberinde mesleğin iki “mevkiinden” —*casse* ve *presse*’ten— iki *kıdemli* [*ancien*] varmış. Ustabaşı kısa bir konuşmadan sonra önlüğü delikanlıya giydirip bağını arkadan bağlamış. Ardından kalfalar alkışlamış, sağlığına kadeh kaldırmış; Jerome da bir kadeh alıp içkisiyle onlara katılmış.

Merasimi tamamlamak için işçiler odanın diğer köşesinde kendilerini bekleyen devasa sofraya oturup yemeye başlamış. Ağızlarını et ve ekmekle doldururken bir yandan da sohbet ediyorlarmış. *Anecdotes* bu konuşmalardan da bazı parçalar sunuyor: “İçlerinden biri, ‘basımcıların büyük para kazanmayı bildikleri doğru değil mi?’ diye soruyor. Eminim ki biri devasa bir koyun kızartması verse geriye kemikten başka şey bırakmayız... İlahiyattan, felsefeden bahsetmiyorlar; siyasete ise hiç değinmiyorlar. Herkes kendi işini anlatıyor: Biri *casse*’tan, öbürü *presse*’ten, biri baskı bezinden, diğeri mürekkep topu derilerden bahsediyor. Hepsi aynı anda konuşuyor; dediklerinin duyulup duyulmamasına aldırın yok.” Nihayet sabahın erken saatlerinde sarhoş ama gereken nezaketten asla imtina etmeden ayrılıyorlar: “İyi akşamlar, Mösyö Ustabaşı; iyi akşamlar dizgici beyler; iyi akşamlar basımcılar; iyi akşamlar Jérôme.” Metinde ardından Jerome’un kalfa olarak kabul edilene kadar soyadıyla değil ismiyle anılacağı açıklanıyor.¹⁷

Bunun için dört yıl daha geçmesi gerekecekti. Arada geçen süreçte çömez olarak epey imtihandan geçti ve “Admission à l’ouvrage” ile “Admission à la Banque” adında iki ara seremoniyi daha atlattı. Şeklen aynıydı; yeni üyeden tahsilat yapıldıktan sonra yiyip içilerek kutlama yapılıyordu. Ama bu kez *Anecdotes* Jerome’a hitap eden konuşmanın özetini veriyordu: “Yeni gelene telkinde bulunulur. Meslektaşlarına asla ihanet etmemesi ve genel kabul gören ücret miktarına uyması söylenir. Eğer bir işçi, iş için verilen ücreti kabul etmeyip işyerinden ayrılırsa, oradaki kimse aynı işi daha düşük fiyata yapamaz. Bunlar işçilerin

17. Contat, *Anecdotes typographiques*, I. Kısım, 3. Bölüm.

kendi aralarındaki yasalarıdır. Yeni üyeye ayrıca sadık ve dürüst olması tavsiye edilir. *Kestane* [*marron*] adı verilen yasaklı metinler basılırken arkadaşlarına ihanet eden işçi işyerinden aşağılayıcı bir şekilde defedilmelidir. İşçiler Paris'te ve taşradaki dükkân-lara gönderdikleri mektuplarla onun kara listeye alındığını bildirirler... Bundan başka her şeye müsaade vardır: Aşırı içmek üstün bir nitelik olarak görülür; aşk işleri ve âlemcilik gençliğin çılgınlıklarından sayılır, borç bilgelik emaresidir, dinsizlik ise samimiyetten sayılır; her şeye izin verilen özgür ve cumhuriyetçi bir bölgedir; istediğiniz gibi yaşarsınız, yeter ki dürüst bir insan [*honnête homme*] olun ve ikiyüzlülük yapmayın." Kısacası Jerome, Max Weber'in dünyevi sofuluğundan ve modern fabrikadaki iş disiplininin onlarca ışık yılı uzakta, sınırları net çizilmiş bir töreyi benimsiyordu. Gerekli aşamaya ulaşıncaya yeni bir isme kavuşuyordu: Jerome gidiyor ve "Mösyö" oluyor, böylelikle yeni bir *état*, sosyal mevki kazanıyordu. Kelimenin net, antropolojik anlamında bir nevi ergenlik ayininden geçiyordu.¹⁸

Bu arada elbette mesleği de öğreniyordu. *Anecdotes*'un büyük bölümü çırakların harf dizme ve formları yerleştirme becerilerini nasıl kazandığını anlatıyor. Hatta teknik konuları okur için anlaşılır kılmak adına içinde bir sözlük de var. Ama yakından inceleyince meslek dilinin teknolojiden ziyade argodan oluştuğu ortaya çıkıyor ve işin yapılma biçimleri kadar yapıldığı ortamı da ele veriyor. Buradaki argo ve jargon altı başlıkta toplanıyor.

1. Merasimler: Yukarıda geçen *karşılama* [*bienvenue*], *tezgâh* [*banque*] ve *kabul* [*reconnaissance*] aşamalarına ek olarak, işçiler Fransa turu için ayrılan yoldaşlarını uğurlamak üzere düzenlenen bir şölen olan *uğurlama* [*conduite*] ve evlenen kalfanın şapele yaptığı ödemeyi anlatan *yatak başı* [*le chevet*] kutlamaları yapıyordu.

2. Eşek şakaları: İşçiler çoğu zaman işe ara verip *copie* [dükkândaki rutin bir olayın abartılı taklidi], *joberie* [şaka, alay], *pîo* [uydurma hikâye] veya *une bonne huée* [olay çıkarma] gibi eğlencelere daldı.

18. A.g.e., II. Kısım, 1. Bölüm.

3. Yeme-içme: *Fripper* [yemek yemek], *prendre la barbe* [sakal tutmak: sarhoş olmak], *manche* [çakırkeyiflik], *faire la déroute* [şarap dükkânında bir şeyler dilimlemek] gibi tabirler, basımevi ile meyhane arasındaki yoğun trafiği ele veriyor.

4. Şiddet: *Prendre la chèvre* [keçileri kaçırmak], *chèvre capitale* [şiddetli öfke nöbeti] ve *se donner la gratte* [itiş kakış] gibi özel terimlere bakılırsa, dükkânda epey kavga oluyordu.

5. Bela: İşçilerin yapabilecekleri arasında *promener sa chape* [basıp gitmek], *emporter son Saint-Jean* [matbaacıların koruyucu azizinden hareketle, aletlerini alıp işten ayrılmak], *faire des loupes* [borçları üst üste yığmak] ve *prendre à symbole* [borç almak] vardı; ama görünüşe bakılırsa başları sürekli derde giriyordu. Eğer yaptıkları *la petite porte*, yani küçük kapı olarak betimlenen patronun kulağına giderse ya dalkavuk ya hain sayılır ve iş arkadaşlarıyla arası açılırdı.

6. İşin niteliği: Basımcılar gaflar ve hatalar için birçok terim kullanıyordu. Lekeli [*pâté*], tipo [*coquille*], keşiş [*moine*], dikiş [*bourdon*] gibi. İşyerini *singes* [maymunlar, yani dizgiciler] ve *ours* [ayılar, yani basımcılar; hatta çıraqlara yavru ayı anlamında *oursin* denirdi] olmak üzere iki bölüme ayırıyor, dizgi [*la casse*] ile baskıyı [*la presse*] iki ayrı mevki olarak görüyorlardı. İşe alınmak için temel kavram olarak *labeur* veya *ouvrage* kullanıyordu; yani modern dönemdeki gibi bir firmaya girme tabiri yoktu.¹⁹

İşçiler ayrıca özel bir hareket ve şaka repertuarı geliştirmişti. En özenli örneklerde şakalar *copie*, yani suret adı verilen abartılı skeç biçimini alıyor, kahkahalar ve kaba müzik [*bais* ve *huées*] fırtınasıyla ortalığı kırıp geçiriyordu. Jerome’un işyerinde geçirdiği yıllar boyunca en iyi *copie* skeçleri onun gibi çırak olan Léveillé’den geliyordu. Bu genç taklit konusunda müt-hiş yetenekliydi. Sabah erkenden kalkıp çalışmak zorunda olan ve geç vakitte tavan arasındaki sefil odasına çekilen delikanlılar, kendilerine hayvan muamelesi yapıldığını düşünüyordu. İşin aslı, hanenin gözde hayvanı olan *la grise*, yani “Duman” adlı evcil kedi-den daha beter durumdaydılar. Görünüşe bakılırsa Paris’in önde gelen basımcıları arasında kedi modası vardı. Patronlardan biri

19. A.g.e., 2. Bölüm.

yirmi beş kedi besliyordu. Hatta kedilerinin portresini çizdiriyor, onları kızarmış tavukla besliyordu. Jerome ve Léveillé ancak lapa yerken *Duman* patronun karısının tabağından en leziz lokmaları götürüyordu. Léveillé bir sabah erken saatte bu adaletsizliğe dur demeye karar verdi. Emekleyerek çatıya, patronun yatak odasının penceresine çıkıp öyle yüksek sesle ulumaya ve miyavlamaya başladı ki *bourgeois* ile eşi *bourgeoise*'ı uyandırdı. Bu olay hafta boyu tekrarlanınca patron bir dizi şeytani sokak kedisinin kendisine büyü yaptığına inanır oldu. Çocuklardan kedileri defetmelerini istedi, onlar da memnuniyetle görevi yerine getirdi, çünkü "Patronlar kedileri sever, bu yüzden işçiler onlardan nefret ederdi"

İki çırak neşe içinde bir kedi katliamı tertip etti. Dükkân-dan buldukları aletleri silah yaparak *Duman* başta olmak üzere buldukları her kediyi sopalamaya başladılar. Yarı ölü hayvanları çuvallara koyup avluda biriktirdiler ve burada sahte bir infaz sahneye koydular. Muhafızları görevlendirdiler, birini günah çıkarılacak papaz olarak tayin ettiler ve cezayı açıkladılar; sonra geri çekilip kahkahayla gümbürdediler. Ardından komik bir cellat kedileri uydurma bir darağacına gönderdi. Patronun karısı eğlenmenin tam orta yerinde çıkageldi ve *Duman*'ın ilimkte sallandığını gördüğünü sanınca çılgılığı bastı. Patron koşarak geldi. Ancak işten kaytaran adamlarını azarlamak dışında yapabileceği pek bir şey yoktu, çünkü en başta katliam için cevaz veren kendisiydi. Sahnenin sonunda *bourgeois* yeni bir kahkaha tufanının arasında geldiği gibi gitti ve yaşananlar dükkânın âdetleri arasında yer aldı. Sonraki aylar boyunca Léveillé bütün olayı vodvil provası gibi tekrar tekrar canlandırdı; adeta *taklidin taklidi* haline getirdi ve işin durmaya başladığı anlarda sunduğu eğlenceyle çalışanlara nefes aldırdı. Numarasını bitirdiği anda işçiler kumpasları harf kasalarının üzerinde gezdirerek, dizgi çerçevelerine çekiçe vurarak ve keçi gibi meleyerek hayranlıklarını gösteriyordu. Patronun keçisini almışlar, onunla *keçileri kaçırmaya* başlamışlardı. İşçiler sadece gürültüyü ve şakaları sevmekle kalmıyor, aynı zamanda efendilerinden nefret ediyorlardı: "İşçiler patronlara karşı birlik olur; bütün tipograf cemaatinden saygı görmek için patronlar hakkında kötü konuşmak yeterlidir."²⁰

20. A.g.e., I. Kısım, 6. Bölüm.

Şakalar elbette masum değildir; buradaki ise özellikle manidar bir örnek. Léveillé’nin *taklidi* işçilerin *burjuvalara* ve onların kendilerine yabancı gelen yaşam tarzına duydukları öfkeyi gösteriyor. Konu sadece zenginlik ve güç değildi; hassasiyetlerinin uyumsuzluğu da bir sebepti. Hayvanlara uygulanan vahşetten zevk almak patronlara ne kadar yabancıysa, evcil hayvanların üzerine titremekten zevk almak da zanaatkârlara o kadar yabancıydı. Zulümdeki ritüel havası da dikkate değerdı çünkü Eski Rejim’de ritüellerden geçilmiyordu. Mardi Gras gibi bayram günlerinde toplumun alt sınıfları törenlerle ortalığı alt üst ediyor, bunlar çoğu zaman halka açık bürlesk infazlarla sonuçlanıyordu. Basımcı kalfaları kedileri cezalandırmakla aslında patronlarını sembolik bir mahkemeye çıkarıyor ve sokak tiyatrosu, karnaval ve asi cadı avı karışımı bir eylemle dertlerini açığa vuruyorlardı.

Belgelerden çıkarılacak sonuçlar izlenimci nitelikte olmaya yakın, ama bazı hissiyatları da ele veriyor. Birincisi, spesifik ve somut olana büyük vurgu var: Çalışma araçları, eldeki işe dair konuşmalar, şimdi ve burada olana yönelik genel ilgi, alışıldık nesnelerin ve teklifsiz ilişkilerin gündelik dünyası. İşçiler bu dünyayı merasimlerle donatıyor, şakalarla neşelendiriyordu; neticede işin kendisi kolektif ritüellere, geçiş ayınlarına ve eğlenceye sahne oluyordu. Çalışma ile oyun veya emek ile şimdi “boş zaman” dediğimiz şey arasında net bir çizgi yoktu. On sekizinci yüzyılda “boş zaman” da yoktu; insanlar on iki, on dört, on altı saatlik işgünü boyunca iş ile oyunu gelişigüzel harmanlıyordu.

Şakalar ve argo, mesleğin istikrarsız ve düzensiz yapısını da vurguluyordu. Şiddet, ayyaşlık, fakirlik, istifa, kovulma yaygındı. İş *labeur*, yani *zorlu bir emektir*. Yapılacak göreve bağlıydı ve belli bir firmada düzenli istihdamdan ziyade kesik kesik ilerliyordu. Zanaat öğretimi, ücret defterlerinde görülen hızlı devridaim modelini ve patronların yazışmalarındaki *voyage* vurgusunu doğruluyor. Adamlar sürekli bir işten diğerine sıçradığı için belli bir sınıf, topluluk veya firma ile değil işin kendisiyle özdeşleştiriliyordu. Kendilerini sadece işçi değil gezgin basımcılar olarak görüyorlardı. Kendi dillerini konuşuyor, (en azından Katolik ülkelerde) kendi azizlerine tapıyor, kendi meyhanelerine

takılıyor ve kendi Fransa turlarını yapıyorlardı. Birlikte yapılan yolculuklar Pazar günü dışarı çıkışlarını da kapsıyor; birlikte taşra meyhanelerine gidiyor, bazen iş koluna göre *casse* ve *presse* olarak bölümleniyor, karşılırlına çıkan ayakkabıcı veya duvarcı gruplarıyla kavgaya tutuşuyorlardı. Matbaa çalışanları kendilerini diğer zanaatların –ve patronlarının– karşısında konumlandırıyor. Mesleğin son derece gelişmiş eğitimi ve töresi onların genel olarak işçilerle aralarında dayanışma hissetmekten alıkoyuyordu belki, yine de *burjuvaya* yönelik güçlü bir düşmanlık vardı. Basımevi sıcak ve mutlu bir geniş aile gibi işlemiyordu. Yoğun ve patlayıcı, küçük bir dünyaydı.

Bu dünyayı yeniden kurmak için yapılan işi istatistiklerle ölçmeyi, işçilerin ve patronların işe yaklaşımını ortaya koymayı ve zanaat kültürü içinde nasıl somutlaştığını görmeyi denedim. Bu üç unsur bir araya geldiğinde on sekizinci yüzyılda Fransa ve İsviçre'deki gezgin matbaacılar için çalışmanın ne demek olduğunu kavramak mümkün. Başka mesleklerdeki başka çalışanlar ve devasa vasıfsız işçi yığınları muhtemelen çalışmaktan farklı bir şey anlıyordu, çünkü çalışmak muazzam farklılıklar gösteren bir tecrübeydi. Ama bu son derece spesifik materyalden her tür genelleme çıkarmak mümkün; sanayi öncesi çalışmanın düzensiz ve istikrarsız, zanaat ve görev odaklı, örgütlenme bakımından kolektif ve hız bakımından bireysel olduğunu gösteriyor. Neticede tüm bu karakter özellikleri onu genel itibariyle endüstriyel çağdaki çalışmadan ayırıyor. Dolayısıyla bir matbaadaki çalışmayı gözleyerek, insanlık durumunun temel bir ögesinin nasıl değiştiğini ve on sekizinci yüzyılın unutulmuş çalışanlarıyla, kitapları dünyaya getiren adamlarla aramıza nasıl bir mesafe koyduğunu görebiliyoruz.

6

OKUMA, YAZMA VE YAYINCILIK

debiyat tarihi kaçınılmaz olarak anakronizme meyillidir. Her dönem edebî deneyimi kendi şartları içinde yeniden inşa ettiği ve her tarihçi klasikleri kendine göre sınıflandırdığı için, edebiyat yorumlayıcı taslaklar içinde sabit kalmayı reddeder. Tıpkı Walter Benjamin'in kütüphanesi¹ gibi her zaman ortaya serilebilen ve yeniden düzenlenebilen bir ruh halidir. Yine de edebiyat tarihini büyük kitapların sonsuz karışışı olarak görmekte insanı tatmin etmeyen bir yan var. Eğer uzun bir dönemi kapsayan muazzam miktarda kitabın sayımı yapılabilseydi, matbu harflere maruz kalma deneyiminde bazı genel ve ortak modeller bulmak mümkün olmaz mıydı? Bu soru sosyoloji veya edebiyatın sosyal tarihi kapsamına giriyor. Yetmiş yıl önce Daniel Mornet de aynı soruyu daha basit bir ifadeyle sormuştu: On sekizinci yüzyılda Fransızlar ne okuyordu?

1. Walter Benjamin, "Unpacking My Library: A Talk about Book Collecting", alıntı yeri: *Illuminations*, ed. Hannah Arendt (New York, 1968).

MORNET, BİRÇOĞU 1750-1780 ARASINDA PARİS bölgesinde açık arttırmada satılmak üzere basılmış beş yüz özel kütüphane kataloğundaki kitapların isimlerini sayarak soruyu yanıtlayabileceğini düşündü. Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nin sadece bir nüshasını buldu. On sekizinci yüzyıl kütüphanelerinde diğer Aydınlanma klasiklerinin de şaşırtıcı derecede seyrek görüldüğünü keşfetti. Raflar daha ziyade tarihteki unutulmuş adam ve kadınların eserleriyle doluydu: Thémiseul de Saint-Hyacinthe, Madam de Graffigny ve Madam Riccoboni. On sekizinci yüzyılın kitap kurtları Fransız edebiyatını “Clément Marot’dan önce” ve “Clément Marot’dan sonra” olmak üzere ikiye ayırıyordu. Filozofları okuyacakları zaman ya Voltaire’in *Henriade*’ını ya da Rousseau’nun *Yeni Héloïse*’ını tercih ediyorlardı.²

Uygarlık çalışmalarındaki “büyük kitap” odaklı yaklaşımla yola çıkan Mornet, araştırmasıyla ironik bir şekilde Aydınlanma’nın bazı sütunlarını yıkmış görünüyordu. En azından *Toplum Sözleşmesi*’nin Robespierre için kılavuz görevi gördüğü düşüncesini boşa çıkardı; takipçileri de bu kopuşu o günden beri genişletmeye çalışıyor.³ Rousseaucular ise Mornet’in delillerine bir karşı saldırı düzenleyerek aldıkları hasarı kısmen onardılar.

2. Daniel Mornet, “Les enseignements des bibliothèques privées (1750-1780)”, *Revue d’Histoire Littéraire de la France*, 17 (1910), 449-492.

3. Mornet her ne kadar yazısında bu çıkarımları dikkatle sınıflandırsa da sonraki eserlerinde daha radikal ifadeler kullanır. *Toplum Sözleşmesi* hakkındaki araştırmasının 1780 sonrası dönem için geçerli olduğunu ima ederken yanılmıştır: “1789’dan önce bu cesur kitaptan pek bahsedilmiyordu.” Daniel Mornet, “L’influence de J.-J. Rousseau au XVIIIe siècle”, *Annales Jean-Jacques Rousseau*, 8 (1912), 44. Ayrıca bkz. Daniel Mornet, *Rousseau, l’homme et l’œuvre* (Paris, 1950), s. 102-106 ve Daniel Mornet, *Les Origines intellectuelles de la Révolution Française*, 5. Baskı (Paris, 1954), s. 229. Robert Derathé, Mornet’nin yorumuna katılır: “Les réfutations du Contrat Social au XVIIIe siècle”, *Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau*, 32 (1950-1952), 7-12. Alfred Cobban biraz daha genişletir: “Rousseau’nun *Toplum Sözleşmesi* Devrim’den önce göze çarpan bir etki yapmamıştı; Devrim sırasındaki nüfuzu bile oldukça tartışılır niteliktedir”; bkz. Alfred Cobban, “The Enlightenment and the French Revolution”, yeniden basım yeri *Aspects of the French Revolution* (New York, 1968), s. 22. Tam versiyonu için bkz. Joan McDonald, *Rousseau and the French Revolution, 1762-1791* (Londra, 1965).

Katalog bastırarak kadar önemli olan özel kütüphaneler neden sıradan ve parasız okurların kitap zevkini yansıtmıyormuş gibi kabul edilsindi ki? Onlara göre, *Toplum Sözleşmesi*'nin mesajı Rousseau'nun oldukça popüler *Emile*'inin beşinci kitabındaki versiyonu, toplu eserlerinin birçok edisyonu, ya da Mornet'nin çalışmasının kapsamında bulunmayan, Eski Rejim'in olaylı son on yılında çıkmış birçok edisyon aracılığıyla genel okur kitlelerine ulaşmış olabilirdi.⁴ Üstelik Mornet müzayede kataloglarının basım öncesi sansürden geçtiğini de kaydetmemişti.⁵ Dolayısıyla iddiası, ister doğru ister yanlış olsun, kanıtlanmaya muhtaç.

Öte yandan Mornet yeni yeni beliren bazı temel soruları da ortaya koyuyordu: Eski Rejim'deki edebiyat kültürünün karakteri neydi? On sekizinci yüzyılda kitapları kimler üretiyor, kimler okuyordu ve hangi kitaplar vardı? Bu sorulara yanıt bulmadan Aydınlanma'yı herhangi bir kültürel ve toplumsal bağlama oturtmak imkânsız ve bu sorular geleneksel araştırma yöntemleriyle cevaplanamaz.

Yeni bir metodoloji formülü oluşturmaya yönelik en etkili girişim Robert Escarpit'den geldi. Bordeaux Faix Littéraires Sosyolojisi Merkezi direktörü olan Escarpit, *Edebiyat Sosyolojisi* (Paris, 1958)⁶ kitabında sosyolojinin yeni bir branşının nesnelerini ve yöntemlerini tanımlamak istiyordu. Kitapları yazar ile okurun iletişimi biçimindeki psikolojik sürecin araçları ve üretim, dağıtım ve tüketim sistemi içinde dolaşan emtialar olarak ele alıyordu. Yazar bu alışverişin hem psikolojik hem de ekonomik dolaşımında hayati bir rol oynadığından Escarpit yazarlar üze-

4. Bkz. R. A. Leight, "Jean-Jacques Rousseau", *The Historical Journal*, 12 (1969), 549-565.

5. Her ne kadar Rousseau'nun tezi *Emile* ve söylemlerinin yol açtığı tartışmaları tetiklemeyecek kadar karmaşık olsa da (İsviçre hariç), tüm ideolojik etkiler gibi bunun da ölçeğini saptamak zor. Baskı ve engelleme bir önem göstergesi olarak değerlendirilirse, Fransız devletinin hiçbir zaman *Toplum Sözleşmesi*'ni resmen cezalandırmadığını, ama özgür dolaşımına da izin vermediğini kaydetmek gerekir. Devrimciler bu kitabı diğer fitneci edebiyat eserleriyle birlikte Bastille'in atıkları arasında buldular. Bibliothèque de l'Arsenal, MS. 10305, "le pilon de la Bastille".

6. Escarpit'nin kitabı çok okunan "Que Sais-Je" dizisi içinde basılmış ve halihazırda dört baskı yapmıştı. Etkisi hakkında bir örnek için bkz. Louis Trenard, "La sociologie du livre en France (1750-1789)", *Actes du cinquième Congrès national de la Société française de littérature comparée* (Paris, 1965), s. 145.

rinde çalışmaya odaklanmıştı. İddiasına göre, yazarlar normal demografik yasalara tabi nüfustan ayrı bir kesimi oluşturuyordu ve bu varsayımdan hareketle yazarlığın demografik tarihini yazdı.

Edebî popülasyonu araştırmak adına *Petit Larousse*'un arka sayfalarından yola çıktı; kaynakçalara ve biyografik sözlüklere uğradı ve neticede 1490-1900 arasında doğmuş 937 yazar listeledi. Ardından bu malzemeyi iki sayfalık bir grafiğe dönüştürdü; kırk yaşından genç yazarların yükselişi ve düşüşü bağlamında *fait littéraire* [edebiyat dünyasına dair olgular] veriliyordu. Escarpit özellikle XIV. Louis, XV. Louis ve Napolyon'un ölümlerinin ardından genç yazar oranının arttığını gözlemledi. Nantes Fermanı da gençliğin yükselişiyle aynı döneme denk gelmiş ama bu yükseliş önce Richelieu'nün zaferi ardından Fronde'un çökmesiyle yarım kalmıştı. Escarpit'e göre buradan çıkarılacak sonuç belliydi: Siyasi olaylar edebî demografi üzerinde belirleyici rol oynuyordu. Bu yorumu İngiltere'ye referansla doğruluyordu; orada da 1779 Armada'sı yazarların yaşlanmasına [*vieillessement*] sebep olmuş, süreç ancak I. James'in ölümüyle son bulmuştu.

Edebî popülasyonun bu şekilde savaşımlara, fermanlara, devrimlere ve hükümdarların doğumuna göre ele alınması heyecan verici bir seyirlik sunuyor. Ancak okurun kafasını da karıştırıyor. Edebiyat cumhuriyetinin bir nevi entelektüel doğum kontrolünün etkisi altında olduğuna mı inanacağız? Yazarlar I. Elizabeth'e (ve Victoria'ya) sadakatlerinden dolayı kendi sayılarını sınırlı mı tutuyordu; yoksa *yaşlanma* yazarların kraliçelere yolladığı bir lanet miydi? İngiltere'deki genç erkekler I. Charles için yaşamı zorlaştırmak amacıyla mı yazmaya başlamıştı? Ya da Fransa'dakiler XIV. Louis'den soğudukları için mi yazmayı bırakmıştı? Eğer her tür bilinçli motivasyonu göz önüne alacaksak, neden genç yazarların sayısı XIV. Louis tahta çıktıktan sonra azalırken, XV. Louis ve XIV. Louis tahta çıktıktan sonra artmıştı? Ayrıca hükümdarların doğumu ve ölümü demografik açıdan neden bu kadar önemli? En azından neden 1789 ve 1848 devrimlerinden daha önemli? Çünkü bu devrimler Escarpit'nin grafiklerindeki dalgalanmalara etki etmezken, aynı grafiklerde 1830 yılı bir dönüm noktasıymış gibi ele alınıyor.

Escarpit'nin verdiği istatistiklerin bir kusura da bu soruları yanıtsız bırakmak. 410 yıllık dönemdeki 937 yazarı ele almak, örneklem grubunu oldukça seyrek bir şekilde yaymak anlamına geliyor: Ortalama 2,3 yılda bir yazar yapıyor. Tek bir kişiyi ekleyip çıkarmak en az yüzde 5 etki yapabiliyor, ama Escarpit bu tarz değişimlerden ciddi sonuçlar çıkarıyordu. Örneğin bu kadar küçük farklar üzerinden genç romantik hareket ile orta yaşlı İmparatorluk edebiyatını ayrı şeyler olarak gösteriyordu. Dahası, Escarpit kaç yazarı listeye dahil etmediğinden habersizdi. Birkaç düzine adamın (erken romantikler örneğinde Lamartine ve yirmi üç diğer yazarın) demografik olarak bütün bir edebî kuşağı temsil edebileceğine inanıyordu. Elbette yeni bir üslup akımı veya kültürel hareket birkaç kişiden bile oluşabilirdi ama kuşak çatışması ve nüfusun kaynaklara uyarlanması gibi kapsamlı demografik olaylar için aynı şey geçerli olamazdı.

Escarpit 18. ve 19. yüzyıl edebî hayatı arasındaki sosyolojik farklılıkları iki başka faktöre bağlıyordu: “taşralaşma” ve profesyonelleşme. Seçtiği yazarların coğrafi kökenlerini takip etmek suretiyle ritmik bir *Paris-taşra nöbetleşmesi* tespit etmişti. Ama coğrafi argümanda da tıpkı demografik bilgilerde olduğu gibi bir istatistiksel yanılgı söz konusu; bu yüzden Escarpit, Balzac'ın Paris'inin Fransız edebiyatında Diderot'nun Paris'inden daha hakim olduğunu kanıtlayamıyor. Profesyonelleşme konusundaki çıkarımları ise daha sağlam görünüyor. Ortaya koyduğu iki istatistik tablosuna göre, orta sınıftan profesyonellerin, yani tamamen yazarak geçimini sağlayan kişilerin sayısı on sekizinci yüzyıla göre on dokuzuncu yüzyılda daha yüksek. Ama on sekizinci yüzyıl yazarlarını gösteren tablodaki oranların yüzde 166'ya çıkmış olması argümanını çok da desteklemiyor.⁷

Escarpit bu konudaki istatistikleri yazarlığa dair bir başka niceliksel çalışma örneği olan David Pottinger'ın *The French Book Trade in the Ancien Régime* kitabından almıştı. Pottinger 1500-1800

7. Robert Escarpit, *Sociologie de la littérature*, 4. Baskı (Paris, 1968), s. 46. On sekizinci yüzyılda yazarlığın bir meslek [*métier*] haline gelişinin profesyonelleşme adı verilen sosyolojik olgu ile örtüşmediğini de kaydetmek gerekir. Bilgi için bkz. Talcott Parsons, “Professions” makalesi, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, XII, 536, 547.

yılları arasında yaşamış 600 “yazar” hakkındaki bilgileri biyografik sözlüklerden derlemiş, ardından bu kişileri beş toplumsal kategoriye ayırmıştı: Kilise, kılıç soyluları, yüksek burjuvazi, orta burjuvazi ve küçük burjuvazi. Görünüşe bakılırsa Eski Rejim’deki yazarların çoğunlukla kılıç soyluları ve yüksek burjuvazi sınıflarından olduğu sonucunu çıkarmıştı. Burada da çıkarımlar istatistikten daha güçlüydü, çünkü Pottinger sosyal statülerini saptayamadığı gerekçesiyle yazarların yüzde 48,5’ini örneklemin dışında bırakıp seçtiği isimlerin temsil gücünü mahvetmişti. Bu istatistiksel cerrahi neticesinde, üç yüz yılı aşkın süreye yayılan bir sosyal inceleme yılda ortalama bir yazara dayanıyordu. Dahası, Pottinger çok sayıda bireyi yanlış tasnif etmişti. Mesela Restif de la Bretonne, sırf kiliseye giden bir ağabeyi olduğu için üst ruhban sınıfından sayılmıştı. Yine aynı kategorideki on altı kişinin çoğu kiliseden akrabalara veya hamilere sahipti. İyi de, köylüler bir yana, Eski Rejim’de kimin böyle bir akrabası veya hamisi yoktu ki? Pottinger’ın diğer kategorileri de çok sağlam sayılmazdı. Orduda veya donanmada görev yapan tüm yazarları kılıç soyluları arasına, öğretmenleri, eczacıları, mimarları ve “hukukla ya da Devlet içindeki yarı hukuki mevkilerle tespit edebildiğimiz tüm kişileri”⁸ ise yüksek burjuvazi içine yerleştiriyordu. Bu kabul politikası uyarınca Rameau’nun yeğeni gibi yaşayan ama kendilerine avukat diyen, hatta Paris barosuna kaydolmuş birçok düşük yazar toplumun zirvesine yerleşiyordu. Her halükârda üst, orta ve alt burjuvazinin katmanlarının sınırını çizmek imkânsıza yakın, zira sosyal tarihçiler yıllarca uğraşmalarına rağmen “burjuvazinin” anlamlı bir tanımı üzerinde anlaşabilmiş değiller; üstelik on altıncı yüzyıldaki sosyal tabakalaşma tanımları on sekizinci yüzyıl için geçerli olmayabilir.

O halde niceliksel tarihin yazarlığı analiz etme girişiminden ne sonuç çıkarılabilir? Hiçbir şey. Ne Escarpit ne de Pottinger belli bir dönemin bütün edebî popülasyonunu temsil etmek üzere seçtikleri bir avuç adamın gerçekten temsil kabiliyetine sahip olduğunu kanıtlayacak delili sunabildi. Zaten bunu yap-

8. David Pottinger, *The French Book Trade in the Ancien Régime, 1500-1791* (Cambridge, Mass., 1958).

mak muhtemelen imkânsızdı çünkü evvela Eski Rejim'deki tüm yazarların dökümünü yapmak gerekirdi. Halbuki böyle bir nüfus sayımı yapılamaz; zira yazarı nasıl tanımlayabilirsiniz ki? Kitap yazmış biri mi, yaşamını yazarak idame ettiren biri mi, bu unvana sahip olduğunu iddia eden biri mi, yoksa sonraki kuşakların bu unvanı layık gördüğü biri mi? Kavram kargaşası ve yetersiz veriler sosyokültürel tarihin bu branşını daha meyve vermeden soldurmuştu. Ama edebiyat sosyolojisi bunu uygulamaya koymak için ilk girişimlere dayanmak zorunda değil. Üstelik, Mornet modernize edilecek olursa, okumaya dair istatistikler yazarlar hakkındaki rakamlardan daha verimli olabilir.

MORNET, ESKİ REJİM'İN EDEBÎ KÜLTÜRÜNÜ anlamamanın önünde duran ilk engelin, temel bir soruya cevap veremememiz olduğunu göstermişti: On sekizinci yüzyılda Fransızlar ne okuyordu? Yanıtı bulamıyoruz çünkü erken modern dönemde çoksatan listeleri veya kitap "tüketimine" dair istatistikler yoktu. Dolayısıyla niceliksel tarihçiler çok çeşitli kaynaklarda iz sürüyor, on sekizinci yüzyıl okuma alışkanlıklarının genel hatlarını yeniden oluşturmak için yeterli bilgiye ulaşmayı umuyordu. İstatistikleri tercih etmeleri, okurun iç deneyimini sayılara indirgeyebilecekleri, niteliği niceliksel olarak ölçebilecekleri, ya da edebî etkinin sayısal bir standardını ortaya çıkarmaları gibi kanaatlerden ileri gelmiyordu. (Mesela her tür kaba istatistiksel araştırmada Newton'un *Principia*'sı çok düşük puan alırdı.) Nicelik üzerine çalışanlar sadece okuma konusunda genel olarak ve türe göre kapsayıcı bir bakış elde etme derdindeydi. François Furet, Jean Ehrard, Jacques Roger, Daniel Roche, (Régine Petit'nin eserlerini kullanan) François Bluche ve Jean Meyer gibi isimlerin monografik yazılarında ve kitaplarında şimdiden muazzam miktarda veri derlenmişti.⁹ Her biri üç tür kaynağa

9. Buradan itibaren yazarın adıyla alıntı yapılacak çalışmalar şunlardır: François Furet, "La 'librairie' du royaume de France au 18 siècle", *Livre et société dans la France du XVIIIème siècle*, I (Paris ve Lahey, 1965) içinde; Jean Ehrard ve Jacques Roger, "Deux périodiques français du 18e siècle: 'le Journal des savants' et 'les Memoires

başvuruyordu: Özel kütüphane katalogları, kitap eleştirileri ve yayın için devlete yapılan izin başvuruları. Böylelikle okuma hususuna üç cepheden yaklaşıyordu. Köşeye sıkıştırılırsa, arşivlerde harcanan uzun saatler ve sancılı hesaplamalar ortak bir veri modeli çıkarmayı mümkün kılarırsa, on sekizinci yüzyıl edebî kültürünün genel hatlarıyla yavaş yavaş belirginleşmesi beklenebilir. Tüm monografileri sentezlemenin mümkün olup olmadığını görmeden önce, her birinin karakterini açıklamak gerekiyor çünkü hepsinin artıları ve eksileri var.

François Furet, Bibliothèque Nationale’e gelen kitap yayın izni başvurusu kayıtlarını araştırmıştı. Başvurular iki kategoriye ayrılıyordu: Devletin sansür ve bürokrasi mekanizmasından resmi olarak geçirilecek kitaplar için yapılan *permissions publiques* olarak anılan *kamusal izinler* [hem *privileges* hem de *permissions de Sceau*] ve sansürün ahlaka, dine veya devlete zararsız olduğunu açıkça onaylamayacağı, *permissions tacites* olarak bilinen *örtük izinler*. Furet ilk kategoride geleneksel bir kültürel modelin, ikincisindeyse yenilikçi bir şablonun ortaya çıkmasını bekliyordu, çünkü Malesherbes’in kitap ticaretini liberal bir şekilde idare etmesi sonucu örtük izinler, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında birçok Aydınlanma eserinin piyasaya sürülmesini sağlayan yarı meşru bir yasal boşluk biçimini almıştı. Ama hangi eserler vardı? Kaç taneydiler? Toplam kitap sayısından ne kadarı yenilikçi olarak adlandırılabilirdi? Furet’nin bunlara cevabı yoktu. Eski Rejim’in dikkatle derecelendirilmiş yarı-meşruiyet ölçeği içinde *basit izinler* [*permissions simples*], *emniyet izinleri* [*permissions de police*] ve *toleranslar* [*tolérances*] sayesinde kayıtlara geçmemiş çok sayıda kitabın dolaşımında olduğunu kabul ediyordu. Dahası, Fransızların zulasında bilinmeyen miktarda tamamen yasadışı *kötü kitaplar* [*mauvais livres*], yani *felsefi kitaplar* [*livres philosophiques*] istiflenmişti;

de Trévoux.’ Essai d’une étude quantitative”, hepsi aynı cilt içinde; Daniel Roche, “Un savant et sa bibliothèque au XVIIIe siècle: les livres de Jean-Jacques Dortous de Mairan, secrétaire perpétuel de l’Académie des sciences, membre de l’Académie de Béziers”, *Dix-huitième siècle*, I (1969), 47-88; François Bluche, *Les magistrats du Parlement de Paris au XVIIIe siècle, 1715-1771* (Paris, 1960), s. 291-296, aynı metin içinde yayınlanmamış bir çalışmanın bulguları için bkz. Régine Petit, *Les bibliothèques des hommes du parlement de Paris au XVIIIe siècle* (1954); son olarak Jean Meyer, *La nobless bretonne au XVIIIe siècle* (Paris, 1966), s. 1156-1177.

gövdenin sahte kökü bunlardı ve Paris emniyet müdürünün arabasında bile bulunuyorlardı. Dolayısıyla resmi *örtük izinler* listesi de yenilikçi eserleri saptamada yetersiz kalabilir.

İş, sicillerde kayıtlı kitap isimlerini sınıflandırmaya gelince tespit sorunu daha da derinleşiyor. Furet on sekizinci yüzyıl kataloglarının tasnif şemasını benimsemişti: Beş standart ana başlık –teoloji, hukuk bilimi, tarih, *sciences et arts* [bilim ve sanat], edebiyat– ve modern bir kütüphaneyi karman çorman hale sokacak bolca alt kategori mevcuttu. Rokoko dönemi okurlarına göre gezi kitapları tarih kategorisine giriyordu, *économie politique* ise kimya ile tıptan sonra, tarım ile tarımbilimden önce geliyordu; bunlar ise *bilim ve sanat* içinde birbirlerine komşuydu. Ama [kamusal izin grubuna tabi] siyasete dair erken dönem eserlerin “neredeyse bütün teknik ticari ders kitaplarını” kapsadığını görmek modern okuru hayrete düşürecektir.¹⁰ On sekizinci yüzyıl ilerledikçe Fransa’daki okuma serüveninin giderek siyasi hale gelip gelmediği merakını doyurmak için *économie politique*’e dair istatistikler ne işe yarardı ki? Yirminci yüzyıla özgü soruları on sekizinci yüzyılın sınırları içine hapsedmek yanıltıcı olabilir. Bu gerçek, Aydınlanma’yı Eski Rejim’deki genel okuma manzarasının içine yerleştirmeye çalışan araştırmacı için özellikle geçerlidir.

Son olarak Furet eksik veri sorunuyla karşı karşıyaydı. Kitap basma talepleri kaç adet basıldığını ve satılan cilt sayısını, tarihleri, yerleri ve sosyal grupları belirtmiyor. Ayrıcalıklı yenilemeler haricinde, çoksatanları da başarısız olanları da “bir” sayısıyla gösteriyor. Başvuru neticesinde kitabın gerçekte basılıp basılmadığı bile belirtilmiyor. Ve elbette kitap satışı ile bu kitapların okunması arasındaki bağlantıya dair hiçbir şey söylemiyorlar.

Furet eksikleri telafi etmek için 1723-1789 arasındaki 30 bin kitap üzerinde geniş bir istatistiksel tarama yaptı. Verilerden gelen altı örneklem grubu üzerinde yaptığı analizi, on sekizinci yüzyıl edebî topografyasına dair detaylı bilgi vermeden bazı genel trendleri ortaya çıkarmak için yeterli gördü. Bulgularını on sekizinci yüzyıldaki kategorilere ayrılmış sütunlu grafiklerle gösterdi. Grafiklere göre teolojik eserler azalırken bilimsel

10. Furet, s.19.

olanlar artmıştı; bu da Furet’nin dünyanın *kutsaldan arınmasına* [désacralisation] dair ana çıkarımını taşımak için yeterli. Aynı zamanda Mornet’nin on yedinci yüzyıldan miras geleneksel, klasik kültürün on sekizinci yüzyıldaki Aydınlanmacı unsurlardan ağır bastığına dair inancını da destekliyor. Ancak bu unsurların grafiklerdeki dağılımı, Aydınlanma’ya dair herhangi bir niceliksel profil sunamayacak kadar tesadüfi ve karışık durumda.

Jean Ehrard ve Jacques Roger ise kitap eleştirilerinin sayısını bularak, on sekizinci yüzyıldaki okuma düzeyini Furet’nin verilerine uygulanamayacak bir standart aracılığıyla ölçmeyi denediler. *Journal des savants* ve *Mémoires de Trévoux* adında iki ciddi, “kaliteli” dergide yer alan inceleme yazısı sayısına ve uzunluğuna bakarak en çok rağbet gören türlerini göstermeye çalıştılar. İstatistiklerin toplandığı dönem ve kategoriler, Furet’ninkiyle hemen hemen aynıydı ve bilime yönelik ilginin arttığı (bunu on sekizinci yüzyıl başına tarihliyorlar), teolojinin düşüşü ve “geleneksel edebiyat formlarının devamlılığı”¹¹ konusunda tamamlayıcı sonuçlar ortaya koyuyorlardı. Maalesef sonuçları Mornet ile kıyaslanacak kadar sağlam bir araştırma yapmamışlardı. Mornet bizzat *Mercur*’deki incelemeleri dikkatli bir şekilde çalışmış ve bunların romanların gerçek popülerliğiyle herhangi bir ilişkisi olmadığına kanaat getirmişti.¹² Bulguları ancak edebî kanıtlara daha fazla danışılarak doğrulanabilir, zira on sekizinci yüzyıl dergi ve gazeteleri çoğu zaman okurlardan ziyade kendi yazarlarının ilgi alanlarını yansıtıyordu. Eski Rejim’deki gazeteciler (Fransız Edebiyat Cumhuriyeti’nin kargaşası içinde icat edilmek zorunda kalınan terimler olan) *cabales*, *combines* ve *pistons* dünyası içinde bir şeyler çiziktirip el yordamıyla ilerliyordu ve ellerindeki nüshalarda hayatta kalma mücadelesinin izleri vardı. Dolayısıyla on sekizinci yüzyıl başlarında *Journal des savants*’da çok sayıda tıbbi makalenin yer almasının sebebi, aslında “bu hazin hastalık repertuarını” satın almayı bırakmış okurların yüksek ilgisi değil, hükümetin bu işi üstlenip bir doktorlar *cabale*’ına bırakmış olması, onların da bu metinleri kendi tıbbi görüşlerini yaymak için kullanmasıydı.¹³

11. Ehrard ve Roger, s. 56.

12. Mornet, “Les enseignements des bibliothèques privées”, s. 473.

13. Alıntı yeri için bkz. Raymond Birn, “Le Journal des savants sous l’Ancien Régime”,

Ehrard ve Roger çok sayıda incelemeyi analiz ederek verdikleri istatistikleri bu tür etkilere karşı korumaya çalıştılar. *Journal des savants*'dan 1.800 kitap incelemesini ele aldılar. Ancak bu verilerden sonuçlar çıkarmak ve sonuçları diğer çalışmalarla koordine etmek kolay değil. Örneğin, esasen bilimsel bir dergi olan *Journal des savants*'ın on sekizinci yüzyıl sonlarında bilimsel incelemeleri yaklaşık üçte bir oranında azalttığı gerçeği ne olacaktı? İncelemeler *bilim ve sanat* kategorisinin tamamında bir düşüş olduğunu, "edebiyat" kategorisinin ise çarpıcı bir şekilde yükseldiğini ortaya koyuyor. Halkın bilime duyduğu ilgiyi kaybettiğini söylemek acele bir sonuç çıkarmak olur, çünkü François Furet'ye göre *örtük izinler* tam tersini gösteriyordu. Üstelik Jean-Louis ve Maria Flandrin tarafından üç başka dergi üzerinde yapılan çalışma hem Furet'nin hem de Ehrard ve Roger'inkilerle çelişen sonuçlar ortaya koyuyordu.¹⁴ Dergiler halkın zevkine dair istatistik kovalamak için iyi bir kaynak gibi görünmüyor.

Mornet'nin başta söylediği gibi, özel kütüphane katalogları niceliksel tarih için daha yararlı olabilir. Ancak onların da kendi eksileri var. Sahip olduğu tüm kitapları okuyan çok az kişi vardı. Üstelik özellikle on sekizinci yüzyılda birçokları asla satın almadıkları kitapları okuyordu. Kişisel kütüphaneler genellikle birkaç nesil boyunca oluşuyordu: Belli bir çağdaki okuma zevklerini temsil etmekten ziyade kendiliğinden arkaik bir yapıdaydılar. Üstelik on sekizinci yüzyıl kütüphanelerinde açık arttırmaya çıkarılan tüm yasadışı kitaplar sansürlenmişti. Sansür kusursuz olmayabilirdi (Mornet Voltaire'in yasaklı *Felsefi Mektupları*'nın kırk bir kopyasını bulmuştu) ama muhtemelen Aydınlanma'nın büyük bölümünü müzayede kataloglarının dışında bırakacak kadar etkiliydi.

Journal des savants (Ocak-Mart 1965), s. 28 ve Eugène Hatın, *Histoire politique et littéraire de la presse en France* (Paris, 1859-1861), II, 192.

14. Jean-Louis ve Marie Flandrin, "La circulation du livre dans la société du 18e siècle: un sondage à travers quelques sources", *Livre et société*, 2 (Paris ve Lahey, 1970), 52-91. Flandrinler üç adet özel veya en azından sansürlenmemiş edebiyat dergisi üzerinde çalıştı; bunlar, *Journal des savants* gibi ağır sansürden geçen yarı-resmi süreli yayınların sayfalarında bahsedilemeyecek felsefi eserleri tartışıyor. Ama Flandrinlerin üç dergisi, Ehrard ve Roger'in çalışmasındakilere zıt bir eğilimi ortaya koyuyor. Esasen sansasyonel, yani haber niteliği olan kitapları tartışıyorlardı; bu yüzden okurların genel edebî zevklerini temsil etme konusunda *Journal des savants* ve Cizvit *Mémoires de Trévoux*'dan daha yetkin sayılamazlar.

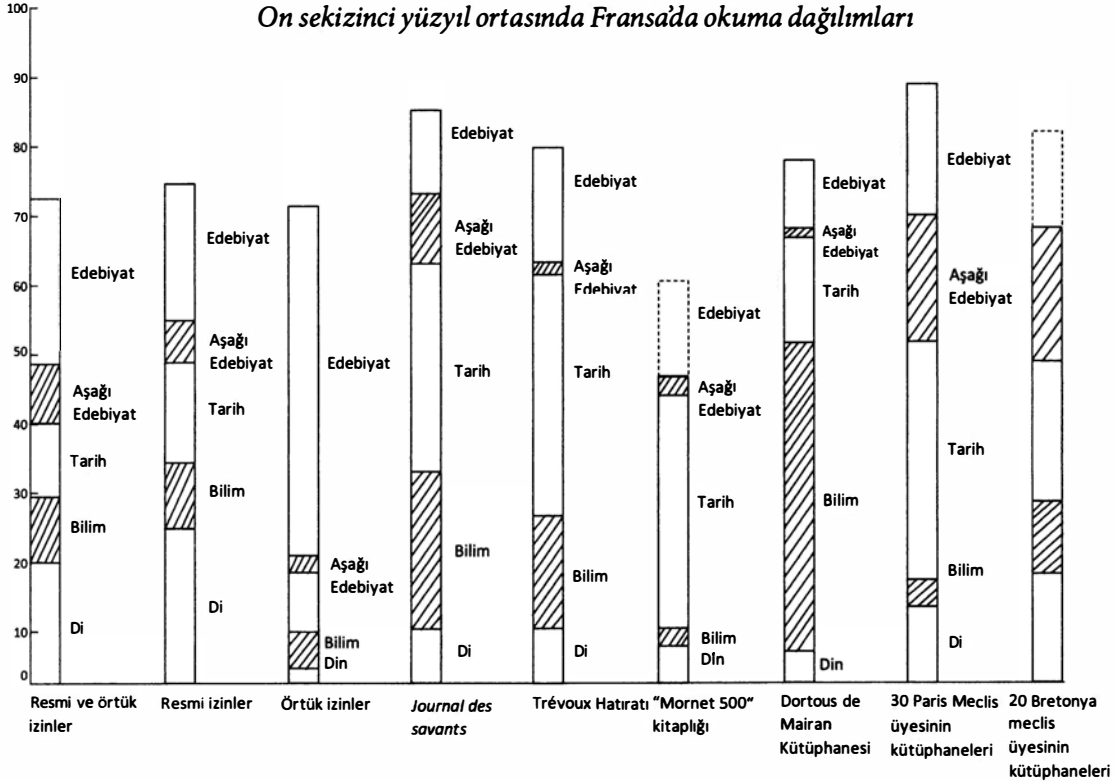
Bu güçlüklerle karşın Mornet’nin eseri türünün en önemli örneği olarak duruyor, çünkü hem çok fazla (500) kütüphaneyi kapsıyor, hem de Mornet sahiplerin ciddi bir bölümünün sosyal statüsünü tespit edebilmiş. Orta sınıfın üzerindeki çeşitli makamlardan geldiklerini (birçok doktor, avukat, özellikle devlet görevlileri, ayrıca ruhban sınıfı, giyim soyluları ve kılıç soyluları vardı) ve okuma zevklerinin sosyal statüleriyle bağıntılı olmadığını bulmuştu. Louis Trenard da Lyon’daki kütüphaneler üzerine yaptığı niceliksel olmayan bir araştırmadan benzer sonuçlar elde etmişti.¹⁵ Ancak Mornet’nin yöntemlerinin en başarılı uygulamaları tek bir sosyal gruba dair çalışmalarda ortaya çıktı. Daniel Roche’un Dortous de Mairan’a ait kütüphane üzerine yaptığı çalışma esasen tek bir adamın okuma serüveniyle sınırlıydı. Ama Roche, Mairan’ın on sekizinci yüzyıl ortasında ikinci sınıf bir bilgin olarak ne kadar tipik bir örnek oluşturduğuna dair ikna edici bir sonuç ortaya koyabildi; böylelikle sonuçları daha düşük seviyedeki akademisyenlerin nüfuzlu ortamındaki okuma alışkanlıklarının genel karakterini yansıtabildi. François Bluche ise Régine Petit’nin araştırmasından yola çıkarak otuz Paris Parlamentosu mensubuna ait olan ve 1734 ila 1795 yılları arasında katalog haline getirilmiş kütüphaneler üzerine çalıştı. Bulgularıyla parlamento kültürünün inandırıcı bir resmini çizdi; ancak zaman içindeki dönüşümü gösteremedi. 1734-1765 döneminden alınmış kataloglar ile 1766-1780 döneminde alınanlar arasındaki karşılaştırma, yazarın iddia ettiği gibi hukuka ilginin azaldığını ve edebiyat ile bilim ve sanata ilginin arttığını göstermiyor; çünkü istatistiksel farklar ancak yüzde 1 seviyesinde. Ne var ki Bluche’ün çıkarımları, Brittany Parlamentosu’ndaki yirmi meclis üyesinin kütüphanesi üzerinde çalışan Jean Meyer’in bulduğu sonuçlarla son derece yakın görünüyor. Meyer istatistiklerini bu kişiler öldükten sonra çıkarılan ve kaynak olmak bakımından genellikle müzayede kataloglarından daha güvenilir sayılan mülk envanterine [*inventaires après décès*] dayandırıyordu. Az sayıda Aydınlanma eserine karşın epeyce “geleneksel” edebiyat buldu; ayrıca aynı yüzyıl içinde zaman ilerledikçe hukuki ve dini

15. Trenard, “La sociologie du livre en France”.

eserlerin oranında düşüş, çağdaş edebiyatta ise artış gözlemlendi. Dolayısıyla niceliksel tarih, üst düzey giyim soylularının [*noblesse de robe*] kültürünü tanımlamakta etkili bir rol oynamışa benziyordu. Peki bütün Fransa'nın okuma alışkanlıklarını ölçmede başarılı oldu mu? Monografilerin birbirini tamamlayıcı karakteri umut veriyor. Birinin zayıf olduğu yerde diğeri güçlü görünüyor. Furet bütün alanı taramış ama her kitap adına aynı ağırlığı vermiş ve on sekizinci yüzyıl okuruna yaklaşamamıştı. Ehrard ile Roger biraz daha yaklaştı, ama onların da okuma oranı ölçümü hatalı görünüyordu; Mornet, Roche ve Bluche ise doğrudan on sekizinci yüzyıl kütüphanelerine daldılar, ancak bu kütüphanelerin sadece belli kısımları açık artırmada satışa çıkmıştı. Her monografi bir diğerrinin boş bıraktığı alanı kapsıyorsa, konunun tamamının güvenli bir şekilde sır gibi saklandığı düşünülebilir. Sonuçlar birbirini destekliyor muydu, yoksa yalanlıyor muydu? Sorun grafik olarak gösterilecek kadar önemli görünüyor.¹⁶

16. Bu grafikleri oluşturmadaki esas sorun, analiz edilen sekiz çalışma içinde bunlara uygun karşılaştırılabilir birimler ve istatistikler bulmaktır. Karşılaştırmayı mümkün kılmak için bazı hesapları tekrarlamak ve *Livre et société*'de yayınlanmış iki makalede grafik şeklinde gösterilen bazı verileri yeniden düzenlemek gerekiyordu. Grafikler her ne kadar biraz ayrışan zaman aralıklarını gösterse de hepsi yüzyıl ortasını gösteriyor. Gösterilmeyen konular genellikle "bilim ve sanat" başlığı altında sınıflandırılan çeşitli "sanatları" içeriyor. Bu başlık modern okura anlamlı görünemeyecek kadar kapsamlı olduğundan, onun yerine "bilim" alt-kategorisi eklenmiştir. Fizik, tıp, doğa tarihi ve matematik olmak üzere dört alt-kategoriden oluşan "bilimler", Mornet ve Bluche-Petit hariç olmak üzere her bir örnek için hesaplanabilmektedir. Mornet matematik kitapları hakkında herhangi bir istatistik vermemişti, ancak bunların dışarıda kalması muhtemelen toplam eser adlarının yüzde 1'inden bile çok daha küçük bir orana denk geldiğinden genel örüntüyü etkilemeyecektir. Bluche ise "bilimler" kısmını "bilim ve sanattan" hiç ayırmamıştı. "Bilimler" alt-kategorisi başka örneklerde ciddi değışkenlik gösterse de (genel kategori içindeki oranı yüzde 10 ila 70 arasında değışiyordu), Bluche'nün "bilim ve sanat" kümesinin yarısına veya toplamın yüzde 7'sine denk geldiğini düşünmek makul görünüyor. Elbette bu, okurun hesaptan düşmeyi tercih edeceği kesik çizgilerle gösterilen kaba bir tahmin. Mornet'nin verdiği rakamlar "edebiyat" kategorisi altında sadece roman ve gramer kümelerini kapsıyordu; Furet'nin *kamusal izinler* [*permissions publiques*] ve *örtük izinler* [*permissions tacites*] verilerine bakınca söz konusu hesap muhtemelen bu kategorinin yarıdan fazlasını dışarıda bırakıyordu. Aynı kategori Mornet'nin verdiği toplamda yüzde 10 ila 20 arasında bir orana karşılık geliyor ve kesik çizgilerle yüzde 15 olarak gösteriliyordu. Mornet on sekizinci yüzyıl geleneğine uyan diğerrlerinin aksine, gezi edebiyatını tarih yazını içine katmıyordu. Öyle yapsa "tarih" kısmı yüzde 1,5 daha genişlerdi. Meyer'in "edebiyat" dedikleri de tahmini bir değerr olduğu için kesik çizgilerle veriliyor. Furet'nin verdiği orijinal verilere dayanılarak, onun *kamusal izinler* ve *örtük izinler* üzerine yaptığı çalışmaları bir araya getiren bir grafik oluşturuldu; bu çok farklı iki

On sekizinci yüzyıl ortasında Fransa'da okuma dağılımları

Maalesef bu kafa karıştırıcı grafik mozağinden tutarlı bir model çıkarmak mümkün değil. Bazı tutarsızlıkları savuşturmak mümkün: *parlamentarlerin* grafiklerinde hukuk, Dortous de Mairan'ın grafiğinde bilim güçlü görünüyor; *örtük izinlere* kıyasla *kamusal izinlerde* teoloji daha yaygın. Ancak edebiyat, tarih ve bilim gibi standart kategoriler büyük değişkenlik gösteriyor ve oranlar birbirinden oldukça farklı. Her bir sütun grafiği üst-süz güneşlenen bir kadın ve her bir siyah çizgiyi bikinisinin iki parçası olarak düşünürsek, ne kadar biçimi bozuk ve alacalı bir monografi yığınıyla uğraştığımız daha kolay anlaşılabilir.

Monografi oranının zaman içindeki dağılımını göz önüne alarak bu bikini etkisinden bir nebze kurtulmak mümkün. Hepsi Fransızların çok ciddi miktarda tarih okuduğunda ve yüzyıl boyunca bu seviyenin istikrarlı gittiğinde hemfikir. Bu da

kaynaktan gelen istatistiklerin birleştirilmesiyle edebî üretime dair genel bir resim ortaya çıkarılacağı umuluyordu. Bu birleştirilmiş grafik, her ne kadar kesin değil fikir verici nitelikte olsa da tüm benzerlerinin aksini söylüyor. Örneğin Mornet'nin istatistiklerine dayanan grafiğini biraz andırıyor, ancak Mornet'ye göre Fransızlar bilime (yüzde 3) ve bilhassa tarihe (yüzde 30) kıyasla çok daha az dini eser (yüzde 6) okuyordu; Furet'nin kombine grafiği ise dini yüzde 20, bilimi yüzde 9, tarihi ise yüzde 11 olarak gösteriyordu.

Sekiz çalışmanın hepsi on sekizinci yüzyıl sınıflandırma şemasına yakın tutulduğundan, Aydınlanma'yı araştıran modern okura çok fazla yardımları dokunmuyor. Aydınlanma'yı "bilim ve sanat" altındaki sekiz alt-kategoriden biri olan "felsefe" ile mi ilişkilendiriyor? Eğer öyleyse, dört kardeş alt-kategoriyi de göz önüne alması gerekir: *Antik felsefe, mantık, ahlak ve metafizik*. Son ikisi çok şey vaat ediyor gibi görünüyor, ama (iki ek alt-alt-kategoriyi de dâhil eden Roche'un istatistikleri hariç) bu veriler onları ilk ikisinden ayırmıyor. Felsefeyi bütün olarak ele alıp ona dair istatistik veren dört çalışma, on sekizinci yüzyılda felsefenin küçük ve istikrarlı bir parçayı oluşturduğunu gösteriyor: *Kamusal izinlere* göre yüzde 3 (1723-1727), yüzde 3,7 (1750-1754) ve yüzde 4,5 (1784-1788) seviyesinde; *örtük izinlere* göre yüzde 6 (1750-1759), yüzde 5 (1770-1774) ve yüzde 6 (1784-1788); *Journal des savants*'daki incelemelere göre yüzde 3 (1715-1719), yüzde 4 (1750-1754) ve yüzde 5 (1785-1789); Dortous de Mairan'ın kütüphanesinde ise yüzde 7'ye karşılık geliyor. *Lumières*'in yaygınlığına dair çok da büyük bir delil değil. Ancak böyle bakınca Aydınlanma'yı on sekizinci yüzyıldaki herhangi bir kategori veya onun alt bölümüyle özdeşleştirmek imkânsız hale gelir.

Pottinger'in on sekizinci yüzyıldan 200 yazarı dahil ettiği çalışmasını da bir sütunlu grafik ile göstermek mümkün olabilir; zira Mornet'in çalışmasını model alarak bu yazarların yayınlarına dair bir istatistiksel tablo çıkarmıştı. Ancak yukarıda açıklandığı üzere, Pottinger'in yazar seçimi öyle keyfi, verdiği istatistikler öyle eksik ve temsil gücünden yoksun ki böyle bir grafik çok anlamlı olmaz. Yine de kıyaslama amacıyla bulgularından bahsetmek yerinde olur (Pottinger, *The French Book Trade*, s. 30-31): Yazarların toplam eserleri arasında dini eserler yüzde 11, bilim yüzde 20, tarih yüzde 20, hukuk yüzde 2, edebiyat ise yüzde 10'a karşılık geliyor.

on sekizinci yüzyılın tarihten uzak olduğu yönündeki halihazırda güvenilmez olan miti tamamen çürütüyor. Monografiler ayrıca zaman ilerledikçe Fransızların dini edebiyatı daha az okuduğunu ortaya koyuyor. Bilimsel metinlerin okunma oranı muhtemelen artmıştı, gerçi sabit kalmış da olabilirdi. Ayrıca genel olarak Furet'nin tabiriyle *kutsaldan arınmaya* [désacralisation] ilişkin eserler okur kitlesini etkisi altına almıştı. Ancak bu eğilim Ortaçağ'da başlamış bir sekülerleşme trendinin ivmelendiğini de temsil ediyor olabilir; böyle bir kabul Aydınlanma Çağı'na dair genellemeleri netleştirmeye yardımcı olmayacaktır ve niceliksel çalışmalar üzerinden başka bir genelleme yapmam mümkün değil.

Belki de on sekizinci yüzyıl Fransa'sındaki edebî kültürün bütününe dair genelleme yapmanın imkânsız olmasının sebebi, aslında böyle bir bütünlüğün hiç olmamasıdır. 1780'lerde kendi imzasını atacak kadar öğrenim görmüş 9 milyon 600 bin insanın yaşadığı bir ülkede¹⁷ çok sayıda okur kitlesi ve çok sayıda kültür mevcut olabilir. Eğer öyleyse, niceliksel tarihçilerin okumaya dair makro analizlerden kaçınması ve bunun yerine Bluche ile Meyer'in yaptığı *parlamentarler* çalışması gibi spesifik gruplara yoğunlaşması daha yerinde olabilirdi. Bu tür niceliksel tarihin, diğer belge türleriyle birlikte ve nüfusun açıkça tanımlanmış kesimlerine atıfla dikkatli kullanılması halinde yararlı bir araç olduğu ortaya çıktı. Yine de Morner'nin sorduğu kapsamlı sorulara yanıt vermiyor ve sürekli artan sayıdaki monografilerden bu cevapları beklemek için bir sebep yok.¹⁸

17. Bu rakam, ülke nüfusunu 26 milyon olarak alan, Maggiolo'nun okuryazarlık araştırmasına dayanır. Sunulduğu yer için bkz. Michel Fleury ve Pierre Valmary, "Les progrès de l'instruction élémentaire de Louis XIV à Napoléon III d'après l'enquête de Louis Maggiolo (1877-1879)", *Population* (1957), s. 71-92.

18. Bu denemenin kaleme alındığı 1969 yılından sonra kitap dağılımına dair niceliksel çalışmalar yaygınlaşmaya başladı. Konu hakkındaki en önemli makaleler şöyle: Julien Brancolini, Marie-Thérèse Bouyssy, Jean-Louis Flandrin ve Maria Flandrin, *Livre et société*, 2 (Paris ve Lahey, 1970), Jean Quéniart, *L'imprimerie et la librairie à Rouen au XVIIIe siècle* (Paris, 1969); René Moulinas, *L'imprimerie, la librairie et la presse à Avignon au XVIIIe siècle* (Grenoble, 1974); Michel Marion, *Recherches sur les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle (1750-1759)* (Paris, 1978) ve *Revue française d'histoire du livre* içinde yayınlanan düzenli makaleler. Neticede elimizde on sekizinci yüzyıl okuma alışkanlıklarına dair çok daha zengin bir resim var. Yine de monografiler farklı veri türlerini içerdiği ve çoğu zaman birbiriyle karşılaştığı için resim pek net değil. Sütunlu grafikler dizisi sonsuza tek uzatılabilir, ama

Gelgelelim Mornet'nin yorumu bile daha fazla kanıt istiyor, çünkü onun veya sonrakilerin incelediği kaynakların hiçbirisi çoğu modern eseri içermiyor, üstelik inceleme için kullanılan kategorilerden hiçbirinin Aydınlanma ile oranlı ve uyumlu olduğu söylenemez. Eski Rejim'deki okuma alışkanlıklarına dair çalışmalarda yer alan, (*Annales* ekolünün tabiriyle) “inovasyon” karşısında “eylemsizliğin” ölçülmesi sorunu her seferinde gelip veri problemine dayanıyor: Resmi kaynaklar, sansürden geçmiş dergiler veya kütüphane katalogları içinden istatistik süzüp çıkarmak, Aydınlanma'nın büyük bir bölümünü elemek anlamına geliyor. Güncel olanın bu kadar büyük bir kısmı kefedenden çıkarılınca, niceliksel tarihçilerin terazisinde geçmişin bu denli ağır basması şaşırtıcı değil. Tüm bu sancılı sayısallaştırmanın bizi Mornet'den çok daha ileri taşımadığını söylemek haksızlık olur, ancak bir gerçek yerli yerinde duruyor: On sekizinci yüzyılda Fransızların ne okuduğuna dair hâlâ pek bir şey bilmiyoruz.

EDEBİYAT SOSYOLOJİSİ KENDİNE AİT tutarlı bir disiplin geliştirememiş ve sayısallaştırmaya gösterdiği bağlılık geçmişteki okuma-yazma alışkanlıklarına dair basit sorulara yanıt verememiş olabilir. Yine de sosyologlar ve niceleyiciler Eski Rejim'in edebî kültürünü sadece edebî açıdan yorumlamanın ötesine geçmenin önemini gösterdiler. Kitapların da sosyal hayatı ve ekonomik değeri vardır. Varoluşlarının bütün, yani edebî, sosyal, ekonomik, hatta siyasi boyutları on sekizinci yüzyıl yayıncılık sektöründeki en büyük güç ile bir araya geldi. Bu yüzden edebiyat tarihi ve sosyolojisi yayıncılığa dair çalışmalardan çok şey kazanabilir. Olası kazanımlardan birini ortaya koymak adına, yayıncıların ve diğer ilgili kaynakların belgelerinde yer alan materyale başvurarak üç hipotez ortaya atacağım: Fransızların ne okuduğu kısmen kitapların üretim ve dağıtım şekli belirliyordu; on sekizinci yüzyılda yasal ve gizli olmak üzere iki kitap üretim

bir neticeye varır mı?

ve dağıtım çeşidi vardı; ikisi arasındaki farklar Eski Rejim'deki kültür ve siyasi için hayatı önemdeydi.¹⁹

Resmi arşivlerdeki belgeler ile gizli yayıncıların evrakları arasındaki bir karşılaştırma bu farkları açıkça gözler önüne seriyor. Örneğin Lyon'daki kitapçılar *Direction de la librairie*'yi hukuka bağlılıklarını anlatan mektup ve bildirilerle dolduruyor,²⁰ kendilerine yasadışı kitap temin eden yabancı yayıncılara ise aşağıdaki gibi hitap ediyordu (Lyonlu bir kitapçı olan A. J. Revol, kaçakçılık faaliyetleri için Neuchâtel Tipografi Derneği'ni kazıklamadığını iddia ediyor):

Özgürlüğümüzü, hayatımızı, sağlığımızı, paramızı ve itibarımızı tehlikeye attık.

Özgürlük: Arkadaşlarımız araya girmese *kraliyet fermanı* ile içeri tıklmış olabilirdik.

Hayat: Gümrük memurlarıyla karşı karşıya geldik ve elimizde silahlarla onları el koydukları kasaları iade etmeye zorladık (bir

19. Takip eden hikâye esasen STN belgelerine dayanıyor. Diğer önemli kaynaklar ise 1774-1775 ve 1776-1785 dönemlerinde Paris emniyet müdürü olan Jean-Charles-Pierre Lenoir'a ait belgeler, Orléans Belediye Kütüphanesi, MSS. 1421-1423; Archives de la Chambre syndicale de la Communauté des libraires et imprimeurs de Paris ve Bibliothèque National içindeki Anisson-Duperron Koleksiyonu (özellikle Fransızca içerikler, MSS. 21862, 21833, 22046, 22063, 22070, 22075, 22081, 22109, 22116, 22102); Bastille belgeleri ve Bibliothèque de l'Arsenal'de kitap ticaretine ilişkin evraklar (özellikle MSS. 10305, 12446, 12454, 12480, 12481, 12517); ayrıca Ministère des affaires étrangères, Correspondance politique, Angleterre, MSS 541-549. Neuchâtel ve Pontarlier'ye karşılık olarak Kehl ve Strazburg'dan geçen yeraltı kitap ticareti rotası hakkında bilgi için Strazburg Kent Arşivi'ndeki ilgili belgelere (özellikle MSS. AA 2355-2362) bakılmış, ancak bunların diğerleri kadar faydalı olmadığı anlaşılmıştır. Eski Rejim'de yayıncılığa dair araştırmalar J.-P. Belin'in *Le commerce des livres prohibés à Paris de 1750 à 1789* (Paris, 1913) adlı eserini bir nevi demode hale getirmiştir. En önemli ikincil kaynaklar hakkında bilgi için şu eserlerin kaynaklarına bakılabilir: Nicole Herrmann-Mascard, *La censure des livres à Paris à la fin de l'Ancien Régime, 1750-1789* (Paris, 1968) ve Madeleine Ventre, *L'imprimerie et la librairie en Languedoc au dernier siècle de l'Ancien Régime, 1700-1789* (Paris ve Lahey, 1958). Bu deneme H.-J. Martin'in tezi ortaya çıkmadan önce yazılmıştı, ama onun "L'édition parisienne au XVIIe siècle: quelques aspects économiques", *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 7 (Temmuz-Eylül 1952), s. 303-318 adlı makalesinden çokça şey almıştır. Ufuk açıcı bir başka makale için bkz. Léon Cahen, "La librairie parisienne et la diffusion du livre français à la fin du XVIIIe siècle", *Revue de synthèse*, 17 (1939), 159-179.

20. Tipik örneklerden biri için bkz. Lyon Ticaret Birliği mutemedi Périsset Duluc'un 2 Ağustos 1783 hatıratı, Bibliothèque Nationale, MSS. Français 21833, fol. 96.

keresinde firmanızdan on iki kasayı almışlardı; biz olmasak kaybolup giderler, bulunma ihtimali bile olmazdı).

Sağlık: Kışın en kötü havasına maruz kalarak, karda, taşmış nehirler üzerinde, hatta bazen buz üzerinde giderek kim bilir kaç gece geçirdik!

Para: Sevkiyatların önü açılsın, sorgudan geçmeyelim ve görevlileri sakinleştirelim diye kim bilir kaç paramız gitti?

İtibar: Adımız kaçakçıya çıktı.²¹

Yeraltı sisteminde çalışan böyle yüzlerce adam, *örtük izin* alması asla mümkün olmayacak yasaklı ve korsan eserleri Fransız okurlara temin ediyordu. Bu edebî eşkıyalar renkli karakterlerdi: Kental başına 12 *livre* ve sert bir içki karşılığında kitap sandıklarını Jura Dağları'nın yılankavi yollarında taşıyan adsız sansız kaçakçı ekipleri; sınırın her iki yanında şoförlere para yediren ve Genel Vergi Tahsilatı memurlarına rüşvet veren tüccarlar;²² sandıkları Lyon yakınındaki Auberge du Cheval Rouge gibi taşradaki takas merkezlerindeki stoklara taşıyan arabacılar; yerel loncaları aracılığıyla (Reval örneğinde kental başına 5 *livre*'den) sandıklarını gümrükten geçiren ve bunları Paris dışındaki antre-

21. Revol'den STN'ye, 4 Temmuz 1784.

22. Örneğin Neuchâtel Tipografî Derneği Fransız sınırının İsviçre tarafındaki temsilcisi François Michaut'dan 30 Ekim 1783 tarihli bir mektup almıştı. Şöyle yazıyordu: "Nazik bir durumdasınız, çünkü hamallar yakalanmaları halinde dine saldıran veya yetkili bazı kimseleri karalayan kitapların kaçakçılığını yapmakla suçlanmaktan korkuyor... Sadece sakıncasız içeriğe sahip kitapları sevk etmek istiyorsanız hamallar sizden bu konuda taahhüt istiyor; bizim bölgede Pontarlier'ye, hatta gerekirse bir fersah uzağa teslimat için kental başına 12 *livre* karşılığında bu işi yapacak kişiler bulabilirsiniz. Bunun haricinde yola çıkmadan önce her hamala içecek bir şey vermek gerekiyor. Baylar, dikkatinizi çekerim, hamallar taşınan mala dair sorumluluk almadan ellerinden gelenin en iyisini yapıyor." Michaut biraz mağrur bir tavrıyla, "aslında sınırdan gizli geçiş için epey avantajlı bir konumdayım" diyor, ama uyarıyordu: "Köylerde ve rota boyunca etrafta dolaşan ajanlar var ve usulüne uygun sevkiyatlarda bile arabacıları durdurup yüklerini arayabiliyorlar." Dolayısıyla sınırın Fransa tarafında Vergi İltizam memurlarını kandırarak veya onlara rüşvet verecek bir adam bulunması gerektiğine vurgu yapıyordu: "Bu konuda Bay Faivre'in eline su dökebilecek kimseyi tanımıyorum." Faivre de kendini önermekte tereddüt etmiyordu. 14 Ekim 1784'te STN'ye şu bilgiyi vermişti: "Sandıklarınız önümüzdeki Cumartesi günü sınırı geçecek. Her şeyi hazırladım ve isteklerinin yerine getirileceğini, içkileri alacaklarını söyleyerek hamalları ikna ettim... Vergi Memurluğu'ndan biriyle anlaşmak üzereyim; geceleyin sorunsuz geçmemizi sağlayacak ve sınırı sağ salım geçebileceğimiz yolları bana gösterecek."

polara nakleden taşralı kitap satıcıları; bütün dünyanın çenebaz, dost canlısı bir dul olarak bildiği ama müşterilerinin “Araplar gibi pazarlık yapan”²³ kurnaz bir iş kadını olarak tanıdığı, profesyonel gururu yüksek (yarı edebî diliyle bir müşteriye, “Bu tür emtianın idaresinde gösterdiğim itinadan dolayı belli bir takdir görmek gururumu okşuyor” yazmıştı)²⁴ Versailles’dan Madam La Noue gibi antrepo sahipleri; Cugnet ve karısı gibi camiada “ahlakı ve utanması olmayan haydutlar”²⁵ olarak tanınan ve Versailles’dan Paris’e kaçak kitap getiren işportacılar; baba ve oğul Desauges gibi Bastille’e aşına, yoldan çıkmış,²⁶ Poinçot gibi, J. F. Bornand’a göre “polisle arası iyi”²⁷ ama “görüp göreceğin en aksi tip”²⁸ Parisli dağıtımcılar. Kendisi de Paris’teki gizli edebî ajanlardan olan Bornand, yabancı yayıncılar için tuhaf işler yapıyor, onlara el yazmalarından çoksatanlara, hatta korsan kitaplara kadar bir sürü şey temin ederek devridaimi tamamlıyordu.²⁹ Bu kaygan ellerden muazzam sayıda yasadışı kitap geçti ve geçtiği her avuca

23. STN’den J.-P. Brissot’ya, 29 Nisan 1781.

24. Madam La Noue’dan STN’ye, 8 Eylül 1782. Madam La Noue müşterilerine fazla fiyat verdiği ve onları yeterince korumadığı yönündeki şikâyetlere hassas yaklaşıyordu. 9 Aralık 1780’de her zamanki yarı-edebî Fransızcasıyla şöyle yazmıştı: “Mallarınızın güvenliğine dair hiç endişe etmeyin. Bir kez elime ulaştılar mı başlarına bir şey gelmesin diye ne gerekiyorsa yapıyorum. Çalışma biçimime kayıtsız şartsız güvenebilirsiniz.” Ancak 13 Ocak 1783’te kendi kapısının önünde altı sandığa el koyulduğunu itiraf ediyordu: “Arabacıyı o kadar yakından takip etmişler ki mal indirmeye başlayınca emniyetten üç kişi altı sandığa el koydu. Tehditleri karşısında arabacı onlara direnemedi. İki haftadır sorularıyla beni rahatsız ediyor ve sandıkların kime ait olduğunu, nereden geldiğini söyletmeye çalışıyorlar. Ama söylemedim.”

25. Paul de Pourtalès’den STN’ye, 23 Haziran 1784.

26. Bkz. Desauges dosyası, Bibliothèque de l’Arsenal, MS. 12446. 4 Nisan 1775’te Baba Desauges, Bastille’den yazdığı mektupta yeni salıverilmiş oğluna öfkeyle şunları söylüyordu: “Darbelere katlanmak zorundasın. Ama bu yerden müthiş yorulduğumu sana itiraf ediyorum.” Neuchâtel, MS. 1141’de yer alan Desauges dosyası, yeraltı kitapçılarının en zor günlerindeki keskin pratiklerini gösteriyor.

27. Madam J. E. Bertrand’dan STN’ye, 7 Ekim 1785.

28. J.-F. Bornand’dan STN’ye, 10 Ağustos 1785. Poinçot zaman zaman kentli 12 *livre*’den Desauges için Versailles’dan Paris’e kaçak kitap getirirdi. Fiyat görece ucuzdu. Madam La Noue “büyük makale” başına 3 *livre* istiyordu; yeğeni bunları Paris’in dışındaki önceden belirlenmiş zulalara teslim ediyordu (bkz. Desauges’dan STN’ye, 24 Kasım 1783 ve Madam La Noue’dan STN’ye, 22 Haziran 1781).

29. Bornand’ın görevlerinden biri de Madam La Noue’nun palavralarıyla (Bornand’dan STN’ye, 19 Şubat 1785), Poinçot ve Desauges’un katakullileriyle ve yazarların fakirliğiyle uğraşmaktı: “İş paraya geldi mi yazarlar dert kaynağıdır” (Bornand’dan STN’ye, 9 Mart 1785).

üç beş kuruş bıraktı. Gizli ithalat kayıtları derlenmeden bunların yasal ve yarı-yasal edebiyata kıyasla ne önemde olduğunu hesaplamak mümkün değil. Ancak niceliksel olmayan bir kanaat daha en baştan epey kayda değer görünüyor: Yeraltı yayıncılığı ile yasal yayıncılık birbirinden ayrı çevrelerde gerçekleştiriliyordu; yeraltı faaliyeti komplike bir işti ve belli ortamlardan getirilmiş büyük bir işgücünü içeriyordu. El altından kitap satan kişiler tarihin derinliklerinde kaybolmuş değil, bu yüzden onları saptamak ve toplumdaki yerlerine oturtmak mümkün. İsimleri ve yüzleri biliniyor; üstelik on sekizinci yüzyıl yayıncılarının belgelerinde gayet canlı biçimde betimleniyorlar. Onların deneyimi, yeraltı yayıncılığın başlı başına bir âlem olduğunu ortaya koyuyor.

Halbuki yasal yayıncılık âlemi çok farklı bir yerdi. Paris'in otuz altı basım ustası ve yüz civarında kitapçısı şatafat ve zenginlik içinde yaşıyor, merasimlerde altı zambak desenli kadifeler giyerek kavasların arkasında resmigeçit yapıyordu. Mathurins Kilisesi'nde koruyucu azizleri Evanjelist Yahya'nın gümüş heykeli huzurunda ayin yapıyor; kardeşlik derneğinin düzenlediği debdebeli şölenlerde ziyafet çekiyor; ritüel niteliğinde yeminler ve sınavlar sonucu loncaya yeni üyeler alıyor; Salı ve Çarşamba günleri "nüfuzlular" tarafından yasal olarak ithal edilip gümrüklerden ve şehir kapılarından lonca binasına getirilmiş kitapların incelemesine katılıyor; neticede kendi işlerine bakıyorlardı. İş adamları olarak dükkânları kapalı tutuyorlardı. Titiz düzenlemeler –sadece on sekizinci yüzyılda her türden en az 3 bin ferman ve emir vardı³⁰– aracılığıyla gerekli kalifikasyonlar belirleniyor ve yasal yayıncılıkla bağlantılı kişilerin sayısı sınırlandırılıyor; öyle ki sayıları 120'ye kadar inen hırpani işportacı, resmi seyyar almanakların tekeli kırıp sokaklarda bağılıyor, birliğe üye olduklarını gösteren deri rozetler takıyorlardı. Kurumsallık, tekel ve aile bağları camianın her köşesini sarmıştı. Aslında piyasanın köşeye sıkışması on yedinci yüzyıldaki krizle başlamıştı. 1666 yılında Colbert, Parisli ve taşralı yayıncılar arasındaki savaşa son vermişti. Bunun için esasen taşra matbuatını mahvetmiş, sektörü

30. Giles Barber, "French Royal Decrees Concerning the Book Trade, 1700-1789", *Australian Journal of French Studies*, 3 (1966), 312.

Paris Kütüphaneciler ve Matbaacılar Cemiyeti’ne tabi kılınmıştı. Bu loncayı idaresi altına alan az sayıdaki büyük matbaacı-kitap satıcısı aile, on sekizinci yüzyıl boyunca Fransa yayın dünyasına hükmetti.

Lonca ruhu 1686, 1723, 1744 ve 1777 yıllarında yayıncılık üzerine çıkarılan büyük fermanlarda net bir şekilde görülebiliyor. On sekizinci yüzyılın büyük bölümünde geçerli olacak yasayı belirleyen 1723 fermanı, 1660’larda bizzat Colbert’in ortaya koyduğu iş modelinin yeniden örgütlenmesini kanun haline getirerek “merkantilist” veya “Colbertist” denebilecek bir tutumu yansıtır. Ferman, kapitalist “kâr iştahını”³¹ kınayarak, kalite standartlarını son derece detaylı bir şekilde tanımlar ve bunları sürdürmenin önemine vurgu yapar. Üç “T” harfinin kalınlığı bir “m” ile aynı olmalı, “m” harf karakteri de lonca temsilcilerine ve vekillerine gösterilen “m” örneğine tam uymalıdır. Bu kişilerin görevi üç ayda bir otuz üç basımevini teftiş ederek her birinin dört matbaa ve dokuz tip karakter şartını yerine getirdiğinden ve bunların hem düz hem de italik olarak iyi durumda bulunduğundan emin olmaktır. Çırakların ustalığa yükselme şartları son derece katı bir şekilde düzenlenmişti; usta sayısı azdı ve bir nevi aile mesleğine dönüşmeye yakındı, zira fermanla sürekli olarak müesses patronların dul eşleri, oğulları ve damatları lehine hükümler yer alıyordu. Bu az sayıdaki ayrıcalıklı kişi kitap üretimi ve pazarlaması konusunda dışarıdan kimseyi kabul etmeyen bir tekel düzeninin keyfini sürüyordu. Lonca dışından üyeler eski bir kâğıdı satmaya kalksa bile 500 *livre* para cezasına ve “emsal niteliğinde cezaya” çarptırılıyordu.³² Lonca özenle örgütlenmişti ve mensuplarına “hak, özgürlük, bağışıklık, yetki ve ayrıcalıklar”³³ sağlıyordu. Sadece mesleği değil, üniversite içinde bulunan ve özel vergi muafiyetlerinden yararlandığı bir kurulu da tekelleştiriyordu. Kitaplar vergiden tamamen muaftı. Her biri kralın “lütfu” ile verilmiş ve hem kançılaryada hem de loncanın meslek

31. A. J. L. Jourdan, O. O. Decrusy ve F. A. Isambert, ed., *Recueil général des anciennes lois françaises* (Paris, 1822-1833), XXI, 230.

32. A. g. e., s. 218.

33. A. g. e., s. 217.

odasında kayıtlı bir resmi *imtiyaz*a veya “izne” tabiydi. Bir lonca üyesi, imtiyaz satın alarak bir kitabı satmak için münhasır hak elde etmiş oluyor, böylece “lütü” bir nevi emtiaya dönüştürerek parçalara bölebiliyor, başka üyelere satabiliyordu. Kısacası tekel ve imtiyaz yayıncılık sektörünün üç kademesinde mevcuttu. Kitabın kendisinde, lonca içinde ve Eski Rejim’de loncanın kendi özel statüsünün bir boyutu olarak.

Bu üçüncüsü özel bir vurguyu hak ediyor; çünkü loncanın özel konumu hem ekonomi hem de emniyetle ilişkiliydi. 1750’de Malesherbes *Kütüphane Direktörü* [Directeur de la librairie] olmadan önce devlet basılı metinleri denetlerken çoğu zaman pek de aydınlanmacı sayılamayacak bir tutum sergiliyordu. 1535’te kitapların fitne yaratabileceğini keşfedince kitap basan herkesin asılarak idamına karar verilmişti. 1521’de yeni sektörü zapt etmek için onu bir ortaçağ kurumu olan üniversitenin gözetimine tabi kılmıştı. 1618’de aynı şeyi bir kez daha denemiş, bu kez yayıncıları arkaik bir örgütlenme tipi olan loncanın içinde toplamıştı. Devlet buna ilaveten kendi aygıtını geliştirerek –önce kançılıyla ve Paris Emniyet Müdürlüğü, sonra Kütüphane İdaresi aracılığıyla– ve Paris Parlamentosu’nda, Ruhban Sınıfı Genel Kurulu’nda ve diğer nüfuzlu kurumlardaki rakip kitap müfettişlerine karşı kendi adamlarını tayin ederek kitapları kontrol altına almaya çalışmıştı. Bu bürokratik karmaşa loncanın nefesini kesip gücünü boğmadı; aksine, lonca Devrim’e kadar *kötü kitap* [mauvais livres] aramaya devam etti. 1723 ve 1777 fermanları ile yasadışı basım araştırma ve Paris’e sevk edilmiş kitapları teftiş etme yetkisine yeniden sahip oldu. Bu karar son derece müna-sipti: Devlet kanun yaptırımından kazanılmış hakkı bulunan bir tekel yaratıyor, tekalciler de hukuka aykırı rekabeti mahvederek kendi menfaatlerini koruyordu. Bazı lonca üyeleri yeraltı yayıncılığına amatör merak duysa da çoğu bu kesimin kökünü kazımak istiyordu. Çünkü yeraltı yayıncıları onları soyuyor, daha az satmalarına yol açıyordu; lonca ise imtiyazlarını korumak için vardı. İyi korunan imtiyaz, kârı sağlama almak demektir ve bu, yasadışı yayıncılık gibi riskli bir işe göre daha cazip görünüyordu. Üstelik yasadışı faaliyetin iki tehlikesi birden vardı: Belli bir ihlal yüzün-

den alınacak ceza ve tekellilerin büyüğü ortamından sürgün. Bir basımcı-kitapçının mülkiyeti aslında ailesine aitti. Kolayca riske atamazdı. Bir dua kitabının imtiyazını alıp sınırlı ama belli bir kâr elde etmek, Voltaire’in gizli edisyonuyla her şeyi tehlikeye atmaktan iyiydi. Bu tavır yabancı ülkelerle çalışan tüccarların bile *rentes’a* –yani yıllık kârıyla alış fiyatının yüzde 1-2’si kadar gelir getiren ve yüzde 5 faizli borçla alınan araziye– yatırım yapacak kadar para kazandıktan sonra meslekten ayrıldığı “geleneksel” ekonomi modeline uygundu.³⁴

Yani Eski Rejim’in yayıncılık mevzuatındaki ekonomik boyutu hafife almak hata olur. Felsefecileri sevmeyen eski kafalı manastır başkanı P. J. Blondel 1723 fermanına ateş püskürüyordu; çünkü ferman her ne kadar felsefi eserlere dair kısıtlamaları sıkılaştırırsa da başkana göre motivasyon tamamen ekonomikti. Tek istenen locanın tekeli daha da yaymaktı.³⁵ Gerçekte, fermanın siyasi ve ekonomik boyutları birbirini tamamlıyordu. Loncayı güçlendirmek görünüşe göre hem devletin hem de imtiyazlı yayıncıların çıkarınaydı. Ancak reform hareketi şirketin kendi menfaatlerine bakışını değiştirdi; 1777 yılında, Turgot’un Paris’teki altı büyük ticari loncaya saldırısının ardından çıkarılan yayıncılık kanunu da eski “Colbertizm’in” bir kenara bırakıldığını gösteriyordu. Kral bundan böyle “kâr iştahını” kınamak yerine “tekeli” kayıran her tür niyeti geri çeviriyor, “rekabetin” sonuçlarını methediyor ve “ticari faaliyeti artırmak” adına imtiyazları düzenleyen kuralları gevşetiyordu.³⁶ İmtiyaz kavramını tamamen yok etmiyordu; aslında onun bir mülkiyet türünden ziyade “adalete dayalı bir lütuf”³⁷ olma niteliğini doğruluyor, ancak imtiyazı yazarların lehine ve kitapçıların aleyhine olacak şekilde değiştiriyordu. Lonca, bir yazarı kendi iddialarını savunmaya davet ederek bu darbeyi ortaya çıkışından çok önce engellemeye çalışmıştı. Sonuçta ortaya çıkan Diderot’un *Lettre sur le*

34. George V. Taylor, “Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution”, *American Historical Review*, 72 (1967), 469-496.

35. P. J. Blondel, *Mémoire sur les vexations qu’exercent les libraires et imprimeurs de Paris*, ed. Lucien Faucou (Paris, 1789), özellikle s. 18-25, 45.

36. Alıntıyeri: *Recueil général des anciennes lois françaises*, XXV, 109, 119, 110.

37. A.g.e., s. 109.

commerce de la librairie metni, üretimi kısıtlayarak niteliği korumayı savunan eski argümanı tekrarlıyor, Diderot'nun kendi liberal ilkelerine ve Malesherbes'in, reform projesine de kısmen ilham veren *Mémoires sur la librairie*'sine karşı çıkıyordu. Malesherbes'in liberal halefleri, özellikle de Sartine ve Le Camus de Néville ise Diderot'nun *Lettre*'ini kiralık bir yazar müsveddesinin eseri olarak yaftalayıp küçümsedi; 1777 fermanlarını kabul ettirdi ve loncanın yayıncılık sektörü üzerindeki tahakkümünü bir nebze gevşetmiş oldu.³⁸

Ancak 1777 yılındaki kanunun lonca üyeleri ile yazarlar arasındaki ilişkiye dair maddesi epey tartışma yarattı: Telif hakkı imtiyazı artık açık bir şekilde yazarlıktan geliyor, kalıcı olarak yazara ve varislerine ait oluyor ya da kitapçıya devretmişse ve satıcı en az on yıl boyunca bu hakkı elinde tutmuşsa, yazarın ölümünden sonra bitiyordu. Bu hüküm birçok eseri kamu malı haline getiriyor ve lonca üyelerinden sert şikâyetler gelmesine yol açıyordu ama aslında tekelleri bitirmiş değildi.³⁹ Yasa onların

38. Diderot'nun *Mektup*'unu tarihlendirme, onu Diderot'nun argümanını etkileyen önceki belgelerle ilişkilendirme ve metnin doğru bir versiyonunu oluşturma konusundaki karmaşık sorunlardan dolayı, *Mektup*'u Jacques Proust'un (Paris, 1962) edisyon kritiğiyle birlikte okumak önemlidir. Ama Diderot, *Oeuvres complètes*, ed. J. Assézat ve Maurice Tourneux (Paris, 1876), XVIII, 6 adlı metnin eski edisyonu bile Direction de la Librairie'den birinin (d'Hémery olabilir mi?) notunu içeriyordu. Buna göre Diderot *Mektup*'u, "kitapçıların tavsiyesi üzerine ve Mösyö Le Breton'un verdiği materyale göre yazmıştı; Le Breton'un ilkeleri *privilèges*'in muntazam idaresine tamamen zıttı." *Mektup* her ne kadar özgürlüğe ve yazarların sıkıntılarına dair birtakım samimi ifadeler içerse de genel mantığı yayıncılardan yanaydı ve loncanın öne sürdüğü eski argümanları yeniden üretiyordu. Dolayısıyla Brunel'in, *Mektup*'un Diderot tarafından Le Breton ve diğer imtiyazlı yayıncılarla ittifak veya onların paralı propagandası olarak yazılmadığı yönündeki iddiasını kabul etmek zor. Lucien Brunel, "Observations critiques et littéraires sur un opuscule de Diderot", *Revue d'histoire littéraire de la France*, 10 (1903), 1-24.

39. 1777 tarihli kanun, yazarlara kendi eserlerini satma hakkı vermesi ve Paris'te her yıl iki açık arttırmalı kitap satışı fırsatı sunması nedeniyle Paris loncasının gücünü bir parça azaltıyordu. Taşralı yayıncılara, kamu malı haline gelmesine yol açtığı kitaplardan giderek daha fazlasını basma izni vererek onların lehine işliyordu. Aslında bu, söz konusu yayıncıların "matbaalarını çalışır halde tutacak meşru yollar" bulamadıkları için yasadışı faaliyetlere bulaştıkları gerçeğinin bir kabulüydü. *Recueil général des anciennes lois françaises*, XXV, 109. Dolayısıyla 1777 yılındaki fermanların amacı, "Parisli kitapçılar ile taşralıları bölen rekabete son vermek, bu önemli iş kolunun genel esenliğini teşvik etmek ve aslında ortak bir menfaate sahip olan kitapçıları tek bir ailenin çatısı altında birleştirmekti". A.g.e., s. 119-120. Ancak bu rekabet öyle derin noktalara nüfuz etmişti ki taşralı satıcılara verilecek küçük

kitap ticaretini denetleme yetkisini pekiştiriyor ve lonca dışından hiç kimsenin yayıncılık işine giremeyeceğini mümkün olan en güçlü ifadelerle yineliyordu. Bu yüzden matbaacı-kitap satıcısı hanedanları sektördeki egemenliğini Devrim’e kadar sürdürdü. İşlerinden en büyüğü olan Charles-Joseph Panckoucke, Versa-illes’deki lobi faaliyetleri aracılığıyla Fransa’nın ilk basım impa-ratoru oldu.⁴⁰

Turgot’nun altı büyük *meslek örgütünü* [*jurande*] lağvetme-sine benzer, loncayı ortadan kaldırıp kitapları serbest ticarete tabi kılmak gibi bir seçenek asla gündeme gelmemiştir. Ekono-mik sorun başka bir biçime büründü; Parisli ve taşralı kitapçılar arasındaki kadim düşmanlıktan doğdu. Taşra matbaacılığı on yedinci yüzyıldaki ticaret savaşından beri toparlanamamıştı, ama taşralı kitap satıcıları on sekizinci yüzyıl boyunca büyük oranda ayakta kaldı. Stoklarının büyük bölümünü (çoğu zaman cilt yeri-ne sayfa ile ölçülen takas biçiminde) Fransa dışından alıyorlardı. Yurtdışında yüzlerce matbaa girişimcisi Fransız eserlerin ucuz korsan edisyonlarını basıyordu. Devlet 1770’lerde kâğıda vergi koyarak yasadışı ticarete istemeden bir patlamaya yol açmıştı. On sekizinci yüzyıl matbaacılarının bütçesinde kâğıt bugünkün-den çok daha maliyetli bir kalem olarak yer alıyordu.

Matbaaların kullandığı *beyaz kâğıt* [*papier blanc*] 1680-1748 dönemi başta olmak üzere zaman zaman vergiye tabi tutulmuş-tu; ama oranlar yıkıcı değildi ve Paris’in dışında çok nadir uygulanıyordu. Ancak 1 Mart 1771’de, Yedi Yıl Savaşı yüzünden ortaya çıkan açıkları kapatmak için var gücüyle uğraşan manastır reisi Terray kâğıt topu başına 20 *sou* vergi koydu. Ağustos 1771’de her yerdeki vergi oranının *livre* başına 2 *sou* artırılması üzerine Terray da oranı 10 *sou* daha artırdı. Fransız kâğıdının ihracatı

tavizlerle halledilmesi zordu; taşralılar 1780’ler boyunca Parislilerin sömürüsünü protesto etmeyi sürdürdü. 1777 Kanunu aynı zamanda taşradaki lonca sistemini de genişletip güçlendiriyordu, çünkü “Majesteleri izole matbaaların suistimale izin verebilecek bir bağımsızlık içinde kalmasının tehlikeli olacağını düşünüyordu”. A.g.e., s. 112. Bu yüzden loncaların yeniden düzenlenmesi onları çok da zayıflatmadı ve denetim işlevlerine halel getirmedi.

40. D.-J. Garat, *Mémoires historique sur la vie de M. Suard, sur ses écrits et sur le XVIIIe siècle* (Paris, 1820), I, 274.

gümrüksüz olduğundan yabancı matbaacılar ve onların taşralı müttetikleri müthiş bir avantaj elde etmişti. Bir tahmine göre, bir top kaliteli, beyaz Auvergne kâğıdı Paris'te 11 *livre*, İsviçre'de 8 *livre*'ye satılıyordu.⁴¹ Terray hesabı tutturmak için 11 Eylül 1771'de Fransızca ve Latince ithal kitaplara kental başına 60 *livre* gümrük vergisi getirdi. Ancak bu tedbir istemeden de olsa taşralı satıcılar ile yabancılar arasındaki takas ticaretini sekteye uğrattı.

Neuchâtel Tipografi Derneği gibi paniğe kapılan yayıncılar Fransa'ya tüm sevkiyatları askıya aldı ve gümrük vergisi engelini aşmanın yollarını aradı; bu arada onların taşradaki müşterileri, mesela Lyon'dan Jean-Marie Bruysset ve Périsset Duluc gibi adamlar, gümrüğün kaldırılması için harekete geçti.⁴² Çabaları işe yaradı: 24 Kasım 1771'de vergi 20 *livre*'ye indirildi; 17 Ekim 1773'te 6 *livre* 10 *sou*'ya geriledi; 23 Nisan 1775'te ise Turgot tarafından tamamen kaldırıldı. Ancak kararın tersine çevrilmesi ekonomik dengeyi bir kez daha yabancı yayıncılar lehine bozdu. Bakanlığa iletilen imzasız bir memorandumda şöyle yazıyordu: "O günden itibaren, kitaplarımızı yarı fiyata satabileceğini fark eden İsviçreli, kitap sektörümüzü yağmaladı ve kasıp kavurdu. Aslında kitaplarımızı sayfa başına üç *liard*'a veya bir Fransız *sou*'suna pazarlıyorlar; kâğıt vergisinin maliyetine ve Fransa'daki yüksek basım masraflarına ek olarak el yazmalarını satın almak için de para vermek zorunda olduğumuzdan, aynı sayfayı iki-üç *sou*'ya satsak bile kâr edemiyoruz." Memorandumun yazarı örnek

41. Bibliothèque Nationale, MSS. Français 21833, foll. 87, 88. Fransız vergi ve gümrük mevzuatına ilişkin bu bilgiler MS. 21833 içindeki farklı dokümanlardan derlenmiştir. Özellikle bkz. fol. 89-91, 129-140.

42. Gümrük vergisi mevzuatı 1770'lerin ilk yarısı boyunca Neuchâtel Tipografi Derneği'nin ticari yazışmalarında sürekli gündeme gelen bir konuydu. Hatta Dernek kitap satmak, hileli sevkiyat için yeni yollar bulmak ve gümrük politikası hakkında mümkün olduğunca bilgi edinmek için ortaklarından birini Doğu Fransa'ya yollamıştı. Gezi günlüğündeki talimatlara bakılırsa bu ortağın amacı, "Soğuk ve kurnaz bir adam olan J. M. Bruysset'i arayıp bulmaktır: Genel olarak Fransız kitap ticareti hakkında onunla konuşacak; gümrük vergisi gerçekten tahsil edilecek mi, yoksa indirilecek mi, ondan öğrenecekti." STN, MS. 1058, "Carnet de voyage, 1773, J. E. Bertrand." Bruysset'in evi gümrük vergisi karşıtlarının en etkin lobicilerin mekanlarından biriydi; bu gerçek Bibliothèque Nationale, MSS. français 21833, özellikle fol. 87-88, 129-140'tan anlaşılıyor. Gümrük vergisi yasadışı ticarete zarar veriyordu; çünkü korsan eserler en azından sınırda genellikle yasal yollarla sevk ediliyor, sahte gümrük formuna tabi oluyor, dolayısıyla gümrük resmi ödeniyordu.

olarak Panckoucke’un yeni *Encyclopédie méthodique*’ini veriyordu. Panckoucke’un sırf üretim maliyetini çıkarması için her cildin 11 *livre*’den satılması şarttı; halbuki İsviçre’deki bir korsan edisyon aynı cildi Paris’te 6 *livre*’ye satıp yüzde 40-50 kâr edebilirdi.⁴³

Görünüşe bakılırsa 1783 yılının ortasına kadar yabancı yayıncıların ve taşralı satıcıların işleri çok iyi giderken Parisli rakipleri çok zorlandı; ama 12 Haziran 1783 tarihinde Dışişleri Bakanı Vergennes bir imzayla bu gidişata dur dedi. Genel Vergi Dairesi’ne emirler yollayarak –geleneksel mühürler, kurşun damgalar ve *acquits à caution* denen gümrük formlarıyla bezeli– tüm kitap ithalatının nihai adreslerine teslim edilmeden önce teftiş için Paris loncasının meslek odasına iletilmesini emretti. Vergilendirme sistemini kurcalamayan, geçmiş fermanlar gibi resmi hukuki yollardan geçmeyen bu tedbir, loncanın kitap ticaretindeki hakimiyetini tek hamlede yeniden tesis etti. Cenevre’den Lyon’a gönderilen kitap sandıkları artık Paris’teki lonca yetkililerinin elinden geçmek zorundaydı. Böylelikle Parisliler korsan edisyonları ayıklama fırsatı bulup Lyonlulara iade edecek, söz konusu işlem taşralılara kitaptan daha pahalıya mal olacaktı. Rouen kentinden çaresiz bir adam, Rouen ile Paris arasındaki ekstra gidiş-gelişin bile işini mahvedeceğini yazıyordu.⁴⁴ Lille’deki kitapçılar ithalatların yığılıp nemli gümrük depolarında çürümmesine izin vermekten başka seçenekleri kalmadığını bildiriyordu.⁴⁵ Lyonlular tüm kitap ithalatlarını –yılda 2000 kental civarı– askıya aldıklarını ve ödemeleri de askıya alma riski yaşadıklarını iddia ediyordu.⁴⁶ *Direction de la librairie* taşralı satıcılardan

43. Bibliothèque Nationale, MSS. français, 21833, foll. 87-88. Bu hatıratı bakınca Panckoucke’a aitmiş gibi görünüyor. Yaprak başına bir *sou*, Neuchâtel Tipografi Derneği’nin normal baskı fiyatıydı; görünüşe bakılırsa derneğin 1770’lerin ortasında düzelen işleri, Fransa’nın müsamahakâr gümrük politikası ile İsviçre’deki ucuz basım imkânının ortak sonucuuydu.

44. A.g.e., foll. 111-115. Satıcı son derece detaylı bir açıklamayla, altmış bir pound ağırlığındaki bir sandığın kendisine ek ücretlerle birlikte 61 *livre* 15 *sou*’ya mal olacağını, bunun da kötü idare sebebiyle muazzam gecikmelere ve hasara yol açacağını, neticede hasarlı teslimatlar için sigorta parası almasının imkânsız olacağını belirtiyordu.

45. A.g.e., fol. 70.

46. A.g.e., fol. 107: “Paris’ten uzak kitapçılar, özellikle de Lyon’dakiler, gelen sevkiyat siparişlerini hemen iptal etti, yola çıkmış sandıkları geri gönderdi, satın alımları iptal

gelen protestolarla dolup taşarken, Fransa sınırları ötesinden taşralıları besleyen yayıncı ağından telaşlı mektuplar uçuşuyordu. Brüksel’de Boubers, Lahey’de Gosse, Maastricht’te Dufour, Lozan’da Grasset, Cenevre’de Bassompierre ve daha düzinelerce yayıncının ticari hayatı tehlikede idi.

Neuchâtel Tipografi Derneği de tedarik hatlarındaki zararın tespiti için J.-F. Bornand adında bir temsilci gönderdi. Bornand, Vergennes’in “feci emirlerinin” Savoy ve France-Comté’deki kitap trafiğini tamamen durdurduğunu bildirdi. Grenoble’a yaptığı kısa gezide güney rotasının “muhafızlarla dolu olduğunu” yazıyordu: “Öyle ki Chaparillan ileri karakolunda bavulumdaki tüm kitaplara el koydular, kralın hiçbir kitabı geçirmemeleri yönündeki emrini çıkarıp bana gösterdiler.”⁴⁷ Lyon’daki kitapçılar Bornand’a öyle kasvetli hikâyeler anlattı ki “Fransa’dan tamamen vazgeçmek gerektiğine” kanaat getirdi.⁴⁸ Olayın arkasında Panckoucke’un olduğuna inanıyorlardı, çünkü İsviçreli rakiplerini, özellikle de korsan yayıncılığıyla kendisine ait Buffon’un *Histoire naturelle* edisyonunun satışlarını büyük ölçüde sekteye uğratan Lozanlı Heubach & Cie’yi yok etmek istiyordu. Bornand, Besançon kentinden de aynı dedikoduları ilettili; Paris’e vardığında ise kitap satıcıları “alaycı tutumlarını” tüm gücüyle ona yöneltti. Biri Bornand’ı “mümkün olan her tür zarara uğratmakla” tehdit etti: “Parisli kitapçılar yabancı, hatta taşradaki kitapçılara karşı bile birleşti” diyordu.⁴⁹ 1785 yılının ortalarında, Neuchâtel tayfası için kitaplarını Avignon’daki büyük gizli ticaret merkezine getirmek hâlâ imkânsızdı⁵⁰ ve Cenevre, Besançon,

etti ve artık piyasayı yetersiz gördükleri için eser basma planlarından vazgeçtiler. Kısacası, Fransız ve yabancı kitapçılar arasında herhangi bir aktif münasebet kalmadı.”

47. J. F. Bornand’dan STN’ye, 12 Nisan 1784.

48. J. F. Bornand’dan STN’ye, 9 Nisan 1784.

49. J. F. Bornand’dan STN’ye, 19 Şubat 1785.

50. STN’den Avignon’daki kitapçı Garrigan’a, 23 Ağustos 1785: “Elbette, bu ayın onunda yazdığınız mektupta ifade ettiğiniz, ticaretimizin kesintiye uğramasından doğan üzüntünüzü samimiyetle paylaşıyoruz; ancak bütün bunların ölümcül sebebinin farkındasınız. Olay bütününüyle krallıktaki yabancı kitap ithalatına dair fermanların kesinliğinden kaynaklanıyor. İşler hâlâ öyle kötü durumda ki Paris’ten *acquies à caution* almadan tek bir kitap sandığını bile en yakın sınır istasyonundan geçiremiyoruz; bu yüzden sandıklarınızın yolu çok fazla uzatması ve Paris loncasının teftişinden geçmesi gerekecek, bu da yapılabilir bir şey değil.”

Dijon, Châlons-sur-Saône ve Clairvaux’da konuşlanmış kaçakçılar aracılığıyla Paris’e ulaşma girişimlerinden vazgeçmişlerdi. Fransa’da gürül gürül akan ticaret selinden geriye birkaç damla kalmıştı. Bir daha hiç toparlanamadılar; sebebini ise Parisli bir sırdaşlarına şöyle anlatıyorlardı: “Buralı, Lozanlı ve Bernli diğer kitap satıcılarının hangi araçları kullandığını bilmiyoruz. Gümrük formu [*acquit à caution*] ile Paris’e sevkiyat yapmak haricinde bir yol bilmiyoruz... Tüm diğer yollar bize kapalı, çünkü risk almak, el koymalar ve para cezaları ile karşı karşıya kalmak istemiyoruz.”⁵¹ Vergennes yabancı üreticiler ile taşralı dağıtımçıları birbirine bağlayan damarları kesmişti.

Taşradan gelen protestolara göre, Vergennes’in emirleri yurtdışı kaynaklı kanuni kitap ticaretini çökertecekti. Özellikle de ithalat-ihracat faaliyetlerinin büyük bölümünün para yerine basılı kâğıt takası şeklinde yürütüldüğü düşünülürse, ithalatı müthiş maliyetli hale getiren yeni kurallar ihracatta da kaçınılmaz bir düşüşe yol açacaktı. Devlet bu emirleri korsan ve yasaklı kitapların –yeraltı yayıncılığın ekmek teknesinin– mahvını amaçlayan yeni bir denetim tekniği olarak görüyordu. Her iki görüş de doğru olabilirdi, ama muhtemelen en çok zarar gören gizli ticaret oldu. Parislilerin tekel yanlısı uygulamaları taşralıları yeraltına sığınmaya itmişti. Orada yabancı yayıncılarla ittifaklar kurmuşlar, bu yayıncılar kendilerine *acquit à caution* kisvesi altında illegal eserler göndermişti. *Acquit à caution* aslında kitap sevkiyatlarını Fransa sınırları ile ülke içindeki tüm varış noktaları arasındaki seyri boyunca koruyan bir gümrük izniydi. Ardından Fransa’daki en yakın yasal kitapçı tarafından inceleniyor, inceleme sonrası *acquit*’nin arkası imza edilip geri verilerek kitabın meşruiyeti onaylanıyordu. Kitabı teslim eden sürücü bunları tekrar alarak ilk aldığı sınır istasyonuna götürüyordu. Yasadışı bir yayıncıyla işbirliği yapan bir satıcı kitapları ya (el koymak yerine) kendi pazarlıyor ya da Paris’e yönlendirip komisyonunu alıyordu. Yurtiçi kitap sevkiyatları yolculuk sırasında nadiren teftiş geçirdiğinden, herhangi bir risk taşımadan Paris dışındaki, çoğu zaman Versailles’daki bir antrepoya ulaşabiliyor, buradan azar azar başkente sokuluyordu.

51. STN’den Madam J. E. Bertrand’a, Ekim 1785 başları.

Taşralı satıcılar *acquit à caution* belgelerini ibra edebildiği sürece sistem gayet iyi işliyordu. Ancak Vergennes bu görevi Parisli loncaya vererek bütün faaliyetin önünü kesmişti. Elbette piyasaya erişmenin başka yolları vardı, ama ülke içindeki gümrük engellerini aşmak ve el koydukları her maldan ödül ve pay alan gezici Genel Vergi Dairesi müfettişlerini atlatmak zor değildi. El altından iş yapan sürücü ve temsilciler hukuki kamuflaj istiyordu; böylelikle vagonlar dolusu yükü Fransa'nın ortasındaki müthiş anayollardan taşradaki lonca merkezlerine, oradan bizzat kralın sarayına gönderebileceklerdi. Gizli ticaret, riskleri ve kâr marjlarını hesaplama işiydi. Kaçakçılık sistemi fazla gelişigüzel ve karmaşık olursa yürümezdi. Bu yüzden Vergennes'in oyunun kurallarını değiştirmesi yabancı tedarikçiler ve taşralı satıcılar için felaket oldu. Eğer Neuchâtel Tipografi Derneği belgeleri 12 Haziran 1783 tarihli karara verilen genel tepkiyi yansıtıyorsa, bütün yeraltı yayıncılık sektörü buhrana girmiş ve en az iki yıl, hatta muhtemelen 1789'a kadar da toparlanamamıştı.⁵² Fransız hükümeti yabancı yayıncılar konusunda nihayet "bırakınız yap-sınlar" diyen ama "bırakınız geçsinler" demeyen bir politika benimsemişti.

Tuhaf bir şekilde, Robert Estivals ile François Furet'nin oluşturduğu Fransız yasal kitap üretimi grafikleri 1783'te kayda değer düşüş gösteriyor; burası, 1774'ten 1786'ya uzanan düşüşün dip noktası.⁵³ Düşüşün sebebini söylemek zor. Labrousse'un devrim öncesi ekonomik kriziyle veya Estivals'in bir şekilde

52. Yasadışı ticaretin önemli merkezlerinden Strazburg'daki arşivler, hükümetin yasaklı eser trafiğini durdurma çabasındaki kararlılığı göstermek bakımından Neuchâtel arşivini doğrular niteliktedir. Strazburg'daki kraliyet rehincisi [*préteur royal*], Ren'in karşı kıyısındaki yayıncılardan gelen yasadışı sevkiyatlara el konulması konusunda yerel yetkililerden sık sık rapor alıyordu; ayrıca kendi amiri olan mühürdardan da kesin emirler alıyordu (26 Nisan 1786 tarihli mektup, Strazburg Kent Arşivi, MS. AA2356): "Kanunlarımızla yasaklanan kitap ticareti sizi dört yandan sarıyor; eğer tamamen men etmezseniz izin verdiğiniz her yoldan içeri sızacak... Bu yüzden sizi ve kentinizdeki belediye yetkililerini gerekli önlemleri almanız için uyarıyorum." Bu sertliğe karşın Kehl'deki basımcılar birçok iyi kitabı –siyasi kitapçıklar ve *libelle*'ler, ayrıca Beaumarchais'nin yazdığı Voltaire– Strazburg'da kendilerine kurulan tuzaklardan geçirmiş gibi görünüyor. Kentin 1681 kapitülasyonlarıyla teminat altına alınmış yarı-özerkliği, burayı görece kolay erişilen bir yer haline getirmişe benziyor.

53. Bkz. Furet, s. 8 ve Robert Estivals, *La statistique bibliographique de la France sous la monarchie au XVIIIe siècle* (Paris ve Lahey, 1965), s. 296.

istatistiklerinde gördüğü, Labrousse’u andıran “döngülerle” ilgisi varmış gibi görünmüyor. Vergennes’in 12 Haziran 1783 tarihli emirleriyle bağlantısı olabilir mi? Emirlerin amacı metinde açıkça görülüyor: “Yabancı ülkelerde basılan ve krallığa getirilen çok sayıda *libelle*’e” bir son vermek.⁵⁴ Taşralı kitapçılardan gelen dilekçeler bile “emirlerin esas gayesinin yurtdışından gelen *libelle* akışını durdurmak” olduğunu kabul ediyordu.⁵⁵ Ayrıca Vergennes’in büyükelçileriyle yaptığı yazışmalara bakınca, *libelle*’lerin bakanı ne denli kaygılandığı görülüyordu. 1782 ve 1783’te Fransa’dan gitmiş *libelle* yazarlarının işlettiği fitne fabrikasını durdurmak gerektiği konusunda İngiltere’ye yazdığı mektupların sayısı, Paris Anlaşması’nın diplomatik hazırlıklarına dair yazdıklarından az değildi. *Libelle* yazarlarını rüşvetle satın almak veya kaçırmak için ajan üstüne ajan (düzmece baronları ve şemsiye satıcısı kılığına girmiş bir polis müfettişini içeren tuhaf bir koleksiyon) gönderiyordu. Onların fantastik, rokoko entrikalarına ilişkin hiçbir detay Vergennes’e lüzumsuz gelmiyordu, zira *libelle*’lerin Fransız kamuoyu üzerindeki etkilerinden çok korkuyordu. Elmas Kolye Olayı’ndan çok önce, siyasi pornografinin kökünü kurutması için Fransız maslahatgüzarı yüreklendirmişti: “Yüzyılımızın ne kadar habis olduğunu ve en saçma hikâyelerin ne kadar kolay kabul gördüğünü biliyorsunuz.”⁵⁶ 12 Haziran 1783 emirleri de bu kampanyanın bir parçası olsa gerekti ve yeraltı yayın dünyasında yarattıkları dehşete, ayrıca 1789’dan sonra devrimcilerin Bastille’de keyifle kayda geçirdiği *Les amours de Charlot et Toinette* ve *Essais historiques sur la vie de Marie-Antoinette* gibi eserlerden oluşan geniş koleksiyona bakılırsa, muhtemelen oldukça başarılı olmuşlardı.⁵⁷

54. Bibliothèque Nationale, MS. français 21833, fol. 107.

55. A.g.e., fol. 108; ayrıca bkz. foll. 99-104.

56. Vergennes’dan d’Adhémar’a, 12 Mayıs 1783, Ministère des affaires étrangères, Correspondance politique, Angleterre, MS. 542. Vergennes’in “entrika, açgözlülük ve dalaverenin şeytani birleşimi” olarak adlandırdığı (Vergennes’dan Lenoir’a, 24 Mayıs 1783, A.g.e.) ve başka bir kitapta anlatmayı planladığım olayın ayrıntıları, 541-549 numaralı serilerin içinde bulunabilir.

57. Bibliothèque de l’Arsenal, MS. 10305. Envanterde ayrıca *Le gazetier cuirassé*, *L’espion dévalisé*, *Vie privée de Louis XV*, *Le diable dans un bénitier* ve Londra *libelle* yazarları ekolünün diğer klasikleri de yer almaktadır. Envanterde bunların bazı

Libelle seferberliğini yasal kitap üretimindeki düşüşle ilişkilendirmek için elimizde makul bir sebep yok. Ne var ki başka bir ihtimalden bahsedilebilir: Belki de Vergennes Fransa dışından gelen *libelle*'lerin akışını kesmekte öyle kararlıydı ki meşru ithalat kanallarına da set çekmişti. Bu hamlesi tam da taşralı satıcıların iddia ettiği gibi, meşru yayıncılık sisteminde de bazı sonuçlar doğurmuş olabilir. Hatta en dürüst taşralı kitapçıları bile yeniden tasarruf etmeye zorlamış olabilir, çünkü harcamalarını dramatik oranda artırmış ve takas işini mahvetmişti. Muhtemelen kuzey ve güney Avrupa arasındaki ticarete oynadıkları aracı rolünü (Lyon için önemli bir iş) de devreden çıkarmıştı. Her zaman olduğu gibi taşralıların zararı Paris'e yaramış olmalıydı. Ama taşralı satıcılar yurtdışıyla takasta kullandıkları stokun bir bölümünü Paris'ten çekti. Bu yüzden Vergennes'in emirleri Parislilerin piyasasına da kısmen zarar vermiş olabilirdi. Ulusal ölçekte kitap ithalatını kesinlikle azaltmış, bu durum da takasların kitap ticaretindeki hayati önemi sebebiyle muhtemelen düşüşe yol açmıştı. Neticede Fransa'daki toplam kitap üretimi ciddi zarar gördü; bir dizi vergi ve gümrük vergisiyle 1771'den bu yana yaşadığı zorlukların bir benzerini yaşıyordu.

Bu hipotezler doğruysa, yeraltı yayıncılığı ile yasal yayıncılık ortak bir darbeden birlikte yara almayacak kadar birbirinden ayrı ve düşman değillerdi demektir. Muhtemelen iki çevre arasında belli bir ortak yaşam gelişmişti. Her ikisi de yabancı kitap enjeksiyonuna çok bağlıydı ve Eski Rejim'deki fikir dolaşımına dair daha kesin bilgiler elde etmek için bu dış unsurun göz önüne alınması şart. Ancak bu istatistik öncesi aşamada, sadece bir noktada ısrar etmek meşru görünüyor: Fransa'da yayıncılık genellikle söylendiğinin aksine, gerçek bir basın özgürlüğü sayesinde serpilmekten çok uzaktı ve Devrim arifesinde ciddi krize girmişti. Ne var ki bu kriz tarihçilerin gözünden kaçmıştı, çünkü kitap ticaretine dair fermanlar gibi resmi belgelerde kendini ele vermiyordu.⁵⁸

STN müşterilerine özellikle Poinçot, Blaizot ve Madam La Noue'ya gönderildiği belirtiliyordu. Envanteri hazırlayan da bizzat Poinçot'ydü.

58. Hükümet politikasının teoride sert pratikte müsamahakâr olduğuna dair klasik

Yayıncılık krizi özellikle kayda değer görünüyor, çünkü krizin ekonomik ve entelektüel boyutları devrim öncesi krizin farklı yönlerini ortaya koyabilir. Yasal ve gizli yayıncılık ekonomik açıdan ticaretin zıt yöntemlerine karşılık geliyordu. “Colbertist yöntemlere” sadık kalan Parisli Kitapçılar ve Basımevleri Topluluğu (Communauté des libraires et imprimeurs) resmi şartnameler uyarınca az sayıda kaliteli ürün çıkardı. Resmi tekel aracılığıyla kontrol ettiği geleneksel piyasaya geleneksel kitaplar sürüyordu. *Encyclopédie*’nin yayıncısı André François Le Breton gibi kayda değer istisnalar bir yana, üyeler riski minimuma indiriyordu çünkü kârlarını imtiyazlarına borçluydular; imtiyazları ise aile hazinesiydi, babadan oğula, kocadan dul eşine geçiyordu. Dahası lonca, devletin baskıcı gücünden aldığı payla tekelini pekiştiriyordu. Eski Rejim başka birçok alanda olduğu gibi yayıncılıkta da imtiyazlı haklar yüzünden yenip bitirilmişti. Sadece soyluları avamdan ayıran hukuki imtiyazlar değil, devleti kanser gibi yiyip bitiren, kazanılmış hakların imtiyazı da söz konusuydu. Hükümet son yıllarında toparlanmaya ve reform yapmaya çalıştı. Ama çabalar taşralı ve Parisli kitapçılar arasındaki yüzyıllık çatışmayı yeniden alevlendirdi ve 1771-1775 kitap vergilerinin ardından gelen, Vergennes’in 12 Haziran 1783 emirleri, Parisli yayıncılık hanedanları için kesin zafer anlamına geldi.

Yine de zafer, üretim sisteminin arkaik karakteriyle sınırlı kaldı. *Örtük izinlerin* kullanımı ve birkaç lonca üyesinin maceraperest politikaları aracılığıyla sağlanan esnekliğe karşın, imtiyazlı yayıncılık genişleyen okur kitlesinin ve değişen edebî zevklerin yarattığı talebi karşılayamadı. Mornet ve Furet’nin gösterdiği üzere, geçmişin okuma alışkanlıkları büyük oranda yayıncılığın geleneksel kesimine bağlıydı ve çoğu geleneksel yayıncının bu alışkanlıkların değişme olasılığına gönülsüz yaklaşması son derece anlaşılır bir tutum. Neden imtiyazlarını bıraksınlar, özel

görüş için bkz. J.-P. Belin, *Le commerce des livres prohibés à Paris de 1750 à 1789* (Paris, 1913) ve Belin’in yorumunun yeniden ifadesi için bkz. Nicole Herrmann-Mascard, *La censure des livres à Paris à la fin de l’ancien régime, 1750-1789* (Paris, 1968). Her iki kitap da 12 Haziran 1783’ü, iki cümlelik –tuhaf bir şekilde neredeyse kelimesi kelimesine aynı cümlelerden oluşan– emirleri yok sayar (Belin, s. 45; Herrmann-Mascard, s. 102).

statülerini riske atsinlar, yasal olup olmadığı belirsiz yeni edebiyat üreterek ailelerinin geçim kaynağını tehlikeye soksunlar ki? Yenilik yeraltından geldi. Orada verimliliğin önünde hukuki kısıtlar yoktu ve kitaplar bir nevi azgın kapitalizm tarafından üretiliyordu. Devletin hatalı mali politikaları yeni eserlerin Fransa dışında üretimini ucuzlatmakla kalmamış, yabancı yayıncılar da eskilerin korsanını yapmakta amansız ve belirsiz bir iş çıkarmıştı. Ajanları Paris'te bir kitabın iyi sattığını bildirir bildirmez korsan edisyon için baskı hazırlıkları başlıyordu. Aralarında yasaklı, sert *mauvais livres*'i basanlar da vardı. Bunlar satacak her şeyi üreten sert iş adamlarıydı. Risk alıyor, gelenekleri yıkıyor ve sürümden kazanıyorlardı. Piyasanın belli bir kesimini kanuni bir tekelle ele geçirmek yerine, devletin kendilerini rahat bırakmasını istiyor, hatta bunun için rüşvet bile veriyorlardı. Aydınlanma sektöründe faaliyet gösteren müteşebbislerdi.

Bastıkları kitapların Aydınlanmacı temaları da iş yapma usullerine uygundu. Korporatizm, imtiyaz ve merkantilist kısıtlamaların karşısında bireycilik, özgürlük ve kanun önünde eşitlik temalı kitaplar basıyorlardı. Belki de üretim tarzları ürünü de belirliyordu. Biraz daha zorlanırsa, bu argümanı bir tür vülger Marksist indirgemeciliğe dönüştürmek mümkün, ama yayıncılık tarihinin geleneksel fikirler tarihine bir ek olarak ne kadar genişletebileceğini ortaya koyuyor.⁵⁹ Kitaplar kültürel eserler olduğu kadar ekonomik emtiadır ve fikir araçları olarak piyasada satılmaları gerekir. On sekizinci yüzyıl Fransa'sının edebiyat piyasası da daha detaylı bir analiz için çağrı yapıyor, çünkü gerek imtiyazlı gerekse felsefi, geleneksel ve yenilikçi kitapları, Eski Rejim'in karakterinin ete kemiğe bürünmüş hali.

59. Aydınlanma'ya burjuva ideolojisi muamelesi yapmaya yönelik Marksist eğilimi düzeltici bir etkiye de sahip olabilir. Bu eğilimin bir versiyonuna göre toplumsal sözleşme, bireycilik, özgürlük ve kanun önünde eşitlik gibi fikirler kapitalist mübadele yöntemlerinden geliyordu; bunlar kanunen özgür ve eşit bireyler arasında sözleşmeye bağlanmış yükümlülükler getiriyordu: Lucien Goldman, "La pensée des 'Lumières'", *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 22 (1967), 752-770. Kapitalizmin gelişmesinden önce bu tür fikirleri ifade eden ne kadar çok sayıda yazar olduğu düşünülünce, bu argüman karşıtı kadar, yani Aydınlanma'yı aristokratik liberalizm ile ilişkilendiren görüş kadar ikna edici görünmüyor: Denis Richet, "Autour des origines idéologiques lointaines de la Révolution française: élites et despotisme", *A.g.e.*, 24 (1969), 1-23.

ESKİ REJİM TOPLAMSAL VE EKONOMİK BİR sistem olduğu kadar siyasi bir sistemdi; bu yüzden o dönemki yayıncılık sosyoekonomik açıdan yorumlanırken siyasi faktörleri de göz önüne almak şart. Peki Vergennes’in Fransa’nın dışında tutmak için bu denli uğraştığı kitaplar nelerdi? “Felsefi kitaplar” başlıklı, elle yazılmış ve el altından dolaştırılan, aşağıdaki gibi leziz yaşak meyveler sunanlar vardı:

Vénus dans le cloître, ou la religieuse en chemise, resimli
Système de la nature, 8°, 2 cilt, 1775; çok güzel bir edisyon
Système de la nature, 8°, 3 cilt, 1775
Fausseté des miracles
La fille de joie, 8°, resimli
Toplum Sözleşmesi, Jean-Jacques Rousseau, 12°
Journal historique des révolutions opérées en France, M. Maupeou, 3 cilt 8°
Mémoires authentiques de Mme. la comtesse Du Barry, 1775
Margot la ravaudeuse, 12°, resimli
Lettres de l’abbé Terray à M. Turgot
*Les droits des hommes et leurs usurpations*⁶⁰

Aynı yeraltı yayıncısı aynı zamanda adını, adresini ve aşağıdaki gibi bilgileri açıkça verdiği, resmen basılmış bir kataloğu da dolaşıma sokmuştu:

Bélisaire, Marmontel, gözden geçirilmiş yeni baskı, 8°, resimli, Lozan, 1784: 1 livre.
İncil, 8°, 2 cilt, Neuchâtel, 1771: 6 livre.
Bibliothèque anglaise, ou recueil des romans anglais, 14 cilt, 12°, Cenevre, 1781: 15 livre.
Bonnet (M. Charles), ses oeuvres complètes de physique et d’histoire naturelle, 4°, 8 cilt, resimli, Neuchâtel, 1782: 81 livres.⁶¹

60. STN, MS. 1108.

61. A.g.e. Aksine, el yazması kataloğunda “B” harfinin altında şunlar vardı: “*La belle Allemande, ou les galanteries de Thérèse*, 1774; *Bijoux indiscrets* par Diderot, 8° resimli; *Le bonheur*, poème par Helvétius; *Le bon sens, ou idées naturelles, opposées aux idées surnaturelles*.”

İkinci katalogdaki kitaplar yasal veya korsan olabilir ama dine, ahlaka veya Fransız devletine saldırmıyorlardı. İlk katalogdakiler ise hepsini yaralıyordu ve bu sayede “felsefi kitaplar” başlığını almıştı. Bu, çok açıklayıcı bir markaydı, yeraltı yayıncılarının ticari yazışmalarında sürekli tekrarlanıyordu.

Peki gerçekte bu “felsefe” ne kadar saldırgandı? Vergennes’in *libelle* listesinin yukarılarında bulunan eserlerden *Les amours de Charlot et Toinette* kraliçenin mastürbasyon yaparken tasvir edilmesiyle başlıyor, ardından onun Artois Kontu ile iddia edilen seks alemlerinin hikâyesiyle devam ediyor, kralı da yok sayıyordu:

On sait bien que le pauvre Sire,
Trois ou quatre fois condamné
Par la saubre faculté,
Pour impuissance très complète,
Ne peut satisfaire Antoinette.
De ce malheur bien convaincu,
Attendu que son allumette
N'est pas plus grosse qu'un fétu;
Que toujours molle et toujours croche,
Il n'a de v... que dans la poche;
Qu'au lieu de f... il est f...
Comme le feu prélat d'Antioche.

Cümle âlem bilir ki zavallı Majesteleri
Hakkında üç dört hüküm vardır
Sihhat fakültesinden,
Tam iktidarsızlığına dair,
Tatmin edemez Antoinette'i.
Talihsizliğinin farkındadır,
Bilir ki saman çöpünden
Büyük değil kibriti,
Her daim yumuşak ve eğri,
Bir tek cebinde vardır s...;
S... yerine s...dir o

Antakya'nın merhum piskoposu gibi.⁶²

62. Yeniden basım yeri, A. Van Bever, *Contes et conteurs gaillards au XVIIIe siècle* (Paris, 1906), s. 280-281. Eski Emniyet Genel Müdürü J.-C.-P. Lenoir anıları için

Kaba sözler olduğu söylenebilir ama müstehcen şiir olarak etkisini azaltmıyor. Kraliçeye atılan iftiraları ince ve müstehcen detaylar vererek reddeden, böylelikle saraylıları ve hizmetçileri de savunan benzer bir eser, *libelle*’lerin toplumun birçok katmanı içinde dolaştığını anlatıyordu: “Rezil bir metres bu iftiraları kafiyeli beyitler haline sokuyor ve dalkavuklar aracılığıyla piyasaya veriyor. Piyasadan zanaatkârlara ulaşan metinler, onlar tarafından yeniden soylulara iletiyor; başlangıçta bunları süsleyen soylular hiç vakit kaybetmeden Versailles’deki kraliyet odalarına gidip tam bir ikiyüzlülükle kulaktan kulağa fısıldaşmaya başlıyor: ‘Okudunuz mu? İşte buradalar. Paris halkı bunu konuşuyor.’”⁶³

Elbette Paris tarihinin herhangi bir döneminde alt tabakadan gelen karalama ve iftiralar bulunabilir; ancak XIV. Louis devrinde bunlar oluk oluk akıyor ve ortalığı sel gibi basan iftiralar Louis’nin emniyet amiri J.-C.-P. Lenoir’ı kaygılandırıyordu. Zira Lenoir’ın tabiriyle, “Parisliler hükümetin emri veya izniyle basılan ve yayınlanan gerçekler yerine, kötü niyetli dedikodulara ve el altından dolaşan *libelle*’lere inanmaya meyilliydi.”⁶⁴ Lenoir sonraları *libelle* dolaşımını bastırma girişiminin “skandal içerik-

derlediği notlarda bu eseri 1780’lerdeki iftira salgınıyla ilişkilendiriyordu (Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1423): “XV. Louis’nin halefi yeni kral kusursuz bir ahlaka sahip olduğundan hükümdarlığının ilk yıllarında bu yöndeki iftiralara dayanıklıydı. Ama 1778 yılında zayıf tarafına saldırılar gelmeye başladı ve kişiliğine karşı ilk karalamalar, kraliçeye yönelik iftiralardan kısa süre önce duyuldu. O güne kadar kendisi aleyhindeki taşlamalara ve şarkılara kayıtsız yaklaşan, uydurulup basıldıktan sonra hiçbir şekilde cezalandırılmamış tüm özel ve skandal içerikli anekdotlarla, iftiralarla alay etmeye alışkın Mösyö de Maurepas, bazı yazarların kendi aralarında bir nevi spekülasyon ağı kurduğunu, kurdukları yazışma sistemi aracılığıyla en son skandalları arka planıyla birlikte başkalarına ilettiklerini, sonra da o başkalarının bunları yazıp Londra ve Lahey’de bastırıldığını öğrendi. Ardından bu metni yabancı seyyahlar aracılığıyla azar azar Fransa’ya sokmuşlardı. İngiliz elçiliğinden bir sekreter Maurepas’ya, *Les amours de Charlot et d’Antoinette* adında bir *libelle*’in Fransa’ya sokulmak üzere olduğunu bildirdi.”

63. *Le portefeuille d’un talon rouge contenant des anecdotes galantes et secrètes de la cour de France*, yeniden basıldığı adıyla *Le coffret du bibliophile* (Paris, tarihsiz), s. 22. Lenoir’ın el yazmaları bu hikâyeyi doğruluyor (Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422): “MM. de Montesquiou, de Créqui, de Champcenets ve diğer saraylıların Beaumarchais, Chamfort ve bugün yaşayan diğer yazarlarla birlikte saraya, vaizlere, hatta kendilerini işe alan bakanlara karşı *libelle*’ler yazdığı artık açıkça biliniyor. Beaumarchais’nin *Les amours de Charlot et d’Antoinette* adında oyma illüstrasyonlu bir *libelle* yazmış ve bunu Londra’ya getirip bastırması çok muhtemel görünüyor.”

64. A.g.e.

li eserleri bastıran ve matbaacıları koruyan saray mensupları yüzünden sekteye uğradığını” bildırıyordu. Paris polisi sadece bu metinleri satan ve dağıtan bayilere ve işportacılarla ulaşabiliyordu. İşportacılar Bastille’e kapatılıyor ve bu tür cezalar onlar gibileri, yani işin içinde para için bulunan ve çoğu zaman gerçek yazarların ve matbaacıların adını bile bilmeyen kişileri nadiren bitırıyordu... Devrim’den önceki yıllar boyunca yetkililer hükümet aleyhindeki *libelle*’leri ortadan kaldırma çabalarında özellikle başarısız olacaktı.⁶⁵

Emniyet *libelle*’leri ciddiye alıyordu çünkü kamuoyu üzerinde ciddi etkileri vardı ve Eski Rejim’in gerileme döneminde kamuoyu mühim bir güçtü. Monarşi hâlâ kendini mutlak olarak görse de kendisine itibar kazandırması için Brissot ve Mirabeau gibi uyduruk kitapçık yazarlarına iş veriyordu.⁶⁶ Hatta dedikoduları manipüle etmeye bile kalkmıştı, çünkü on sekizinci yüzyılda “kamusal gürültüler” [*bruits publics*] ayaklanmalara, yani kitlesel heyecana [*émotions populaires*] yol açabiliyordu. Örneğin 1750 yılında polisin bir kraliyet prensine gerçek bir kan banyosu yaptırmak için işçilerin çocuklarını kaçırdığı dedikodusu üzerine isyan çıktı.⁶⁷ Rejimi *libelle*’lere karşı hassas hale getiren bu tarz “heyecanların” ıllıllığı ve kamuoyunun gücüydü.

Halkın Eski Rejim’in meşruiyetine duyduğu inanca *libelle*’lerin ne denli zarar verdiğini kestirmek zor; çünkü on sekizinci yüzyıl Fransız kamuoyu üzerine herhangi bir iz yok. Vergennes ve Lenoir gibi uzman gözlemcilerin delillerine karşın,⁶⁸ kirli kitapların halka eğlenceli gelmenin ötesine geçmediği iddia

65. A.g.e. Lenoir’ın ifadeleri yeraltı yayıncılığın engellendiğine dair yukarıdaki yorumla çelişiyor gibi görünebilir, ancak bu ifadelerle esasen Fransa dışından başkente gelen trafiğı değil, Paris içindeki *libelle* dolaşımını kast ediyor. Görünüşe göre yurtiçinde kayda değer bir *libelle* üretimi vardı; bu üretim nüfuzlu “himaye” ve Palais-Royal gibi polisin giremediği *imtiyazlı yerlerin* [*lieux privilégiés*] dokunulmazlığı sayesinde emniyetin el koyma girişimlerine rağmen ayakta kalıyordu. Bkz. A.g.e., MS. 1421.

66. Bkz. 2. Bölüm.

67. Lenoir sonradan bu dedikoduyu ve isyanı araştırmaya kalksa da başarılı olamadı. Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1422.

68. Lenoir’ın gözlemlerinin en eksiksiz halinin yer aldığı deneme için bkz. “De l’administration de l’ancienne police concernant les libelles, les mauvaises satires et chansons, leurs auteurs coupables, délinquants, complices ou adhérents”, A.g.e.

edilebilir. *Libelle* yazarları yıllar yılı çöp biriktirmiş ve kimseyi gömmemişlerdi. Ama XV. Louis’nin ardından tufana yol açan bir kümülatif etki doğurmuş olabilirlerdi. Louis’nin özel hayatı *Vie privée de Louis XV* için bolca malzeme vermiş, bu da saraylılara dair *Vies privées* serilerinin akıbetini belirlemiştir. Hakaret dolu bu eserler aynı noktalara öyle sert vuruyordu ki muhtemelen en azından bazı ana motiflerin anlaşılmasını sağlamışlardı: Du Barry’nin cinsel başarı hikâyesi (genelevden tahta); Maupeou’nun despotizmi (aynı anda on masumu asarak idam edecek bir makine yapacak adam arayışı); sarayın çöküşü (sadece lüks ve zina değil, iktidarsızlık konusu): *Libelle*’lerde yüksek aristokrazi ne savaşabiliyor ne de sevişebiliyor, yaşamı daha erkeksi alt sınıflarla kurduğu evlilik dışı ilişkilerle sürüyordu.⁶⁹ Yıllar boyu kocalığın gereklerini yerine getiremediği herkesin ağzına sakız olan XVI. Louis, çürümenin son aşamalarındaki monarşi için mükemmel bir simgeye dönüştü. *La naissance du Dauphin dévoilée* (Vergennes’in listesindeki bir başka kitap) gibi düzinelerce kitapçık, tahtın varisinin “gerçek” nesebine dair onlarca bilgi ifşa ediyordu. Elmas Kolye Olayı da ne kadar tırmıklansa bitmeyecek miktarda gübre getirdi. Karısını kardinalle yakalayan bir kral: Bitmiş bir rejim için daha iyi bir son olamazdı. Bu olay belki de 1688 öncesi İngiltere’de halkı galeyana getiren “yatak ısıtma” dedikodusundan bile daha iyiydi.

On sekizinci yüzyıl Fransız siyasetinde kişisel iftiranın önemini hafife almak kolay, çünkü siyasetin sarayda yapıldığını, yani siyasetten çok kişiliklerin önemli olduğunu kavramak zor. Saray entrikalarında iftira standart silahlardan biriydi. Şimdi

69. [Charles Théveneau de Morande], *Le gazetier cuirassé: ou anectodes scandaleuses de la cour de France* (“özgürlüğün simgesi olarak Bastille’den yüz fersah uzakta basılmıştır”, 1771), s. 92: “Fransız ulusu bugün öyle zayıflamış durumda ki sağlam kişiler giderek pahalı hale geliyor. Söylenene göre Paris’te acemi bir uşağa hanımı tarafından verilen para, İngiltere’de yarışa uygun bir aygıra ödenen paraya denk. Bu sistem yayılırsa genel fiziksel yapısına geri dönmesi için bir iki kuşak gerekecek.” *L’Oeuvre du Comte de Mirabeau*, ed. Guillaume Apollinaire (Paris, 1910) içinde yeniden basılan *Le libertin de qualité*’de Mirabeau aristokratik ölümsüzlüğü bütün ayrıntılarıyla anlatıyordu. Ahlsız bir düşesin, âşığını terk edişini naklettikten sonra şöyle diyordu (s. 232): “Onun yerine bir prens buldu ve ahlaki açıdan bakınca birbirlerine çok uygundular. Fiziksel açıdan ise şakşakçıları çoktu: Zaten bir düşes bunlar olmadan yaşayamaz.”

olduğu gibi o zamanlar da önemli isimlerin yaptıkları haber oluyordu. Belki o günlerde haberler gazeteye girmiyor, meşru dergilerin titizlikle dışında tutuluyordu; ama kitapçıklarla, el bültenleri ve haberci ağızlar aracılığıyla dolaşımdaydı. Zaten Fransa'da siyasi gazeteciliğin gerçek kaynakları bunlardı. Böyle sert bir medyada siyaset de –kralların, saray mensuplarının, görevlilerin ve metreslerin bir oyunu olarak– kabaca yansıtılıyordu. Sarayın ötesinde ve salon sosyetesinin zirvesinin altında “genel halk” dedikodularla yaşıyor, “genel okur” ise siyaseti herhangi bir sorun içermeyen, tamamen hainlerden ve kahramanlardan oluşan, kendisinin katılmadığı bir spor olarak görüyordu. Belki bir tek iyi ile kötü arasında, yani Fransa ile Avusturya arasındaki gibi sert çatışmalarda bu tavır değişiyordu. Sıradan bir okur muhtemelen *libelle*'leri şimdiki dergileri veya çizgi romanları okur gibi okuyor ama onlara gülüp geçmiyordu; çünkü hainler ve kahramanlar onun için gerçek kişilerdi ve Fransa'nın idaresi için birbirleriyle savaşıyorlardı. Siyaset yaşayan bir folklordu. Bu yüzden böyle bir okur, *La gazette noire*'da Fransız toplumunun üst kesimi hakkında çıkan tahrik edici zührevi hastalık, oğlancılık, boynuzlama, gayrimeşruluk ve iktidarsızlık haberlerinin keyfini çıkardıktan sonra, muhtemelen bunların doğruluğuna kanaat getiriyor ve Madam Du Barry'nin “genelevden dosdoğru tahta çıkışına” sinirleniyordu.⁷⁰

Bu, *Toplum Sözleşmesi*'nden daha tehlikeli bir propagandaydı. Halkı hükmedenlere bağlayan edep duygusunu incitiyordu. Ahlaki yönden samimi olmayan değerlendirmeler küçük insanların tepedeki *les grands*'a dair etiğine karşı koyuyordu, çünkü tüm müstehcenliği bir yana *libelle*'ler ciddi biçimde ahlakçıydı. Devrim sırasında tamamen görünür hale gelecek bir burjuva ahlakının propagandasını yaptıkları söylenebilirdi. “Burjuva” doğru tabir olmayabilir, ama Fransız cumhuriyetçi takvimine göre II. Yıl'da kodamanlara [*gros*] karşı ayaklanan küçükler [*petit*], 1789'dan çok önce ortaya çıkmış bir tür Fransız Püritenizm'ine

70. [Charles Théveneau de Morande], *La gazette noire par un homme qui n'est pas blanc: ou oeuvres posthumes du gazetier cuirassé* (“Bastille'den yüz, Présides'den üç yüz, Cordons'dan beş yüz, Sibiryada bin fersah uzakta basılmıştır”, 1784), s. 194.

cevap niteliğindeydi. Terör’ün⁷¹ komplolarına ve temizliğine aldananlar, geçmişteki *libelle*’lerde yer alan efsaneleri benimsemişti. Devrim öncesinde burjuva hanımlarını kaçırmaya yönelik aristokrat komplosu böyle doğdu: “Güzel bir eşin mi var? Sonradan görme bir kodamanın, güç kazanıveren bir züppenin, ya da bir saray aristokratının gözüne mi ilişti? Dosdoğru kaçırılıyordu. Konu hakkında tartışmak mı istiyorsun? O zaman seni kadirgalara kürek çekmeye yolluyorlardı.”⁷²

Elbette böyle ilkel okurların zihninde olup biten üzerine en fazla spekülasyon yapılabilir; ama elitin çok alt seviyesinde gerçekleşen bir *kutsaldan arınma* [désacralisation] hissi yaşamış olabilirler. Bu vukuatlar olmadan *Prère Duchesne*’in nasıl bu kadar ilgi çektiğini veya kraliyetin büyüüne inanacak şekilde yetiştirilmiş insanların, “Bayan Veto’nun [kraliçe] başının lanet gövdesinden ayrılışını”⁷³ *kitlesel beyecana* kapılıp zıvanadan çıkmadan nasıl okuduklarını anlamak zor. Hébert “Avusturyalı fahişe” ve onun “şişko boynuzlusu” hakkında atıp tuymadan çok önce kral mistik havasının ciddi bir kısmını kaybetmişti. Bunun ne büyük bir kayıp olduğunu bilmek imkânsız ama *Les rois de France régénérés* gibi eserler Bourbon Hanedanı’nı kelimenin tam anlamıyla gayrimeşru gösterir olmuştu. Yönetim bu eserlerden korkuyordu çünkü monarşiyle alay etme güçlerinin farkındaydı. XVI. Louis ile dalga geçilmesi asaletin hâlâ “seminal sıvı”⁷⁴ ile özdeşleştirildiği ve Salyan Yasası’nın kraliyet “ırkının” büyüü bir kesintisiz erkekler zinciri aracılığıyla iletimini gerektirdiği dönemde büyük zarar vermiş olmalıydı. XVI. Louis’nin tahta çıkmasıyla Bourbon Hanedanı’nın büyüü bozulmuştu. Lenoir’a göre, eskiden kalabalıklara para verip kraliçeyi alkışlatan kral Devrim yaklaştıkça

71. Bkz. Richard Cobb, “Quelques aspects de la mentalité révolutionnaire”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, 6 (1959), 81-120 ve “The Revolutionary Mentality in France”, *History*, 42 (1957), 181-196.

72. *La gazette noire*, s. 7. Polisin makam sahipleri [gens en place] tarafından keyfe keder kullanıldığı dedikodularının benzer bir örneği için bkz. M. de Lescure, ed., *Correspondance secrète inédite sur Louis XVI, Marie-Antoinette, la Cour et la ville de 1777 à 1792* (Paris, 1866), II, 157-158.

73. *Le Père Duchesne*’de kraliçenin giyotine gönderildiğini anlatan metnin alt başlığı, tarihsiz (Ekim 1793).

74. Pierre Goubert, *L’Ancien Régime* (Paris, 1969), I, 152.

bunu yapamaz hale gelmişti.⁷⁵ 1789 yılında Desmoulins, Kraliyet Sarayı yakınlarında bir hamalın omzunda taşıdığı dört yaşındaki çocuğun şöyle haykırdığını anlatıyordu: “Polignac Paris’ten yüz fersah sürüldü! Condé de öyle! Conti de öyle! Kraliçe ...! Bunu aktaracak cesaretim yok.”⁷⁶ *Libelle*’ler işini layıkıyla yapmıştı.

Loncanın kapalı çevreleri dışında yayıncılıktan *libelle*’e geçiş kolay olmuştu, çünkü lonca dışı yayıncılar sadece hukuk dışında var olabiliyordu ve Eski Rejim’de hukuk, imtiyaz demekti [*leges privatae*, özel hukuk].⁷⁷ Ne var ki yasal ile yasadışı arasındaki küçük farklar, çok sayıda imtiyazsız kitapçının gayet meşru çalışmasını sağlayacak kadar geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Yeraltının farklı katmanları vardı. Tepeye yakın mensupları belki de hiçbir zaman *libelle*’lere dokunmamıştı, halbuki diptekilerin eli pislikten başka bir şeye değmiyordu. Neuchâtel Tipografî Derneği genellikle Madam Riccoboni’nin eserleri gibi sadece iyi ve temiz kitapların korsan yayını yapıyordu; ama hemen yakındaki Samuel Fauche yayınevi ve onun mirasyedi oğulları tam da Vergennes’in Londra’da susturmayı çalıştığı eserleri basıyordu. Fauche aynı zamanda Mirabeau’nun siyasi ve pornografik yazılarını basmıştı: *L’Espion dévalisé*, *Ma conversion ou le libertin de qualité*, *Erotika Biblion* ve *Lettres de cachet*.⁷⁸ Yine de 1765 yılında *Encyclopédie*’nin son on cildi çıktığında, üzerlerinde yanlış bir ibareyle şöyle yazıyordu: “A Neufchastel chez Samuel Faulche.”

Yeraltı janrları kolaylıkla birbirine karışıyordu ve yeraltı satıcıları sık sık bir katmandan diğerine geçiveriyordu. Zor zamanlarda yasadışının daha aşağı katlarına inmek durumunda kalıyorlardı, çünkü ne kadar borca batarlarsa daha fazla kâr umduyla daha büyük risk alıyorlardı. 1780’lerdeki kriz muhteme-

75. Orléans Belediye Kütüphanesi, MS. 1423.

76. Alıntı yeri için bkz. Frantz Funck-Brentano ve Paul d’Estrée, *Les nouvellistes* (Paris, 1905), s. 304.

77. Goubert, *L’Ancien Régime*, s. 152. İmtiyaz ile tekel arasındaki bağlantı *Dictionnaire de l’Académie française*’de (Paris, 1778) verilen ilk imtiyaz [*privilege*] tanımında açıkça belirtilir: “Bir bireye veya topluluğa bir şey yapmak veya başkalarını dışarıda bıkkacak şekilde belli bir avantaj sunmak için sağlanan yetki.”

78. Bkz. Charly Guyot, *De Rousseau à Mirabeau: pèlerins de Môtiers et prophètes de 89* (Neuchâtel ve Paris, 1936), 4. Bölüm.

len tam da böyle sonuç vermişti. İronik bir şekilde, Vergennes muhtemelen bazı görece mülayim korsancıları *libelle* tedarikçilerine dönüştürmüş ve korsan eserlerin görece dürüst trafiğini azaltarak “felsefi kitap” dolaşımının artmasına bizzat sebep olmuştu. Neuchâtel Tipografi Derneği, Vergennes’in yaşadığına öncesine kıyasla 1783 sonrasında daha fazla *libelle* işi yapmış gibi görünüyor.⁷⁹ Devrim yaklaştıkça, geçmişte sadece birkaç sahite *acquies à caution* vermiş olan taşralı satıcılar, muhtemelen *Les amours de Charlot et Toinette* gibi eserlerin nakliyesi üzerine daha fazla spekülasyon yapıyor ve *felsefi kitapların* [*livres philosophiques*] kataloglarını daha fazla etrafa yayıyordu. Belki de Elmas Kolye Olayı gibi hikâyelerden dolayı müşterilerin beğenileri değişti. Arz mı aşağı yukarı belirgin bir şekilde talebi izliyordu, yoksa talep mi arz edilebilenlerden etkileniyordu? Şimdiden bakarak bunu söylemek imkânsız. Okuma alışkanlıkları edebî üretimi belirleyen özel şartlar sonucunda evrim geçirmiş veyahut bizzat belirleyici faktör haline gelmiş olabilirdi; belki ikisi de birbirini beslemişti. Hangi sebep kombinasyonları geçerli olursa olsun, Eski Rejim *Charlot et Toinette*, *Vénus dans le cloître*, d’Holbach ve Rousseau’yu aynı sepete koydu ve onları aynı kod numarasıyla gönderdi. *Felsefi kitapların* bayilere, *kötü kitaplar*’ın emniyete gitmesi pek bir şey fark etmiyordu. Asıl olan hepsinin el altından gizlice üretilip satılmasıydı. Yasadışıılıkta eşitlik vardı; Charlot ile Rousseau had-dini aşmış kardeşlerdi.

79. Fransa’da emniyetin kitap ticaretine uyguladığı takibi giderek sıkılaştırması sonucu işler epey azalsa da Neuchâtel Tipografi Derneği, Bruzard de Mauvelain’den aldığı 16 Haziran 1784 tarihli sipariş üzerine, faaliyet defterine (STN MS. 1021, foll. 173-175) kaydettiği aşağıdaki gibi eserleri temin etmek için elinden geleni yapmaya devam etti: “6 adet *Les petits soupers de l’Hôtel de Bouillon*; 6 adet *Le diable dans un bénitier*; 6 adet *L’espion dévalisé*; 1 adet *Correspondance de Maupeou*; 1 adet *Recueil de remontrances au Roi Louis XV*; 2 adet *Mémoires de Madame de Pompadour*; 2 adet *Vie privée de Louis XV*; 12 adet *Fastes de Louis XV*; 6 adet *Histoire philosophique* 8°, 10 cilt; 6 adet *Erotika biblion* 8°; 1 adet *La Mettrie*; 1 adet *Boulangier complet, antiquité, christianisme, et despotisme*; 1 adet *Helvétius complet*; 6 adet *Lettres de Julie à Calasie, ou tableau du libertinage à Paris*; 1 adet *La dernière livraison de Jean-Jacques* 12°; 6 adet *Chronique scandaleuse*; 6 adet *Les petits soupers du comte de Vergennes*; 6 adet *Le passe-temps d’Antoinette*.”

Bu eserlerin üretim yöntemi onların dinsizlik, ahlaksızlık ve medeniyetsizliğin ortak paydasına indirgenmesine katkıda bulundu. Onları basan yayıncılar Fransa'ya, Bourbonlara, hatta çoğu zaman Katolik Kilisesi'ne sadakat beslemiyordu. Onları dağıtan bayiler "ahlakın ve utanmanın olmadığı, haydutlara ait" yeraltı dünyasında faaliyet gösteriyordu. Bu metinleri kaleme alan yazarlar da çoğu zaman Grub Sokağı tarzı bir yarı-kriminal yaşama batmıştı. *Libelle* başyazarı Charles Théveneau de Morande genelevlerde büyümüş, hapishanelerde okumuştı; yazdıkları bu ortamlardan gelen malzemelerle besleniyordu.⁸⁰ Belki de yeraltının pislikleri buradan geçen kitaplarda yankı buluyordu: Mesaj kesinlikle aracıyla uygundu. Ama ne şartlardı bunlar! En ileri felsefesini en aşağı pornografisiyle aynı yere koyan bir rejim aslında kendini tüketen, kendi yeraltını kazan, felsefeyi dejenere olup *libelle* haline gelmeye teşvik eden bir rejimdi. Felsefe yeraltına girince kendini kısıtlamaktan ve tepedekilerin kültürüne bağlılıktan kurtuldu. Saraylılara, kilise mensuplarına ve krallara sırt çevirince kendini dünyayı altüst etmeye adadı. Felsefi kitaplar kendi ifadeleriyle tüm bunların altını oymaya ve hepsini devirmek için çağrıda bulunuyordu. Karşı-kültür aslında bir kültürel devrim istiyordu ve 1789'da gelecek çağrışıyı cevaplamaya hazırdı.

80. Bkz. Paul Robiquet, *Théveneau de Morande: étude sur le XVIIIe siècle* (Paris, 1882).

TEŞEKKÜR

Kitabın 1. Bölümü ilk olarak “The High Enlightenment and the Low-Life of Literature in Prerevolutionary France” adıyla yayınlandı. Bkz. *Past and Present: A Journal of Historical Studies*, sayı 51 (Mayıs 1971), s. 81-115. Telif Hakkı: The Past and Present Society, Corpus Christi College, Oxford, İngiltere.

2. Bölüm ilk olarak “The Grub Street Style of Revolution: J.-P. Brissot, Police Spy” adıyla yayınlandı. Bkz. *The Journal of Modern History*, sayı 40 (1968), s. 301-327. The University of Chicago Press izniyle yeniden basılmıştır. Telif hakkı © 1968 The University of Chicago.

3. Bölüm “The Life of a ‘Poor Devil’ in the Republic of Letters” adlı daha ayrıntılı bir çalışmanın kısaltılmış versiyonudur. Bkz. Editör: Jean Macary, *Essays on the Age of Enlightenment in Honor of Ira O. Wade* (Cenevre ve Paris: Librairie Droz, 1977), s. 39-92. Librairie Droz izniyle yeniden basılmıştır.

4. Bölüm hacimli bir çalışmanın özet halidir. Bkz. Editör: Paul J. Korshin, *The Widening Circle: Essays on the Circulation of Literature in Eighteenth-Century Europe*. (Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1976), s. 11-83. The University of Pennsylvania Press izniyle yeniden basılmıştır.

5. Bölüm esasen ABD Kongre Kütüphanesi’ndeki Kitap Merkezi için hazırlanan “Engelhard Lectures on the History of the Book” programında sunulmuştur.

6. Bölümün ilk yayını için bkz. “Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature,” *Daedalus* (Kış 1971), s. 214-256. Telif hakkı © 1971, Robert Darnton.

ROBERT DARNTON

ESKİ REJİM'DE YERALTİ EDEBİYATI

Bu kitap on sekizinci yüzyılda dağılan bir dünyanın parçalarını bir araya getiriyor. Devrim öncesi Fransa'da yasadışı edebiyatın üretimi ve yayılmasıyla hayat bulan bir dünyadan, bir yeraltı dünyasından söz ediyoruz. O günlerde işin içindekiler hariç kimsenin görmediği bir yerdi ve şimdiye kadar öyle büyük bir tarihin altına gömüldü ki, ne kadar kazılırsa kazılsın gün yüzüne çıkarılması imkânsızmış gibi görünebilir. O halde, tüm bu parçaları bir araya getirmeye kalkışmanın anlamı ne?

Cevaben ilk olarak tarihçinin en önemli görevlerinden birinin, eski dünyaların yeniden inşası olduğunu söyleyebilirim. Tarihçinin bu işi üstlenmesinin sebebi, arşivleri eşleyip eski belgeleri elemeye yönelik tuhaf bir dürtü değil, ölümlerle konuşmak istemesidir. Belgelere sorular sorup yanıtlarını dinleyerek ölü ruhlarla ses verebilir ve yaşadıkları toplumlar hakkında bir fikre varabilir.

ISBN: 978-6057201706

tarih dizisi:2

Fiyatı: 80.00 TL